

Издавач:

Филозофски факултет Универзитета у Источном Сарајеву

<http://ff.ues.rs.ba>

За издавача:

Др Драга Мاستиловић

Редакција:

Др Јелена Марковић, Универзитет у Источном Сарајеву, БиХ

Др Златко Павловић, Универзитет у Источном Сарајеву, БиХ

Др Бисерка Кошарац, Универзитет у Источном Сарајеву, БиХ

Др Огњен Куртеш, Универзитет у Источном Сарајеву, БиХ

Др Милка Грмуша, Универзитет у Источном Сарајеву, БиХ

Др Вишња Вишњевац, Универзитет у Источном Сарајеву, БиХ

Главни и одговорни уредник:

Др Јелена Марковић

Секретар Редакције:

Срђан Шућур

Техничка припрема:

Оља Мрда

Милица Пајић Мачар

Лектура:

Сузана Катава

ISBN 978-99976-45-20-3

COBISS.RS-ID 135122433

УНИВЕРЗИТЕТ У ИСТОЧНОМ САРАЈЕВУ

ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ ПАЛЕ

ЗБОРНИК РАДОВА СА СТУДЕНТСКЕ
КОНФЕРЕНЦИЈЕ

Пале, 2021.

Шеста студентска конференција

(одржана 30. 3. 2019. године)

ФИЛОЗОФИЈА, ГЕОГРАФИЈА,
СОЦИОЛОГИЈА

ТЕМЕЉНЕ ПОСТАВКЕ ЛАЈБНИЦОВЕ ФИЛОЗОФИЈЕ: ЛОГИЧКЕ И ЧИЊЕНИЧНЕ ИСТИНЕ, НАЧЕЛО ДОВОЉНОГ РАЗЛОГА И ПОСТОЈАЊЕ БОГА

Препознавши Лајбница [Leibniz] у оној сјајној плејади нововјековних филозофа као једног помало запостављеног мислиоца који је имао велики утицај на даљи развој филозофије, аутор овог рада ће покушати да оцрта мисаону конструкцију његове метафизике која је претходила оном суштинском одређењу појма супстанције као духовног атома или нематеријалне материјалности. Са посебним акцентом на Лајбницово разумијевање Бога, схваћеног као апсолутно савршено и бесконачно биће, које игра главну улогу у његовом филозофском систему, дотакли смо се и начела довољног разлога и разликовања логичких (них) и чињеничких истина. Док логичке истине ума обухватају област могућег, ове друге почивају на начелу довољног разлога и обухватају област постојећег. Међутим, код Лајбница налазимо један изузетак који одступа од правила да су искази о постојању чињеничне истине, а не истине ума. Тако се исказ да Бог постоји схвата као један нужан исказ и као истина ума, јер се његовим негирањем запада у дубоку логичку противрјечност. Ове новине које је Лајбниц покушао да унесе у метафизику теоријске филозофије, по свој прилици, заслужују да се назову њеним напрецима.

Кључне ријечи: Лајбниц, Бог, начело довољног разлога, истина, филозофија, супстанција, свијет.

Задатак који сада себи постављамо може нам се с правом учинити преопширан за један овако конципиран рад. Стога, треба одмах напоменути да проблематика на коју смо се овдје устремили представља помало маргинализовану окосницу Лајбницовог мисаоног склопа на чијим је темељима изградио једно од најреспектабилнијих одређења појма супстанције у историји филозофије. Као што је и сам остао у сјени својих сљедбеника, оних којима је утро пут ка оази филозофског мишљења названој *класичним њемачким идеализмом*, тако је и његово поимање супстанције у историји мишљења помало засјенило оне претходне степене у развоју и коначном одређењу тога појма, помоћу којих је, заправо, он једино и разумљив у потпуности. Управо из тих претходних стадијума Лајбницовог одређења супстанције, аутор овог рада ће покушати да апострофира неке кључне елементе који ће нас приближити самом проблему и мисли великог филозофа.

¹ h2ognjen.kan@gmail.com

Међутим, како је појам супстанције, у том клупку званом *филозофија*, један од његових крајева, или боље рећи почетака, тако ће и његово одмотавање, које се често сводило само на прављење нових и притезање старих Гордијевих чворова, у највећој мјери зависити од проналаска тога почетка-краја, (а можда би такав проналазак уједно означио и укидање филозофије). Искуство нас је научило да филозофија такве чворове никада није развезивала силом мача, него једним много моћнијим оружјем, за чију је употребу неопходно неупоредиво више муке и умјешности, наиме – умом. Ум је најсјајнији мач филозофије, и највредније оружје човјека. А један такав ум Луличког Србина², блистав, универзалан и синтетичан, који спаја неспојиве крајеве и почетке супротстављених филозофских система, изграђујући притом свој сопствени, неосновано запостављен и маргинализован, ум који је оставио неизбрисив траг, не само у филозофији, него и у математици, гдје, истовремено кад и Њутн [Newton], долази до открића инфинитезималног рачуна³, физици, правној науци, психологији, теорији вјероватноће, историографији, политици и дипломатији – али и, а то је оно невјероватно, информатици гдје је развио бинарни систем, темељ данашње „паметне комуникације” – предмет је и овог рада и његов аутор га, на неки свој начин, „рехабилитује”. То је ум, каквим га неки сматрају, последњег човјека енциклопедије знања Западне цивилизације – Готфрида Вилхелма Лајбница.

Лајбниц је био један од најважнијих утемељитеља модерног појма науке. Његов идеал науке исказан је кроз идеју универзалне математике (*mathesis universalis*), која је била потпуни израз тога времена. Математика, строго схваћена, не би требало само да науци обезбиједи извијесност, већ и нашим животима. Лајбницова математичка интерпретација природних феномена одвешће нас до „оптимизма”, који је био типичан за крај 17. и почетак 18. вијека, и идеје о „најбољем од свих могућих свјетова”. Усудићемо се да кажемо да је у његовој филозофији и сам Бог схваћен као математичар. Како је, по његовом мишљењу, божанско стварање било инспирисано математиком, он вјерује да је она суштина читавог универзума и уједно основни извор оптимизма. Овдје је згодно, позивајући се на секундарни извор, цитирати једну његову мисао: „Када Бог рачуна и вежба своје мисли, настаје свет“.⁴

² Лулички Срби су најмање словенско племе које живи на истоку Њемачке (Саксонија и Бранденбург), али и у Пољској. Сам Лајбниц води поријекло (по оцу) од словенске породице Љубенић, која је у његово вријеме била јако распрострањена по Чешкој и Пољској.

³ Инфинитезимални рачун је основа математичке анализе. Њутн и Лајбниц су открили законе диференцијалног и интегралног рачуна, извода (деријације) и апроксимација полиномних низова.

⁴ Dimić, Zoran: *Lajbnicov pojam nauke – početak i kraj optimizma*, u: *Arhe XII*, broj 23/2015, str. 38.

Лајбниц сматра да за наше грешке у мишљењу није одговоран уплив натприродног него превелика блискост оном природном. Тако би се његова филозофија могла окарактерисати као „покушај поновног обезбеђивања научних прерогатива који су првој филозофији у међувремену били одузети, поставши маркантна одлика природних наука“. ⁵ Насупрот поистовјеђивању индивидуалног и материјалног, Лајбниц успоставља духовно, односно метафизичко поријекло индивидуације, омогућивши на тај начин да она заузме повлашћено мјесто у поимању супстанцијалног карактера стварности. И заиста, „Лајбницево склоност ка природним наукама ишле су руку под руку са увидом да је метафизика нужна и неопходна, те да је њена утемељујућа функција за све науке изван сваког спора“. ⁶ Можда је прави тренутак да у пар ријечи објаснимо и појам *онтологије*, који је у његово доба постао готово општепознат, за разлику од времена којем је припадао Декарт [Descartes], будући да смо у овом пасусу употребили и изразе *прва филозофија* и *метафизика*, који се скупа, нисам сигуран колико оправдано, узимају готово као синоними. Лајбниц појам онтологије у својим кључним списима нигдје не спомиње. Међутим, из преписки и биљешки, које сачињавају важан материјал у разумијевању његове филозофије, могло се закључити да се код њега у први план онтолошког мишљења ставља „појмовни говор о нешто и ништа, о бивствовању и небивствовању, те о ствари и њеним модусима“. ⁷ Мислилац довољног разлога и онтолог се тако код Лајбница стапају у једну особу. Мислити онтолошки, дакле, значи моћи положити иманентне умске разлоге због чега нешто јесте. Он категорично одбацује познати Арноов [Arnauld] став да „мислити ништа значи уопште не мислити“. Лајбницов рационализам своје утемељење на првом мјесту налази у ставу да превасходно од нас зависи какво ћемо становиште заузети. То становиште, наравно, не може бити независно од језика на којем ће се артикулисати. Тако, за разлику од Декарта, код којег се свака спознаја догађа у тренутку, његова метафизика развија једну језичку самосвијест из тога разлога што даје увид у покретљивост која изражава рационалан карактер реалности. И док би Декартова интуиција најрадије заборавила на ријечи, Лајбниц настоји да „посредством логичке анализе оцрта контуре мисаоног алфабета на основу којег ће моћи да се изгради несвакидашњи језик, чије достојанство се састоји у томе што представља истинско огледало ума“. ⁸

⁵ Prole, Dragan: *Lajbnicova ontologija pomirenja*, u: *Arhe XII*, broj 23/2015, str. 11.

⁶ Исто, стр. 13.

⁷ Исто.

⁸ Prole, Dragan: *nav. djelo*, str. 15.

Логика горе помињаног инфинитезималног рачуна и логика метафизике довољног разлога, којем ћемо ускоро посветити знатно више простора, спајају се у увјерењу да су структуре свијета принципијелно сазнатљиве на основу крајње формализованих знакова. Слично бинарном систему којег је, како смо већ рекли, развио сам Лајбниц, гдје је сваки број представљив помоћу само двије цифре, 0 и 1, он је увјерен да се по том принципу може изразити све оно што представља предмет нашег мишљења. Једном ријечју, вјешто комбиновање бивствовања и ништа доводи нас пред разумијевање конфигурације цјелокупне стварности.

Но, ставови које смо управо изнијели нека нам послуже као увод у сложенију слику проблема који смо себи поставили у овом раду. Оно на шта сада треба да укажемо су неки од темељних ставова Лајбницевог филозофије. Прије свега, разликовање истина ума и чињеничких истина, принцип довољног разлога уз осврт на начело идентитета, из којих произлази она карактеристична идеја оптимизма о нашем свијету као најбољем и најсавршенијем од свих могућих свјетова. Говорити о свему томе било би апсолутно немогуће ако бисмо искључили Бога, који у Лајбниковом систему, а посебно у тачкама које смо сада навели, игра доминантну улогу и без кога би читава концепција овог филозофа, као и многих других прије и после њега, била осуђена на безизлазно тумарање по мрачним лавиринтима свијести и подсвијести, из којих их ни Аријаднино клупко не би ослободило и извело на свјетло истине са нејасне мјесечине привида. Сада је тешко не сјетити се оне метафоре из претходних редова коју је сковао аутор овог рада, гдје филозофију упоређује са замршеним чворнатим клупком. Можда управо Бог држи у својим рукама један почетак-крај тог клупка, а онај други, поистовјећен са супстанцијом, за којим тако упорно трагамо, представља разрешење свеколике тајне нашег постојања.

Зато, кренимо редом који смо малочас установили. Како сви искази нису исте врсте, Лајбниц сматра да је неопходно правити разлику између истина ума и чињеничких истина. Ове прве истине представљају нужне исказе, што ће рећи да су оне самоочигледни искази, или се пак могу свести на такве исказе. Све такве истине почивају на начелу противрјечности, односно на начелу идентитета. Не може се негирати истина ума, а да се не западне у противрјечност. С друге стране, чињеничке истине нису нужни искази јер се њихове супротности могу замислити, па чак и негирати без логичке

противрјечности.⁹ Ове истине почивају на начелу довољног разлога. Док истине ума обухватају област могућег, друге обухватају област постојећег. Међутим, код Лајбница налазимо један изузетак који одступа од правила да су искази о постојању чињеничке истине, а не истине ума. Тако се исказ да Бог постоји схвата као један нужан исказ и као истина ума, јер се његовим негирањем запада у дубоку логичку противрјечност. „Осим овог изузетка ниједна истина ума не тврди постојање неког субјекта“.¹⁰

Међу истинама ума постоје основне истине које Лајбниц назива „идентичним” и које се сазнају интуицијом. Примјери таквих афирмативних идентичних исказа су „свака ствар је оно што јесте“, „А је А“. Примјер негативног идентичног исказа јесте „оно што је А не може бити не-А“. У једном од својих писама Лајбниц пише:

„Велика основа математике је начело противречности или идентитета, то јест, да један исказ не може истовремено бити истинит и лажан. (...) Да бисмо од математике прешли на природну филозофију, потребно је друго начело. Мислим на начело довољног разлога, то јест, ништа се не догађа а да нема разлога зашто је то тако а не другачије“.¹¹

Лајбниц сматра да свака случајна истина мора имати довољан разлог. Замислимо двије коначне ствари, А и Б. Можда бисмо могли објаснити постојање Б активношћу и постојањем А. Међутим, постојање А само захтијева довољан разлог. Видимо, дакле, да постојање свијета, цјелокупан хармоничан систем коначних ствари, захтијева овај довољан разлог зашто постоји. А тај довољан разлог Лајбниц налази у слободној одлуци Бога. У једном од својих најпознатијих списа – *Монадологији*, он употребљава овај принцип како би доказао постојање Бога. Он, наиме, сматра да довољан разлог мора да се налази у случајним и искуственим истинама, што ће рећи у низу ствари које су распрострањене по свијету створова. Растварање на појединачне разлоге овдје би могло ићи у недоглед због бескрајне разноврсности природних ствари. Како би свака појединачност обухватала само претходне и још случајније моменте, од којих би сваки тражио своју посебну анализу, то нас не би одвело далеко. Стога, по његовом мишљењу, посљедњи довољан разлог мора да буде изван низа и реда тих случајних момената који се бесконачно могу продужавати. Управо зато, „посљедњи узрок ствари треба бити у једној нужној супстанцији, у којој цјелокупна промјена има основу као у свом

⁹ Исказ чија се супротност не може замислити није егзистенцијална тврдња да Александар постоји, него хипотетичка тврдња да ако Александар постоји, он не може истовремено да не постоји. Права егзистенцијална тврдња да Александар стварно постоји представља чињеничку истину коју не можемо дедуковати ни из једне самоочевидне истине, *a priori*.

¹⁰ Koplston, Frederik, *Istorija filozofije – tom IV, od Dekarta do Lajbnica*, BIGZ, Beograd, 1999, str. 292.

¹¹ Isto, str. 293.

праизвору, а то је оно што називамо Богом. Како је та супстанција довољан разлог читаве те цјелине, која је у свим својим дијеловима повезана, то постоји само један Бог и тај достаје“¹².

Ако је од многих могућих свјетова Бог слободно изабрао један посебан свијет да би га створио, онда је ово прави тренутак да поставимо питање зашто је Бог изабрао баш тај свијет? Лајбниц није желио да се задовољи оним једноставним одговором да је то Божији избор, јер би то, у неку руку, значило да Бог хоће нешто иако нема довољан разлог за то, што би свакако било супротно Његовој мудрости, јер Он увијек поступа са разлогом. Према томе, мора постојати довољан разлог за Божији избор. Слично томе, „мада је Цезар [Caesar] слободно изабрао да пређе Рубикон“¹³, мора да постоји довољан разлог за такав избор“.¹⁴ Под претпоставком да је Бог изабрао овај посебан могући свијет, било је априори извјесно да ће Цезар одлучити да пређе Рубикон, али није било логички или метафизички нужно да Бог изабере овај посебан свијет. Као што смо већ рекли, једини исказ о постојању који је нужен у строгом смислу те ријечи јесте онај којим се тврди постојање Бога. Е сад, иако нам начело довољног разлога каже да је Бог имао довољан разлог за стварање овог свијета, и да је такође постојао довољан разлог за Цезарову одлуку да пређе Рубикон, то начело само по себи нам не говори који је довољан разлог у оба ова случаја. Потребно је, дакле, нешто више, односно „комплементарно начело начелу довољног разлога; и Лајбниц налази то комплементарно начело у начелу савршенства“.¹⁵

Он, наиме, сматра да је Бог одабрао свијет који има највећи максимум савршенства, док је, с друге стране, човјека створио на такав начин да бира оно што му се чини најбољим. Ово начело савршенства каже да Бог дјела зарад објективно најбољег, а човјек зарад онога што му изгледа најбоље. Даље, Лајбниц тврди да је Бог слободно одабрао најсавршенији свијет. Он је мишљења да „прави узрок зашто неке ствари постоје а не друге мора да се изведе из слободних одлука Божије воље, од којих је прва да хоће да чини све ствари на најбољи могући начин“.¹⁶ Бог, дакле, није био ни под каквом принудом да изабере најбољи могући свијет. Слично томе, мада је била извјесна

¹² Leibniz, G. W.: *Izabrani filozofski spisi*, (Monadologija, 38–39), Naprijed, Zagreb, 1980, str. 265.

¹³ Рубикон је мала ријека на сјеверу Италије која је имала посебан значај у римском праву јер ниједан генерал није имао овлашћење да је пређе са својим трупима. Ипак, то је учинио Јулије Цезар са својом легијом у зиму 49. године п.н.е. чиме је прекршио закон Римског сената. Том приликом изрекао је ону чувену крилатицу: „Коцка је бачена“.

¹⁴ Koplston, Frederik, nav. djelo, str. 299.

¹⁵ Isto.

¹⁶ Koplston, Frederik, nav. djelo, str. 300.

Цезарова одлука да пређе Рубикон, његова одлука је била слободна. Он је донио рационалну одлуку и, сходно томе, поступио је слободно. Овдје је, чини ми се, потребно посебно скретање пажње на једну ствар која нам ову Лајбницову мисао може мало појаснити. Бог је сачинио човјека тако да он бира оно што му изгледа најбоље, а бесконачном духу човјекови поступци су *a priori* извјесни. Па ипак, доношење одлука у складу са судом ума не значи ништа друго него поступати слободно¹⁷. Онда би питање да ли има слободе у нашој вољи било равно питању да ли у нашој вољи има избора. Стога, слободно и вољно су код Лајбница поистовјећени и означавају једно те исто. И зато, ако је слобода схваћена у том смислу, Цезар слободно бира да пређе Рубикон упркос чињеници да је његов избор био *a priori* извјестан.

Резимирајући речено, можда је још потребно упитати какве атрибуте Лајбниц приписује Богу. Он је по том питању прилично јасан. Бог је за њега „највиша, јединствена, универзална и нужна супстанција, која изван себе нема ништа што би било од ње независно и (...) мора бити без граница и садржавати у себи сву могућу збиљност“.¹⁸ То нас недвосмислено води закључку да је Бог апсолутно савршен. У Њему нема никаквих граница, стога је и Његово савршенство апсолутно бесконачно. Само захваљујући Богу створења имају своје релативно савршенство, док своје несавршенство имају по својој властитој природи, одређеној ограничености. Управо то их највише разликује од Бога.

„Бог није само извор постојања (existences), него и бити (essences) како збиљских (réelles), тако и онога што је збиљско у могућности (réel dans la possibilité). Јер божански је разум подручје вјечних истина и појмова, који из њега произлазе, тако да без њега нема ништа збиљско у могућности, и не само ништа постојеће, него штавише и ништа могуће“.¹⁹

ЛИТЕРАТУРА:

- Dimić, Z. (2015). *Lajbnicov pojam nauke – početak i kraj optimizma*.
Koplon, F. (1999). *Istorija filozofije – tom I: Grčka i Rim*. Beograd: BIGZ.
Leibniz, G. W. (1980). *Izabrani filozofski spisi, (Monadologija)*. Zagreb: Naprijed.
Prole, D. (2015). *Lajbnicova ontologija pomirenja*.

¹⁷ Овдје је очигледно наслеђе схоластичког учења да је Бог створио свијет слободно и да је човјек слободан.

¹⁸ Leibniz, G. W.: nav. djelo, (*Monadologija*, 40), str. 266.

¹⁹ Leibniz, G. W.: nav. djelo, str. 266.

Наташа Н. Бањанин¹
Универзитет у Источном Сарајеву
Филозофски факултет Пале
Катедра за социологију
Студент мастер студија

СУКОБ КАО ФАКТОР МОЋИ

Циљ овог рада јесте да објасни појмове који су у модерном друштву свакодневно заступљени, а то су сукоб и моћ, тј. како су сукоби један од фактора моћи као такве. Конфликти, односно друштвени (социјални) сукоби, представљају једну од основних друштвених појава. Они произилазе из разлика у потребама, интересима и циљевима између појединаца и група, и стога се срећу у свим друштвима на свим степенима њиховог историјског развоја. Уколико је једно друштво више и оштрије поларизовано на различите друштвене групе према битним елементима њиховог друштвеног положаја и животних шанси, онда је утолико и већа његова потенцијална конфликтност. Теоријска мисао о друштвеним сукобима креће се од њиховог третирања као нечег неприродног и непожељног (на пример, у раном функционализму), па до схватања да су они елемент саме суштине друштвеног живота и да доприносе јединству друштва. Један од основних извора сукоба у савременом друштву је моћ. Моћ подразумева изгледе једног човјека или више људи да спроведу сопствену вољу у заједничком подухвату, чак и упркос отпору других који у том подухвату учествују, што доводи до сукоба. Концепт моћи у социјалним сукобима заузима централно мјесто у теорији рјешавања сукоба. Моћ је продукт друштвеног односа, није обиљежје појединца као таквог, и израста из базичних зависности. Уравнотежење моћи у сукобу (балансирање) или њена прерасподјела током времена може подстаћи продуктивно управљање сукобима – њихово конструктивно рјешавање. Технике за балансирање, изједначавање моћи у социјалним сукобима су: а) ограничавање моћи оне стране у сукобу с великом моћи, б) фокусирање на међузависност, ц) истрајавање на смиреним понашањима, д) задржавање активне укључености, е) ојачавање моћи слабијој страни и ф) метакомуникација, нпр. разговор о утврђивању правила понашања у односу.

Кључне ријечи: сукоб, конфликти, моћ, власт, статус.

Увод

На једном од првих састанака, 1907. године, новооснованог Америчког социолошког друштва главна тема расправе била је друштвени сукоб. Средишњи рад на ту тему изнио је Томас Карвер који је изјавио: „Могу да постоје многи случајеви у којима је присутна потпуна хармонија интереса, али то не поставља никакав проблем, према томе, за њих не морамо да се интересујемо“². Карвер је сматрао да само тамо гдје

¹ banjaninnatasa@yahoo.com

² Thomas N. Carver, „The Basis of Social Conflict“, American Journal of Sociology, XIII (1908), pp. 628–37.

преовлађују дисхармонија и антагонизми уопште може да се говори о моралном и научном проблему.

Конфликти, односно друштвени (социјални) сукоби, представљају једну од основних друштвених појава. Они произилазе из разлика у потребама, интересима и циљевима између појединаца и група, и стога се срећу у свим друштвима на свим степенима њиховог историјског развоја.

Уколико је једно друштво више и оштрије поларизовано на различите друштвене групе према битним елементима њиховог друштвеног положаја и животних шанси, онда је утолико и већа његова потенцијална конфликтност. Ако би постојало друштво у којем влада потпуна једнакост свих чланова, у њему не би постојали друштвени сукоби. Међутим, чак ни људске заједнице у праисторији – хорде – нису биле потпуно хомогене, јер је и у њима постојала неједнакост по полу и старости, па самим тим и основ за сукобе, те се може закључити да је сукоб константа људских друштвених заједница, а стање бесконфликтности утопијски идеал.

Један од основних извора сукоба у савременом друштву је моћ. Моћ подразумијева изгледе једног човјека или више људи да спроведу сопствену вољу у заједничком подухвату, чак и упркос отпору других који у том подухвату учествују што доводи до сукоба. Однос моћи и сукоба управо је тема којом ћемо се у овом раду детаљније бавити.

Појам и карактеристике друштвеног сукоба

Сукоби у друштвеном животу су перманентна појава. Људски живот се не може одвијати без конфликта. Због тога се и развој друштва остварује кроз континуирани процес постојања и рјешавања друштвених сукоба.

Треба разликовати друштвене сукобе и сукобе у друштву. Друштвени сукоби се рјеђе јављају, великог су интензитета, широких размјера и обухватају велике масе. Постојање друштвених сукоба доводи до великих промјена у друштву. Док су сукоби у друштву честе појаве, готово свакодневне, малог су интензитета и учесници могу бити појединци или групе. Лако се рјешавају, не остављају крупне посљедице у друштву.

Постоје различите врсте друштвених сукоба: економски, политички, идеолошки, класни, професионални, расни, вјерски, генерацијски и многи други. Рат је најжешћи облик политичког сукоба у коме се тежи покоравању или уништавању непријатељске стране.

Темеље се на неусаглашености схватања, оцјена, ставова, жеља и вриједности, односно циљева супротних страна од којих се као остварљив циљ опажа само један, али не и више њих, што резултира инкомпатибилном акцијом у групи.³ Као што је свака социјална интеракција између више појединаца или група специфична у својој комплексности и динамичности, може се имплицирати да је сваки поједини сукоб по настанку, трајању и разрјешавању различит.⁴

Најчешћи извори друштвених сукоба су неједнакости у друштвеном положају појединаца и група, одакле произилази и супротстављеност њихових интереса. Историјско искуство, као и друштвена пракса, омогућавају утврђивање неких чинилаца који су у позадини конфликтних ситуација и који дјелују мотивационо. Ти чиниоци су унутар једног друштва, у првом реду: богатство, власт и друштвени статус.

Друштвени сукоби имају различите, често и међусобно сукобљене функције, зависно од тога каква је природа друштвених сукоба. Грубо подјељене, те функције могу бити друштвено-позитивне и друштвено-негативне. Друштвени сукоби имају једну од важних позитивних функција у томе што показују да постоји неки проблем који их изазива, проблем који треба рјешавати. Затим, сукоби су чинилац друштвене динамике, кроз сукобе се друштво креће. Сукоби такође имају потенцијално интегративну функцију унутар једне друштвене групе која се са другим друштвеним групама бори за неке, за њу важне интересе, односно вриједности.

Сматра се да постоје четири основне стратегије у рјешавању конфликтних ситуација⁵:

1. надметање,
2. попуштање,
3. неактивност,
4. рјешавање проблема,
5. посредовање.

Појам и карактеристике друштвене моћи

Ријеч моћ има више значења. Према филозофском схватању издвајају се три одређења моћи: моћ као пука моћ, моћ као надмоћ и моћ као могућност. Моћ као пука

³ Мироловић Влах, Н., „Неки аспекти социјалних сукоба“, Напредак, 1996.

⁴ Дојч, М., „Socijalni konflikti karakteristike i način rešavanja“, Beograd, 1996.

⁵ Петровић, Д. (2009). Психологија, вол. 42, исс. 2, пп. 221–238.

моћ неутрална је у односу на човјека и представља моћ опстанка, покретања и развоја. Моћ као надмоћ испољава се у начину владања, заповиједања, управљања, присвајања, а подразумијева и хијерархију и зависност. Моћ као могућност прије свега се односи на човјекове стваралачке потенцијале, јер је стваралаштво само по себи моћ. За социолошко схватање најбитнија су два значења моћи: моћ појединца у односу на друштвене групе и друштво и моћ друштвених група у друштву.

Томас Хобс је први обрадио појам моћи и по његовом мишљењу моћ човјека чине средства која он тренутно користи ради произвођења добара. За њега је моћ оригинална или инструментална. Према Хобсу највећа људска моћ је моћ државе или моћ највећег броја људи, а човјекову природну моћ чине његове духовне и тјелесне врлине⁶.

Кључни и средишњи појмови политике су моћ, ауторитет и власт, иако се они разликују у многим функцијама, елементима и својствима. Ауторитет не постоји без моћи, а моћ може да посједује ауторитет, али и не мора. За моћ је карактеристично наметање воље упркос отпору, а за власт извршавање заповијести. Моћ се демонстрира, а власт се постепено и релативно дуго учвршћује.

Постоје четири основна нивоа друштвене моћи, а то су: моћ над, моћ да, моћ са и моћ унутар. Моћ над најшире је препознат облик власти. Изазива многе негативне асоцијације као што је репресија, присила, изнуђивање, дискриминација, корупција и злоупотреба. Моћ у том смислу перципира се као однос у ком један добија, а други губи. Три алтернативе – моћ са, моћ да и моћ унутар – нуде позитивне начине изражавања моћи који стварају могућност формирања праведнијих односа. Моћ са односи се на проналажење додирних тачака између различитих интереса и изградњу колективне снаге. Моћ да односи се на јединствен потенцијал сваке особе да обликује свој живот и свијет. Моћ унутар односи се на смисао особе о њој самој и о разумијевању себе. Она укључује способност препознавања индивидуалних разлика истодобно поштујући друге.

Можемо разликовати разноврсне облике друштвене моћи као што су: појединачна, друштвена, политичка, економска, духовна, компезацијска, кондиционирана итд. Као и различите функције моћи: функција одржања, стваралаштва, покретања, интегративна, контролна, емоционална, компезаторска, легитимизацијска.

Појединци и групе желе моћ да би помоћу ње остварили властите циљеве, и то наравно, у првом реду, материјално-финансијске. Спровођење моћи, тј. потчињавање

⁶ Хобс Т. (1961): Левијатан, Београд: Култура.

воље једних вољи других, неизбежна је појава у савременом друштву, јер без таквог потчињавања ништа се не може постићи. Све у свему, моћ може бити друштвено злоћудна, али у исти мах друштвено битна. Другим ријечима, моћ има два вида: представља друштвену нужност, а уједно је друштвено опасна. О њој треба донијети суд, али је немогуће донијети такав суд који би важио за сваку моћ.

Однос сукоба и моћи

Концепт моћи у социјалним сукобима заузима централно мјесто у теорији рјешавања сукоба. Моћ је продукт друштвеног односа, није обиљежје појединца као таквог, и израста из базичних зависности.

Уравнотежење моћи у сукобу (балансирање) или њена прерасподјела током времена може подстаћи продуктивно управљање сукобима – њихово конструктивно рјешавање. Технике за балансирање, изједначавање моћи у социјалним сукобима су: а) ограничавање моћи оне стране у сукобу са великом моћи, б) фокусирање на међузависност, ц) истрајавање на смиреним понашањима, д) задржавање активне укључености, е) ојачавање моћи слабијој страни и ф) метакомуникација, нпр. разговор о утврђивању правила понашања у односу⁷.

Док је код дјече и адолесцената употреба моћи у сукобима подложна процесу моралног развоја и учења друштвено пожељног понашања, употреба моћи у социјалним сукобима код одраслих људи повезана је са моралним одредницама понашања у смислу могућности злоупотребе моћи која је дозвољена неким вриједностима или културолошким обиљежјима као што су улога пола или хијерархија улога (Туриел, 2003: 115–131).

Када је ријеч о узроцима сукоба, матрица мишљења је мало измјењена и много вијекова касније. Тако Т. Хобс полази од тезе да је природа све људе створила једнакима, али да постоји могућност да та једнакост прерасте у сукоб ако два човјека желе исту ствар. Пошто постоји опасност да изгуби стечено, човјек се удружује с другима да би створио моћ и силу којом ће се бранити, јер стално зазире од других. Узроци друштвених сукоба леже и у томе што је у друштву увијек мање добара и вриједности него што је потребно индивидуама, социјалним групама и друштву у цјелини, или, с друге стране, узрок конфликта није у објективној реалности, већ у ономе што се дешава у главама

⁷ Wilmot, W. W., Hocker, J. L. (1998): Interpersonal conflict. McGraw-Hill. USA

људи, како то примјећују неки истраживачи. Међутим, у основи сваког сукоба друштвених група јесте неслагање између постигнутог нивоа добијених материјалних, културних и духовних ресурса, и чврстог убјеђења да приступ ка њима неправично ограничава супротна страна (Милашиновић, 2012: 116).

Моћ расте у обрнутој сразмјери са бројем подвлашћених и може се остварити само као послушност. Она је већа посебно уколико је власт аутократска и деспотска, уколико производи више покоравана, потчињавања, трпљења и патње. Али, с друге стране, ту се налазе и њене природне границе, јер гомилање бијеса и мржње, подвлашћених и оних на дну, временом кулминира и трансформише се у рушилачке социјалне сукобе.

У савременим друштвеним односима, као и током епоха, богатство и власт (моћ) су једно од најмоћнијих стимуланса за борбу, с једне, као и најјаче средство доминације на микро и макро друштвеном плану, с друге стране. Тиме има основа тврдња да се и моћ савременог свијета заснива на богатству, њом се на микро нивоу могу купити лични недостаци вође, а на макро нивоу недостаци организације или институције, ма каква она била. Друштвени статус по својој природи има карактер претпостављених вриједности, које по апстрактним хијерархијским правилима посједује онај ко заузима одређено мјесто у социјалној структури. Високо вреднован друштвени статус, иако зависи од личних особина и способности сваког појединца, ријетко се постиже без моћи или подршке власти и богатства, па се у извјесној мјери показује и као непосредан узрок и снажан мотив социјалних конфликта, било за његово стицање или прерасподјелу. У смислу стицања статуса, посебно развојем капитализма, моћ и богатство се појављују као средство за постизање још већег богатства и уважавања, чиме друштвени статус постаје преносив и покретан, а не само насљедан или фиксиран за посјед као у феудализму.

Уопште узев, када је ријеч о стабилним унутардржавним односима, владајуће структуре настоје да задрже континуитет постојећег стања односа у друштву и да сузбију све потенцијалне или акутне сукобе који значе борбу за прерасподјелу или контролу друштвених ресурса: богатства, моћи, власти, привилегија, утицаја, статуса и друго. Оне при томе користе различите методе и средства за елиминисање или амортизацију социјалних конфликта. Нека од њих су:

- измјештање сукоба (рецимо вјерски или класни сукоб често се манифестује као расни, уколико постоји оцјена да је то мање опасно)⁸,

- спуштање конфликта на ниво ужих и парцијалних група (тако да се, примјера ради, класни сукоб раздоби на низ изолованих сукоба унутар или између предузећа),

- идеолошка и медијска манипулација и индоктринација (у виду вјештачког изазивања нових криза и сукоба да би се умањили значај, димензије или интензитет постојећих; поткупљивање вођа протеста, давање лажних информација, уступака и сл.),⁹

- отворена репресија (употреба силе и насиља).

Зимел уводи један парадокс: најдјелотворнији начин спречавања сукоба налази се у процјењивању упоредне снаге, што је често могуће једино сукобом. Ипак, овај парадокс укључује елемент који је веома значајан за теорију сукоба. Парадокс потиче из чињенице да сукоби, различити од других облика интеракције, увијек укључују моћ, те да је тешко процијенити моћ противника прије него што се проблем ријешити сукобом. Без обзира на то који су циљеви сукобљених страна, моћ је неопходна за њихово остваривање (Козер, 2007: 174–175).

Овдје морамо направити разлику између сукоба и такмичења. У такмичењу побједник може да се одреди према претходно утврђеном критеријуму на основу кога се упоређују такмичари. Ко најбоље испуни критеријуме проглашава се за побједника. Међутим, такве критеријуме у сукобу противници немају на располагању од самог почетка. Наравно, то не значи да критеријуми не постоје (Козер, 2007: 175–176).

Несумњиво, друштва садрже механизме за рјешавање и прилагођавање супротстављених захтијева и за расподјелу ресурса у складу са одређеном скалом заслуга. Етичка и законска правила спречавају неједнаку расподјелу права међу групама и појединцима. Једна од најважнијих функција државе јесте крајња арбитража у антагонистичким интересима. Међутим, с обзиром на то да ријетко долази до подударања између онога што појединци и групе морају да учине и онога што желе, све док постоје стварна разилажења између остварене моћи, положаја и богатства код група, и удјела за који оне сматрају да им припада, потврђивање снаге представља најдјелотворнији начин изношења својих захтијева.

⁸ Овдје је ријеч о сукобима које је Карл Дојч назвао *помјереним* и гдје се конфликт изражава у симболичкој или идиоматској форми, а „слом политичке контроле над њим значи рат“.

⁹ Rouquette M. Louis, *La psychologie politique*, peto poglavlje, Paris, 1997.

У сукобу, различитом од такмичења, заслуга барем дјелимично зависи од моћи. Према томе, ако обје стране захтјевају исти објект, његово додјелљивање може подједнако да се одреди помоћу моћи коју оне посједују, као што се може одредити и помоћу било које друге нормативно успостављене процјене упоредних потреба. Ако се тежи избјегавању сукоба онда се мора располагати неким другим средствима за процјењивање односа моћи.

Испитивање помоћу узајамног исцрпљивања може да послужи за процјену снаге противника, а након тога противницима постаје лакше да постигну компромис. До борбе може доћи ако се одбаце претходно постигнуте компромиси, ако се процијени да они више не одговарају односу снага међу супарницима. Када је однос моћи одмјерен сукобом, тада може да се успостави нова равнотежа, а сам однос може да се настави на новим темељима.

ЛИТЕРАТУРА:

- Козер, Л. (2007). *Функције друштвеног сукоба*. Нови Сад: Медитеран публишинг.
- Дојч, М. (1996). *Социјални конфликти – катактеристике и начин рјешавања*. Београд: Група МОСТ и центар за антиратну акцију.
- Мироловић Влах, Н. (1996). *Неки аспекти социјалних сукоба*. Загреб: Напредак.
- Туриел, Е. (1993). „Отпор и субверзија током свакодневног живота“, у: *Часопис за морално образовање (1993)*.
- Карвер, Т. (1908). „Основе социјалног сукоба“, у: *Амерички часопис за социологију, XIII (1908)*.

CONFLICT AS A FACTOR OF POWER

Summary

The aim of this paper is to explain the concepts that are represented on a daily basis in modern society, namely conflict and power, ie. how conflicts are one of the factors of power as such. Conflicts, that is, social (social) conflicts, represent one of the basic social phenomena. They arise from differences in needs, interests and goals between individuals and groups, and are therefore encountered in all societies at all stages of their historical development. If a society is more and more sharply polarized to different social groups according to the essential elements of their social position and life chances, then the greater its potential conflict. Theoretical thought about social conflicts ranges from treating them as something unnatural and undesirable (for example, in early functionalism), to the realization that they are an element of the very essence of social life and contribute to the unity of society. One of the basic sources of conflict in modern society is power. Power implies the prospect of one or more people pursuing their own will in a joint venture, even despite the resistance of others involved in the venture, leading to conflict. The concept of power in social conflicts is central to the theory of conflict resolution. Power is a product of social intercourse, it is not a characteristic of the individual as such, and grows out of basic dependencies. Balancing power in a conflict (balancing it) or redistributing it over time can become a productive management of conflicts - constructively resolving them. Techniques for balancing, equalizing power in social conflicts are: a) limiting the power of one party to a conflict with great power, b) focusing on interdependence, c) persisting in calm behaviors, d) retaining active involvement, e) strengthening the power of the weaker side, and f) metacommunication, e.g. talk about establishing rules of conduct in a relationship.

Key words: conflict, conflict, power, power, status.

Дејан Долијановић¹
Универзитет у Источном Сарајеву
Филозофски факултет Пале
Катедра за социологију
Студент мастер студија

ПОЛОВИ И РОДНА ПОДЈЕЛА РАДА У ПОРОДИЦИ

Увод

Род као друштвена категорија односи се на разлике које постоје између *мушкараца* и *жена*, а које се протежу од биологије до друштвених улога. У новијој литератури, као и у литератури која долази из области феминизма, студијама рода и *queer* теорији, биолошки ниво разлика између мушкараца и жена назива се полом, док род представља психолошки и социјални ниво тих разлика. Род има више дефиниција. У свакодневном говору се користи у истом значењу као пол, али се у науци ова ријеч користи да би означила социјалне разлике, као што је родни идентитет.

Термин родна улога се користи да означи све оне ствари које особа говори или чини да би себе приказала у статусу дјечака или мушкарца, дјевојчице или жене. Она укључује, али се не ограничава на сексуалност у смислу еротицизма. Елементи такве улоге укључују облачење, говор, покрете, занимања и друге факторе који нису ограничени на биолошки пол. Како се може претпоставити да је социјални аспект рода предмет интересовања социологије и сродних дисциплина, родна улога се често скраћује на само род у литератури, без остављања нејасноћа у значењу у таквом контексту.

Теоретичари и теоретичарке друштва су покушавали/е да утврде специфичну природу рода у односу на биолошки пол. *Други талас феминизма* је гледао на род као на социјални конструкт и хегемон у свим друштвима, и такав поглед се задржао у неким круговима књижевне критике и данас. Савремена теорија социјализације тврди да дијете када се роди има биолошки пол, али још увијек нема род. Како дијете расте „друштво му даје низ савета, модела и образаца понашања који су прикладни за један или други пол“, што дијете друштвено укључује у припадање једном културно специфичном роду. Постоји огроман притисак на дијете да пристане на социјализацију, јер род обликује

¹ dolijanovicdejan123@gmail.com

могућности едукације, посла, породице, сексуалности, репродукције, ауторитета и утиче на продукцију културе и знања.

1. Појмови пола и рода

Брак и породица представљају социјални простор гдје полови долазе међусобно у непосредан контакт и односе и размјере. То је заправо једини социјални простор у свим друштвима који је одређен као простор за односе, сусрет и размјену полова у друштву, тј. за признавање људске полности и отворено исказивање њених посљедица: „није могуће мислити и писати о породици, а да се не мисли на категорију пол-род. Обрнуто је већ мање истинито“ (Milić, 2002: 131). То не значи да полови не долазе у међусобни однос у неким другим друштвеним сферама и поводом разних других активности, али у тим случајевима нагласак је стављен на неке друге врсте друштвених односа и подјела (класне, расне, етничке итд). Примарност партиципације полова у породици даје породици као групи и друштвеној институцији специфичан карактер. Дуго времена то је био главни разлог за многе социологе да тврде да породица представља „природну друштвену групу“, за разлику од осталих које су „чисто друштвене“.

Полност је биолошко својство човјека које подразумејева органске, односно анатомске и физиолошке разлике између мушкараца и жена које су у функцији њихових репродуктивних улога. Зауставићемо се овом приликом на утврђивању ове функционалне разлике међу половима не упуштајући се даље у тумачење и рашчлањивање њеног евентуалног дејства на физичке, менталне, афективне и друге особине појединаца који припадају супротним половима.

Међутим, људска полност, будући да је човјек прије свега друштвено-културно биће не постоји и не дјелује никад у „чистом“ биолошком виду. Језик, као веома осјетљив инструмент означавања, разликује значење пола у чисто биолошком репродуктивном значењу подјеле улога и испољавања нагона (мужјаци и женке) од ширег поимања полности у људском друштву које има чисто социјалну конотацију (мушкарци и жене као социјална бића) и културну конотацију у смислу посједовања или придавања одређених културних својстава понашању припадника пола (женственост односно мужевност) до синтетизације свих ових особина на нивоу индивидуалног идентитета.

Другим ријечима, у браку и породици као друштвеним установама, полност се не исказује у „чистом“ биолошком смислу, она као таква и не постоји у људском роду, већ

увијек прерађена, друштвено и културно моделовање са једне стране али и индивидуално интерпретирана и усвојена од стране појединаца на безброј модификованих начина. Отуда се слободно може тврдити да је код људских бића полност социо-културно дефинисана и практикована. Овакав исказ, међутим, представља ново и савремено тумачење и приступ људској полности који је у друштвене науке ушао посредством систематске феминистичке критике. Наиме, претпостављало се да полност као базично природно својство има дејство на социо-културно уређење људског свијета. У том смислу полна подјела рада у породици третирана је као нешто природно и само по себи разумљиво.

Са овим старијим разумијевањем повезано је и тумачење полова у смислу бинарних опозиција између којих не постоји слојевитост, већ апсолутна одијељеност односно супротстављеност квалитета. Али управо та представа не одговара биолошко-генетским и физиолошким чињеницама јер у онтологији полова је дата двополност, само у различитим сразмјерама, па умјесто што се говори о полној двообличности људске врсте треба да се говори о двополној природи сваког људског организма. Тиме долазимо и до кључног епистемолошког-методолошког аргумента на ком се развија савремена идеја феминизма и његова критика идеологије полности и полних подјела у друштву.

Ријеч је о томе да су полне категорије, али и полна пракса у најразличитијим друштвеним сферама родно уобличени. Израз род (gender) има значење граматичког рода и тај израз су феминисткиње узеле да би означиле социјалну, културолошку и историјску детерминацију полних разлика у друштву. Категорија рода указује на преображени, друштвено-културно уобличени појам полности у људском друштву. Другим речима, полност нам није заувјек дата или задана, већ је ми конструишемо и конституишемо као чланови одређене друштвене заједнице, према културним узорима које нам она подастире али и према нашим личним афинитетима. Феминистичка критика и анализа су извршиле даљи радикални помак на разјашњавању ове друштвено-културне обиљежености полова и полне разлике указујући на њихову родну природу. Сумирајући досадашње теоријске анализе о природи родности, један аутор, феминисткиња указује на четири основна елемента која садржи друштвена детерминација пола (Milić, 2002). То су:

1. културна симболизација полности (културне репрезентације полности од библијских времена до данас);
2. нормативна концептуализација (нормативно дефинисање улога полова и њихових друштвених подручја);

3. социјално организовање полова тј. постављање институционалних оквира за њихово дјеловање као што су брак и породица;
4. субјективни индентитет (субјективно идентификовање појединца са одређеним полом).

Пријети опасност да се читање мушке и женске родности претвори у разлику између природе (жена), насупрот култури (мушкарац) и тиме опет само сада на друштвено-културној равни, успостави базична бинарна опозиција и неједнакост међу родним припадницима (Milić, 2002). Отуда развијање појма род и родност упућује на два различита нивоа и значења од којих су оба неопходна, али и која се морају прецизирати у сваком аналитичком захвату. То су :

1. појам рода тиче се социјалних односа који проистичу из опаженог разликовања полова, овдје је ријеч о дескриптивном нивоу разлике,
2. појам рода је примарни начин за означавање односа социјалне неједнакости међу половима, тј. овдје је ријеч о објашњавању односа између полова на темељу категорије друштвене моћи.

Када је ријеч о подјели рада унутар породице, полним улогама и полном индентитету, постоје заговорници двију супротних теза: једни полну подјелу рада заснивају на биолошкој детерминацији, други на социо-културној. Најчешће се срећу три групе аргумената:

1. Подјела рада према полу у породици је свуда и увијек препознатљива, тј. универзална чињеница, а то значи да је произведена јединственим узорком – биолошким разликама. Мушкарцима се додјељују „производне“ улоге које се обављају ван куће, за разлику од њих, жене су „репродуктивне“ и тичу су увијек куће, окућнице и њихов циљ је биолошко одржање врсте.
2. У свим друштвима такође се препознају и признају „мушке“ и „женске“ способности и вештине; од расподјеле тих психо-социјалних својстава зависе и улоге које ће полови обављати у друштву.
3. Напокон, инсистира се на препознатљивој разлици у сферама дјеловања полова. Мушка сфера дјелања је јавност, женска сфера приватност, или другим ријечима, супротстављеност рада и породице, производње и репродукције, зараде и издржавања, слободног времена и доколице.

У сва три случаја емпиријске генерализације које служе као доказ „природних“ разлика у улогама полова почивају на биологистичком аргументу разликовања улоге полова у хуманој репродукцији: будући да женски пол носи главни терет људске

биолошке репродукције (трудноћа, рађање и дојење), то, наводно, предодређује улоге које ће жене обављати у друштву. Заговорници биологистичког објашњења не желе да признају да родна подјела рада није просто функционална или инструментална у односу на особине људске репродукције, већ да она производи неке темељне друштвене односе доминација и експлоатације који не стоје у извору саме биолошке разлике тј. нису нужно њом произведени.

Породична сфера представља извориште родне подјеле рада између полова и експлоатације жена. Породица је централна друштвена зона у којој долази до прожимања и сучељавања полова: са једне стране кроз тенденцију доминације и сукоба између полова, са друге стране кроз тенденцију њихове сарадње и функционалног допуњавања.

Родна диференцијација полова у породици има два фундаментална облика: нормативни и понашајни. Диференцијација на нормативном плану тиче се идеолошких система приписаних полних одлика и њиховог објашњења и оправдања, тј. идеологија родова, док се понашајна диференцијација односи на разлике у понашањима, активностима, улогама и начину њиховог вршења од стране припадника појединог рода. Између ова два облика диференцијације не мора постојати преклапање и најчешће не постоји.

2. Парсонсова парадигма о *сегрегираној комплементарности полова* у породици као социолошки стандард и понашајни образац

За социолошку разраду проблема односа полова и полне подјеле рада неоспоран значај има оно што Д. Шел назива стандарном социолошком теоријом, а што представља теорија Талкота Парсонса о комплементарној подјели улога полова у породици.

Према његовом схватању, структура породице има двије осе диференцијације: хоризонталну осу према полу, и вертикалну према старости, односно генерацијска подјела. Прво што уочавамо у овом приступу јесте да подјела улога према полу нема хијерархијску димензију јер је смјештена на хоризонталну раван. То је зато што Парсонс сматра да се у породици односи појмова регулишу по формули јединства сегрегираних али комплементарних улога.

Парсонс породицу третира као релативно затворен подсистем који се налази у окружењу модерног друштвеног система и са њим ступа у размјену, али на одређеним тачкама. Хоризонтална диференцијација улога полова постављена је у виду подјеле која

сегрерира на једној страни мушкарца и његову инструменталну улогу и на другој страни жену и њену експресивну улогу. Инструментална улога подразумијева улогу храниоца породице. Подјела улога према полу не садржи никакве елементе неједнакости и хијерархичности у њиховим односима. Ради се о улогама које имају подједнак функционални значај и друштвену важност за одржање породице и стабилизацију друштвеног система. Женска улога се према Парсонсу обликује према једном принципијелном обрасцу који управља улогом одрасле жене – обрасцу домаћице или псеудо занимања. Он предлаже двије могућности проширења женске сфере у модерном друштву: са једне стране „гламур образац“ којим жене из виших дијелова средње класе покушавају да прате престиж својих успјешних супруга. Други је тзв. хуманистички образац који се тиче култивације културних интересовања и образовања укуса, те остваривања хуманитарних задатака у локалној заједници.

У Парсонсовој замисли постоји још један проблем. То је оштра сегрегација полова према улогама што је противно здраворазумској логици; нуклеарна породица је сиромашна члановима те би требало очекивати да раздвојеност улога полова буде мање видљива, будући да чланови ове породице прије могу доћи у ситуацију да морају једни друге мијењати или један другом помагати (Milić, 2001: 138)

3. Запошљавање жена изван породице и полна подјела улога у породици

Масовније запошљавање жена у индустријским друштвима може се пратити од средине прошлог вијека. Оно се није увијек кретало равномјерно узлазном линијом. Било је успона и падова, прекида и поновних успона. Највећи дио жена које су радиле, а биле удате или са дјецом имале су само дјелимично радно вријеме што је омогућавало да и даље остану првенствено супруге и мајке, и што је изузетно спречавало њихово напредовање у каријери. Запосленост је била карактеристична углавном за жене које се или још нису удале или су завршиле свој биолошки репродуктивни циклус. (Milić, 2001: 139)

У нови миленијум жене улазе изборивши се за своју равноправну радну позицију у друштву. Наравно то још увијек не значи да су жене у потпуности изједначене у погледу величине зараде за исти рад као и могућностима напредовања. Модел домаћице у савременим условима везан је за специфичне културно-религиозне и националне контексте као што су још увијек данас Италија или Холандија. У највећем броју високо индустријализованих земаља још 80-их година је типичан образац женске запослености

„part time“ тј. дјелимична запосленост. Једино у социјалистичким земљама (изузев Финске) важи модел сталне и пуне запослености жена. Током 90-их долази до значајних промјена у западним друштвима тако да модел сталног запослења и континуиране каријере постаје карактеристичан за жене у овим друштвима.

3.1. Конфликт улога запослене жене

Већ 70-их година Рапорови закључују да у свим случајевима парова гдје су оба супружника трајно запослени (dual career families) постоји изразита фамилистичка оријентација супружника у смислу да супружници, очекују и покушавају да кроз успјешан породичан живот створе подлогу за своје успјешно ангажовање на раду. Међутим, у стварности се такве тежње показују готово недостижним, па тако исти аутори закључују да већина жена које показују радне амбиције долазе из несрећних породица и бракова, тј. констатују недостатак персоналног испуњења у брачним односима. Тако да умјесто да се рад и породица допуњавају у једној особи, изгледа да је у стварности могућ само Парсонсов модел узајамног искључивања рада и породице.

Слична ситуација забиљежена је у једном домаћем истраживању. У питању су жене стручњаци у високим технологијама које су показивале високу потребу за породичним остварењем, али многе нису могле да се похвале таквим брачним и породичним животом, или су ипак да би оствариле таква очекивања морале да се одричу интезивнијег ангажовања у својој каријери (Milić, 2001: 141)

Од 80-их година емпиријска истраживања констатују пораст удјела мужева у кућним пословима, што је заједно са све равноправнијим трендом запошљавања жена подстакло очекивања у погледу приближавања породица егалитарном моделу расподеле улога полова.

Показује се да питање женског запошљавања није само питање жена, када су оне у браку или породици. Због тога закључке треба проширити на темељна питања односа породице и радног живота.

3.2. Женина запосленост и жртвовање за породицу

Без обзира на то како и колико радила и зарађивала, од жене се очекује и она сама настоји да гледа на себе као на „жртву“ породице. Другим ријечима, жене пристају на улогу жртве или су уцијењене схватањем да је њихова улога у породици примарна, од

прворазредног значаја и незамјенљива будући да су мајке, супруге и домаћице. Ово тројство жениних улога у породици не показује тенденцију промјене или бар смањивања жениних обавеза. Уочава се константан раскорак између оптерећености жена и мушкараца и то на штету жена.

Али у питању нису само вриједности или идеологија. Показује се да на смањење или бар уравнотежавање учешћа жена у кућним пословима значајан утицај имају два обиљежја жена и њихових супруга: образовање и висина зараде. На темељу посљедњих емпиријских увида показало се да удио жена у кућним пословима опада уколико расте ниво образовања оба супружника. Али тај пораст није тако видљив као у случају високих прихода жене.

Откривено је да жене које високо зарађују, стварно мање раде у кући, али имају и мање слободног времена од жена које немају толико зараде, тј. које зарађују мање од својих мужева (Milić, 2001: 144). Очито је да жене које имају високе зараде мање раде код куће али зато највише времена одвајају на посао и каријеру. Код њих чешће срећемо осјећање кривице или стида, прво стога што боље раде и зарађују више од својих мужева, те нај тај начин угрожавају његово самопоштовање.

2. Родна подјела рада – Феминистичка перспектива

Досадашње разматрање подјеле рада према полу у породици углавном је остајало у видокругу класичне социолошке анализе. До извјесне мјере и ревидирано функционалистичко и марксистичко становиште о породици, иако сасвим супротни у оцјењивању положаја жена у друштву и породици и значења сегрегације полних улога дијеле заједничко увјерење о постепеном еволуцијском уједначавању улога и положаја полова у породици и кроз остваривање „партнерских“ односа у браку. Другим ријечима, *родне разлике* у овим схватањима тумачене су као *зависне варијабле*, како у односу на породични систем, тако још више у односу на друштвене неједнакости.

Нови приступ овој теми који исказује неофеминизам, ставља родну подјелу рада, тј. родну разлику у „срце“ система угњетавања и подчињавања жена у друштву, тј. родну подјелу рада у породици објашњава као извориште свих осталих друштвених подјела и неједнакости. „Родна подјела у друштвеној производњи у капитализму не може се схватити без освртања на организацију домаћинства и идеологију породичног живота. Та област претпоставља примарно подручје односа између мушкараца и жена изградње родом одређених појединаца...“ (Milić, 2001: 147)

Постоји велики распон феминистичких теорија које родне разлике и експлоатацију настоје да утемеље у институционални породични оквир као генератор свих неједнакости између полова. И неки други аутори указују на породицу као средиште из кога полази и успоставља се неједнакост полова, али полазе од економске аргументације. Оне сматрају да се породица и породични односи треба посматрати на исти начин као и радни односи на тржишту. Породица, према овом становишту јесте посебна институција економске експлоатације жена. Жене нису власници ни свог рада, нити средстава помоћу којих раде, нити производа за рад, те се на основу овога може рећи да се у породици одвијају односи класне експлоатације женског рада. У овом приступу постоји тежња да се успостави аналогија између капиталистичкох односа у друштву и односа полова у породици.

Постоји једна друга велика група неофеминистичких ауторки која се не интересује за родне разлике већ нагласак стављају на родне неједнакости које се темеље у породичном систему мушке владавине односно патријархату. Патријархат се дефинише као „систем мушког потчињавања жена“. Силвија Велби разликује двије врсте патријархата: приватни и јавни. Јавни патријархат жену експлоатише примарно кроз њен најамни рад, а тек секундарно у домаћинству. Док је приватни патријархат жену затварао у кућу и подређивао је једном мушкарцу – мужу, савремени капитализам сегрегира полове у радним и нерадним односима.

Закључак

Брак и породица представљају социјални простор гдје полови долазе међусобно у непосредан контакт и односе и размјере. То је заправо једини социјални простор у свим друштвима који је одређен као простор за односе, сусрет и размјену полова у друштву, тј. за признавање људске полности и отворено исказивање њених посљедица: „није могуће мислити и писати о породици, а да се не мисли на категорију пол-род“. Полност је биолошко својство човјека, које подразумејева органске односно анатомске и физиолошке разлике између мушкараца и жена које су у функцији њихових репродуктивних улога. Зауставићемо се овом приликом на утврђивању ове функционалне разлике међу половима не упуштајући се даље у тумачење и рашчлањивање њеног евентуалног дејства на физичке, менталне, афективне и друге особине појединаца који припадају супротним половима.

Ријеч је о томе да су полне категорије, али и полна пракса у најразличитијим друштвеним сферама *родно* уобличени. Израз род (gender) има значење граматичког рода и тај израз су феминисткиње узеле да би означиле социјалну, културолошку и историјску детерминацију полних разлика у друштву. Категорија рода указује на преображени, друштвено-културно уобличени појам полности у људском друштву. Другим ријечима, полност нам није заувјек дата или задана, већ је ми конструишемо и конституишемо као чланови одређене друштвене заједнице, према културним узорима које нам она подастире али и према нашим личним афинитетима. Феминистичка критика и анализа су извршиле даљи радикални помак на разјашњавању ове друштвено-културне обиљежености полова и полне разлике указујући на њихову родну природу.

Општа обиљежја патријархалне породице на нашем подручју почивају на приватној својини са чврстом сродничком структуром. У оваквој породици доминација мушкараца над женом и старијег над младима је потпуно природна. Брак се не заснива на основу слободног избора и дубље емотивне везаности будућих супружника, већ путем договора старјешина породице, при чему велику улогу играју имовинско-материјални интереси породице. Основни циљ брака је продужење лозе, па се ова породица одликује великим бројем дјеце.

ЛИТЕРАТУРА:

Milić, A. (2001). *Социологија породице*. Београд: Чигоја.
[http://sh.wikipedia.org/wiki/Rod_\(sociologija\)](http://sh.wikipedia.org/wiki/Rod_(sociologija)) 20.05.2014

ИСТОРИЈА

Владимир Гавриловић¹
Универзитет у Источном Сарајеву
Филозофски факултет Пале
Катедра за историју
Студент мастер студија

ДРАГАЧЕВСКИ СРЕЗ У АПРИЛСКОМ РАТУ 1941. ГОДИНЕ

Краљевина Југославија се као „кула од карата“ распала пред ударом немачких трупа. Други светски рат на југословенским просторима почео је 6. априла 1941. године и трајао је свега 11 дана. Безусловна капитулација потписана је 17. априла. Разлог за овако брз слом државе није само у слабости њене војске, јер се југословенска краљевска војска пред Други светски рат налазила у крајње катастрофалном стању и заосталости и неопремљености, већ је и читаво југословенско друштво било у кризи и није било спремно да се обрачуна са до тада најјачом војном силом у свету. Народи Краљевине Југославије сатирани су међусобним сукобима и размирицама, а и нетрпељивошћу која је трајала од самог настанка државе 1918. године. Како се у раду посебно осврћем на Драгачево у Априлском рату, истакао бих да на просторима драгачевског среза није дошло до ратних сукоба и разарања, али сви догађаји у држави помно су праћени у овом крају. Први непријатељски војник у Драгачеву, односно данашњој општини Лучани, појавиће се тек 26. априла 1941. године. После капитулације државе, краљ и влада су преко никшићког аеродрома отишли у избеглиштво прво у Атину, а потом у Каиро и крајња дестинација била је у Јерусалиму. Други светски рат на југословенским просторима трајао је од 1941. до 1945. године.

Кључне речи: Драгачево, Драгачевски срез, Априлски рат, Општина Лучани, Краљевина Југославија.

Увод

У раду је представљен приказ развоја догађаја у драгачевском срезу у периоду март–април 1941. године. Пре самог осврта на догађаје дао бих кратак географски опис ове области. Драгачево је област у југозападној Србији који у административно-управно-територијалном смислу већим делом припада данашњој општини Лучани, мада ова територија захвата и околне општине Пожегу, Ариље, Чачак и Ивањицу. Драгачевски крај се налази на обронцима планина Јелице,

¹ vladegavro@gmail.com

Овчара, Голупца, Чемерна и Крстаца, а у сливу река Бјелице и Моравице.² Уочи Априлског рата 1941. године драгачевски срез је у административном погледу улазио у састав Дринске бановине. Становништво овог среза у 99% случајева било је српско са мањим бројем припадника других народа. Према попису објављеном 31. марта 1931. године Драгачево је имало 37.125 становника, од чега посматрано према конфесионалној структури, 37.112 православних верника, 13 римокатолика, док остале верске скупине на овом подручју нису регистроване.³ У првој половини 20. века на просторима овога среза није било индустрије, већ се становништво бавило пољопривредом и упражњавало неке ситније занатске делатности. У раду је покушано дати приказ развоја догађаја у драгачевском срезу 1941. године као и узрок и повод за избијање II светског рата у Краљевини Југославији, а и самом срезу. У раду је примењен квалитативни метод истраживања уз описивање развоја историјских догађаја.⁴

Краљевина Југославија – Мартовски догађаји 1941. године

Краљевина Југославија се на самом почетку 1941. године налазила у крајње неизвесној ситуацији. Други светски рат је увелико трајао у Европи, а под Немачком војном контролом налазе се до јуче многе независне државе. Суседне државе, Мађарска, Румунија и Бугарска су приступиле Тројном пакту и ставиле су Краљевину Југославију у потпуно окружење. Југословенској влади је било јасно да одступање и одуговлачење да приступе споразуму са Немцима неће дуго трајати и да ће морати да попусте под све чешћим притисцима Хитлера. Хитлерови чести ултиматуми нису били без разлога, наиме 1941. годину Хитлер је хтео да се посвети великим војним акцијама на истоку, то јест ка Совјетском Савезу – Русији и никако није хтео да допусти несрећену ситуацију на Балканском полуострву. Суочена са јаким притисцима од Немаца, влада Цветковић–Мачек као и тадашње намесништво које је владало уместо малолетног Петра II Карађорђевића морало је под овим

² Раде Јованчевић, *Драгачевски крај*, Самоуправна интересна заједница основног образовања општине Лучани, Лучани 1981. стр. 9.

³ Popis 1931. <http://pod2.stat.gov.rs/ObjavljenePublikacije/G1931/pdf/G19314001.pdf> (datum i vreme pristupa 01. 09. 2019. 13-30h).

⁴ Dževad Termiz, *Metodologija društvenih nauka*, TKD Šahinpašić, Lukavac, 2003. str 16.

притисцима да попусти. Чланови владе Драгиша Цветковић и Александар Цинцар-Марковић потписали су 25. марта 1941. године у Бечу у дворцу Белведере споразум о приступу Краљевине Југославије Тројном пакту и савезу са Немцима. У овом споразуму јасно је било да Немци неће захтевати од југословена учествовање у ратним операцијама у њихову корист. Поред поприлично благих захтева постојало је низ тајних договора из разлога да се неке од чланица „не наљуте“, а то је свакако било беспоговорно поштовање суверенитета државе, могуће проширење Југославије ка Егејском басену. Једини од услова који су били знатно захтевнији у Тројном пакту били су да се Краљевина Југославија и њена влада неће бунити приликом проласка немачких трупа преко њене територије. Опирање Краљевине Југославије приступу овом споразуму било је с разлогом. Намесништво и влада Цветковић–Мачек су се плашили реакције народа, а за реакцију јавности неће бити потребно пуно времена.⁵ Страхови југословенске владе врло брзо су постали стварност. Одређени војни кругови у војсци су одлучили да у ноћи 26/27. марта крену у акцију којом ће збацити владу и намесништво. Група високих војних официра окупљена око генерала авијације Душана Симовића збацује и хапси припаднике владе Цветковић–Мачек и намесништва, а тадашњег малолетног престолонаследника Петра II Карађорђевића пет месеци пре званичног пунолетства проглашавају за краља. Након ноћних догађаја и хапшења, велике скупине народа се окупљају и демонстрирајући подржавају одлуку да се на власт доведе краљ и да се формира нова влада. По Београду и многим градовима народ је демонстрирао, појавиле су се паролe *Боље рат него пакт – Боље гроб него роб*, а и страни утицај није био искључен у подршци оваквих акција, а то ће пре свега бити велики утицај Велике Британије. Кругови окупљени око генерала Симовића нису оборили одлуке Тројног пакта, али због изазивања нестабилности у земљи Немци нису хтели ни да чују и одлучују да војним путем заведу ред на Балкану и да више ништа не препусте случају.⁶ О догађајима у Београду Хитлер је одмах био извештен, издао је наређење да се Краљевина Југославија и одлуке одређених кругова у Београду морају казнити. Збацивањем владе протоколи из Тројног пакта нису збачени, али по

⁵ Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1978.*, Nolit, Beograd 1981. str. 174

⁶ *Isto*, str. 180

Хитлеровом мишљењу оваква дрскост се морала казнити. Овим догађајима поремећени су му планови за акције на истоку за додатних четири до пет недеља касније јер је план био да се Совјетски Савез нападне 15. маја.⁷ Ситуација у држави није била нарочито добра, Генерал Симовић је знао да за рат са Немцима ни војска ни народ нису спремни. Стање у војсци је било катастрофално, тадашња држава под оружјем могла је да организује тек нешто више од 600.000 слабо наоружаних војника, војска је за разлику од тада најјаче војне силе имала застарелу ратну технику (артиљерију је тада још увек вукла коњска запрега) систем везе је био катастрофалан, а везу са неким јединицама још увек су извршавали голубови писмоноше. Поред застареле технике и тешког стања у војсци у овом преломном догађају наћи ће се целокупно југословенско друштво. Вишенационална држава од самог настанка била је пуна трзавица, многи народи који су живели у заједничкој држави нису били спремни да одлучно и заједничким снагама одбране државу. Напад на Краљевину Југославију отпочеће 6. априла у раним јутарњим часовима. Напад је био муњевит, подршку Немцима су пружиле италијанске, мађарске и бугарске дивизије. Укупна бројчана снага нападача процењивала се на преко 870.000 војника. Уследиће масовна бомбардовања југословенских градова, а највише ће страдати престоница. Рат је трајао једанест дана, безусловна капитулација потписана је 17. априла 1941. године, а потписао ју је Александар Цинцар-Марковић и генерал дивизије Радивоје Јанковић. Капитулација је потписана у згради Чешког велепосланства, а акт о капитулацији предао је у руке Цинцар-Марковићу лично комадант немачких снага Максимилијан фон Вајкс. Након ових догађаја Краљевина Југославија као држава престаје да постоји, а њена територија бива раскомадана од стране окупатора и почиње време окупације и терора над народима који се нису хтели повиновати нацистичкој ратној машинерији. Осим окупације државе уследиће још једна пошаст пре свега по Србе, а то је крвави братоубилачки рат који ће додатно потпомоћи окупатору у његовим намерама. Сви ови догађаји који су се дешавали у Београду и држави помно су праћени и у Драгачевском срезу.⁸

⁷ Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu*, Vojnoizdavački centar, Beograd 1992. str. 97

⁸ B. Petranović, *Istorija...* str. 181–187.

Одјеци *Мартовских догађаја* 1941. године у Драгачевском срезу

Тешке унутрашње и спољнополитичке прилике у којима се Краљевина Југославија налазила почетком 1941. године биле су помно праћене у Драгачеву. Народ овог среза познат по свом слободарском духу, врло добро је знао да је ситуација у свету критична и неким непогрешивим инстинктом знали су да су ратни дани пред народом и државом. Када је потписан споразум о Тројном пакту ситуација у читавој држави се почела смењивати као на филмском платну.⁹ Са последњим фебруарским данима снег се нагло отопио, земља се полако припремала за пролећну сетву, воћњаци су припремани и резивани, пашњаци су полако оживели... Међутим народ осећај није варао – знао је да ће до сукоба доћи за који месец.¹⁰ По драгачевским селима Каони и Властељици народ се почео бавити све више политиком, по кафанама, на сокацима и на другим јавним местима се расправљало о ситуацији. Били су обавештени о рату који у Европи траје још од 1. септембра 1939. године и са разлогом су страховали да се ратни сукоби могу пренети у Краљевину Југославију.¹¹ Одлука владе Цветковић–Мачек да приступи савезу са Немцима одмах се прочула у селима драгачевског среза. Осуђивали су је многи грађани, а нарочито учесници Првог светског рата 1914–1918. године. Због лоше комуникације, слабих радијских веза народ из околних села је силазио у Лучане и састајао се код чувене Јевђовића кафане и општинске суднице да чују шта радио извештава о догађајима у престоници. Велика већина је са негодовањем и галамом пратила шта се дешава, после прекида радио-преноса враћајући се расправама уз по коју чашицу ракије. На основу њихових реакција видело се да нимало не одобравају одлуку југословенске владе.¹² Неизвесност ситуације је додатно подгревала чињеница да су многи грађани из околних села одлазили на војне вежбе о оближњи Чачак, понајвише у 58. пешадијски пук који се налазио у селу Љубићу.

⁹ Раденко Раде Поповић, *Зеоке, Пухово и Тијање*, Литопапир-Чачак 1992. стр 114.

¹⁰ Радослав Раде Јованчевић, *Лучани и села у околини (Лисице, Крстац, Лучани, Дљин и Ђераћ)*, Културно просветна заједница Србије, Београд 2004. стр. 147.

¹¹ Зоран Маринковић, Радован М. Маринковић, Јовиша М. Славковић, *Векоплови Каоне и Властељица*, Библиотека општине Лучани, Гуча 2018. стр 234.

¹² Радослав Раде Јованчевић, *Нвд*, стр. 147.

Догађаји у Београду 27. марта и пад владе прихваћени су са великим одобравањем у селима овог среза. Народ је сматрао да ће збацивањем владе доћи до радикалних заокрета како у спољњој тако и у унутрашњој политици. Чим се прочула вест да је влада пала, у селу Миросалџима дошло је до окупљања грађана који су истакли државну заставу, прочула се песма. Из Пожеге се чула топовска паљба, а ђаци су по повратку кућама причали о ситуацији из вароши. Међутим мање групе грађана су са подозрењем гледале на овакву реакцију. Видело се да је народ доста подељен по питању догађаја у Београду, јер су страховали за реакцију фашистичких сила. У селу Марковица група од око 200 грађана је поздравила пад владе, а слично се догађало и у селима Вирову, Церови и Драгојевцу. После ових догађања и славља због обарања владе уследиће општа пометња, јер је дошло до мобилизације људства и расположивог војног материјала.¹³ После мартовских догађаја, почетком априла почела је масовнија мобилизација, али такође почело је и негодовање народа, па се види да су се неки суграђани бунили око мобилизације, а нарочито покретне имовине која је била потребна војсци у овом случају запрежних кола који су били од преке потребе артиљеријским јединицама и системима снабдевања. Из реакције се видело да су неки јавно поздрављали деловање комунистичке партије која је почела да делује још више, а због оваквих појава полиција и жандармеријске станице почињу да хапсе и испитују грађане да ли су повезани са деловањем тада илегалне политичке организације.¹⁴ У ваздуху се осећала варница скоријег рата. Иза Крстачког брда у Татојевци код Пожеге је убрзано припреман аеродром, а над селима Драгачева се виђао по који авион.¹⁵

ДРАГАЧЕВО У ВРТЛОГУ АПРИЛСКОГ РАТА

После поприлично хаотичног стања, општенародне пометње, као и неизвесности током последњих дана марта и почетком априла 1941. године,

¹³ Радован М. Маринковић, Томислав Протић, Јован Радовановић, *Драгачево*, Општински одбор СУБНОР-а, Чачак-Лучани 1981. стр. 116.

¹⁴ Раденко Раде Поповић, *Нвд*, стр. 114.

¹⁵ Радослав Раде Јованчевић, *Нвд*, стр. 148.

уследиће оно чега се народ највише плашио. Војне снаге Немачке, Мађарске, Италије и Бугарске су мучки напали Краљевину Југославију 6. априла 1941. године у раним јутарњим сатима без икакве објаве рата иако је престоница државе, Београд проглашен отвореним градом. Тог јутра поред бомбардовања Београда уследиће масовно бомбардовање многих југословенских градова, али пре свега градова који су у 99% случајева насељени претежно Србима.¹⁶ Шифровани план за напад на Краљевину Југославију била је "Директива бр. 25". Хитлер је у свом говору преко радија навео да су главни кривци за Немачки напад на Југославију искључиво Срби. Владу Душана Симовића искључиво је називао српском владом и сматрао је да су догађаји из Првог светског рата 1914. године имали континуитет и са догађајима из 1941. године. Изјавио је да Немачки народ нема никаквих разлога за борбу против Хрвата и Словенаца или било којих других народа и да главну кривицу приписује искључиво Србима.¹⁷ Држава је нападнута са свих страна, а одбрана граница које су биле дугачке преко 3.000 километара чинила се немогућом.¹⁸ Догађаји који су се дешавали у држави помно су праћени у драгачевском срезу, после напада и почетка Другог светског рата у Краљевини Југославији за становнике Драгачева дани су пролазили споро. Владао је општи метеж, почеле су се ширити разне гласине да је војска продрла дубоко у територију Бугарске и да је освојена Софија. Међутим ово су биле само дезинформације и пусте жеље народа. Ситуација је била таква да су путем који води од Лучана ка Чачку преко планине Јелице виђане мање групе војске које нису знале куда иду и коме треба да се јаве.¹⁹ Поред хаотичног стања по драгачевским селима, још док је трајао напад на државу влада Душана Симовића одлучује да се из безбедоносних разлога повуче у унутрашњост земље. Повлачење је трајало неколико дана и једна од седница владе одржана је у близини дарагачевског среза односно у месту Севојно које се налази неколико километара од града Ужица. Након тога влада се заједно са краљем Петром повлачи ка Палама и ту се 15. априла одржава последња седница владе Краљевине Југославије. Након седнице на Палама повлачење се

¹⁶ Раде Јованчевић, *Драгачевски крај*, стр. 116.

¹⁷ Миљан Милкић, *Априлски рат 12 дана отпора*, Магазин одбрана прилог бр. 166. стр. 2–4.

¹⁸ Branko Petranović, *Srbija...* стр. 97.

¹⁹ Радослав Раде Јованчевић, *Нвд*, стр. 148.

одвија ка Никшићу одакле се авионима одлази за Атину, а потом за Каиро и Јерусалим.²⁰ У данима опште пометње и кретања неорганизоване војске постоје и сведоци који су водили дневнике из којих можемо спознати каква је била ситуација. Један од таквих дневника водио је каонски учитељ Милија Перуничих који је записао:

„Чачак 17. априла. Град је пун војске. Не знамо шта да радимо. Многи сматрају да треба да кренемо у правцу Босне. Добошар на пијаци објављује да је Краљевина Југославија потписала капитулацију. Свако треба да оружје и осталу војну опрему преда немачким властима...

Каона 18. април. Рано полазим у Каону преко планине Јелице. По школским учионицама у Каони налазим многа војна лица. На сламеним лежајевима растурене официрске шапке, опасачи, а највише остатака догорелих свећа. Неки официри играју покер, а испред њих велике гомиле новца. Престаше да се коцкају кад сазнаше да сам ја управитељ школе и да долазим са положаја код Београда. Саветујем их да што пре дођу до цивилних одева, а после ће добити директиве шта да раде. Један млад поручник пита:

- Од кога ми можемо да добијемо директиву кад су наша влада и краљ отишли из земље, а војне старешине се предају непријатељу?

Рекох да је сада најважније да се оружје не преда непријатељу, а после ћемо видети шта треба да радимо...“²¹

Априлски рат је трајао свега 11 дана, међутим данашња општина Лучани је дала доста живота у безуспешној одбрани нападнуте државе. Још током мучког и изненадног бомбардовања Београда животе ће на олтар отаџбине положити многи драгачевци. Страдали су Тихомир Ђоковић из Трешњевице и Мирко Котуровић из Доњег Дупца, а Радич Ранђић из села Лиса је рањен па је од последица задобијених рана преминуо. Пилоти Микан Тошић и Миленко из Пилатовића су пали приликом извршења ратних задатака. На десетине суграђана се није вратило својим кућама.

²⁰

http://www.arhivyu.gov.rs/active/en/home/glavna_navigacija/koriscenje_gradje/pretrazite_baze_podataka/opsti_podaci_o_fondovima_u_bazi_inventar/detalji_fonda/_params/item_id/677115.html (Datum i vreme pristupa: 11.09.2019. 11:45h).

²¹ З. Маринковић и др, *Нвд.*, стр. 244–245.

Према поприлично добро одрађеном истраживању након рата 1946/47. године готово је 1.100 војника из драгачевског среза одведено у немачко заробљеништво.²²

Састанак комуниста у Вирову

Када је 17. априла 1941. године Краљевина Југославија потписала безусловну капитулацију, већ 18. априла долази до значајније организације тада илегалне политичке странке односно Комунистичке партије Југославије. У драгачевском срезу је 18. априла у селу Вирову дошло до састанка виђенијих комуниста и партијских функционера региона Западне Србије, овај састанак биће од великог значаја за рад партијске организације Чачанско-Драгачевског округа. На овом састанку донета је одлука да се Комунисти безусловно боре против окупатора и њихових потенцијалних слуга. Овом тајном састанку у кући старог комунисте Милојка Ћирјаковића, присуствовало је доста виђенијих чланова ове илегалне странке Чачанског и Драгачевског среза. Истакнути чланови поред домаћина Милојка Ћирјаковића били су: Петар Стамболић, Милош Минић, Ратко Митровић, Милан Бата Јанковић, Милка Минић, Митар Митровић, Раденко Броћић и многи други. Истичући значај овог скупа, Дојчило Митровић у књизи *Западна Србија 1941* пише:

*На овом партијском скупу договорили су се да се одмах предузме организован политички рад прилагођен условима новонастале ситуације и да се народу објашњавају узроци априлског слома, посебно издајничке улоге владајуће класе... Вера у Комунистичку партију, која ће водити организовану борбу против фашистичких освајача, јесте вера у сопствене снаге и сав напредни свет који се бори против фашизма и његове политике поробљавања народа. Политички рад са таквим програмом да спроведе група активиста која ће се одмах разићи по терену...*²³

Када је потписана капитулација Краљевине Југославије 17. априла 1941. године министар иностраних послова Александар Цинцар-Марковић обавезао се немачким властима на извршавање задатка прикупљања целокупног заосталог

²² Р. М. Маринковић и др, *Нвд*, стр. 119.

²³ http://www.znaci.net/00001/51_3.pdf (датум и време приступа: 03.09.2019. 00:23h).

наоружања и његова предаја немачким војним јединицама на територији окупиране Србије, па тако и Драгачева. Да би се овај задатак успешно завршио све локалне станице полиције у држави су стављене у службу окупатору као и станице драгачевског среза. Среско начелство у Гучи издало је посебну наредбу по којој су сви кметови имали задатак да прикупе оружје које се налазило по сеоским кућама и газдинствима и да успоставе лојалност немачким властима. Забрањено је окупљање грађана, са општине и земљорадничке задруге уклоњени су застава и грб Краљевине Југославије.²⁴ Немачка униформисана лица су се први пут у Драгачеву појавила 26. априла. У Гучу су стигла три немачка официра која су издала наређења да се безусловно мора поштовати власт Трећег рајха, да се у свим селима успостави нормално функционисање власти и поштују сва наређења која дођу.²⁵

ЗАКЉУЧАК

После безусловне капитулације Краљевине Југославије 17. априла 1941. године и одласка владе и краља у иностранство, простор читаве државе као и Драгачева потпашиће под вишегодишњу окупацију. На самом почетку окупације, стање у селима драгачевског среза било је привидно нормално. Немачка власт је издала наређења и то се у почетку безусловно поштовало. Међутим српски народ као и драгачевци нису дуго чекали да крену у борбу против окупатора и брзо ће кренути организованије акције против Немаца. Завршетком Априлског рата у Драгачеву није био стациониран ниједан немачки војник. Бивше општинске власти заједно са полицијским станицама наставиле су са радом под новим режимом. Немци су у оближњем Ужицу успоставили своју фелдкомандантуру, док је у Чачку успостављена ортскокомандантура. Сва наређења која су стизала из Ужица и Чачка морала су се безусловно поштовати. По многим селима Драгачева долазиле су повремене немачке јединице у проверу како се поштују наређења, међутим нису се дуже задржавале. Разлог за овако брз слом државе био је свакако у катастрофалном стању како војске тако и целокупног југословенског друштва. Поред неспремности за обрачун са доста спремнијим непријатељем додатно су допринеле и појаве «пете

²⁴ Р. Р. Јованчевић, *Нвд.*, стр. 151.

²⁵ З. Маринковић и др, *Нвд.*, стр. 245.

колоне» у држави које су поткопавале поприлично лошу ситуацију. Априлски рат је довео до слома државе, међутим народ се није предавао и током читаве окупације се борио против непријатеља и његових сарадника у окупираној и подељеној држави. Многи народи су свим силама устали против бивше државе и починили су мноштво злочина у корист непријатеља, а пре свега то су били Хрвати, Бугари, Мађари и Албанци на Косову и Метохији. Поред ових непријатеља појавиће се током рата 1941–1945. и борбе у самом српском народу које се огледају у појави Партизана и Четника, овом појавом дошло је до крвавог братоубилачког рата у Србији и свим крајевима где су се Срби налазили. Ова појава ће бити од велике користи за Немце, а свакако наш народ поред немачке окупације проливаће крв међу собом. У Драгачевском крају појава ова два покрета довела је до крвавих злочина и на једној и на другој страни, а подељеност друштва остала је присутна до данашњих дана. Током вишегодишњег рата Драгачево је пуно пропатило. Међутим после вишегодишње окупације и грађанског рата 1944. године крајеви Западне Србије бивају ослобођени и на власт долази нова идеологија односно Комунизам. Партизански покрет изашао је као победник у грађанском рату.

ПОПИС ИЗВОРА И ЛИТЕРАТУРЕ

Објављени извори

Штампа

Милкић Миљан, *Априлски рат 12. дана отпора*, Магазин одбрана прилог бр. 166.

Електронски извори

Popis 1931. <http://pod2.stat.gov.rs/ObjavljenePublikacije/G1931/pdf/G19314001.pdf>

http://www.znaci.net/00001/51_3.pdf

http://www.arhivyu.gov.rs/active/en/home/glavna_navigacija/koriscenje_gradje/pretrazite_baze_podataka/opsti_podaci_o_fondovima_u_bazi_inventar/detalji_fonda/_params/item_id/677115.html

ЛИТЕРАТУРА:

Јованчевић, Р. (1981). *Драгачевски крај*. Лучани: Самоуправна интересна заједница основног образовања општине Лучани.

- Јованчевић, Р. Р. (2004). *Лучани и села у околини (Лисице, Крстац, Лучани, Дљин и Бераћ)*. Београд: Културно-просветна заједница Србије.
- Маринковић, З., Маринковић М. Р., Славковић М. Ј. (2018). *Векоплови Каоне и Властељица*. Гуча: Библиотека општине Лучани.
- Маринковић, М. Р., Протић, Т., Радовановић, Ј. (1981). *Драгачево*. Чачак–Лучани: Општински одбор СУБНОР-а.
- Поповић Р. Р. (1992). *Зеоке, Пухово и Тијање*. Чачак: Литопап.
- Petranović B. (1981). *Istorija Jugoslavije 1918–1978*. Beograd: Nolit.
- Petranović B. (1992). *Srbija u Drugom svetskom ratu*. Beograd: Vojnoizdavački centar.
- Termiz Dž. (2003). *Metodologija društvenih nauka*. Lukavac: TKD Šahinpašić.

DRAGAČEVO DURING THE APRIL WAR IN 1941

Summary

The Kingdom of Yugoslavia collapsed in front of German troops. World War II on the Yugoslav territory officially started on April 6th 1941 and lasted only 11 days and an unconditional capitulation was signed on April 17th. The reason for such a rapid breakdown of the country wasn't only in the weakness of its army, because the pre-World War II Yugoslav royal army was placed in an extremely catastrophic state and extreme backwardness, but also in the crisis of the entire Yugoslav society. The people of the Kingdom of Yugoslavia were not cooperating with each other and couldn't unite to defend against the world's strongest power. Since I'm specifically writing about Dragačevo in the April War, I would point out that there wasn't the war itself. When it comes to German army in Dragačevo villages every now and then a soldier could have been seen, mostly "disoriented" who didn't know where to go. However, there was no war actions or destructions. The first enemy soldier at the territory of Dragačevo, or the municipality of Lučani at the present day, will be seen on April 26th 1941. After the capitulation of the army and the country, the king and the government fled first from the airport of Nikšić to Athens and then to Cairo and then to Jerusalem as the final destination. World War II in the Yugoslav territories lasted from 1941 to 1945.

Key words: Dragačevo, Dragačevski srez, The April War, Municipality of Lučani, Kingdom of Yugoslavia.

Петар Милошевић¹
Филозофски факултет Пале
Катедра за историју

**Ц. Ц. МЕЈЕР, *СВЕТ СЕ РУШИ,*
*ПОВЕСТ О ВЕЛИКОМ РАТУ 1914–1918.***

Џералд Ц. Мејер [Gerald J. Meyer] је рођен 1940. године. Читав свој живот бави се писањем. Радио је као новинар и публициста у Њујорк тајмсу [New York Times], Лос Анђелес тајмс [Los Angeles Times] и многим другим новинама и часописима. За журналистику је добио и награду на универзитету Харвард [Harvard]. Иза себе има велики број дјела али три историјска су му најзначајнија. То су, поред овог о коме је приказ, *Тјудори, комплетна прича о енглеској најозлоглашенијој династији* и *Борције, сакривена историја*.

У протекле четири године, када смо обиљежавали стоту годишњицу од завршетка Првог свјетског рата, било је доста успјешних издавачких подухвата. Наиме, у претходном периоду много се писало, објављивало, штампало, прештампавало, преводило, односно једном ријечју, публиковало. Објављен је, можемо слободно рећи, велики број нове литературе, стручне и научне, али и лијепе књижевности и белетристике на тему Првог свјетског рата. Такође, доста старих издања, помало и запостављених али и заборављених угледало је опет свјетлост дана. Многи научници, истраживачи историје али и других области, објављивали су резултате својих истраживања. Књиге страних аутора су врло често превођене у претходном периоду.

Тако је и књига *Свет се руши, повест о Великом рату 1914–1918*, аутора Ц. Ц. Мејера, 2015. године доживјела своје српско издање. Дјело је објавила издавачка кућа *Филип Вишињић* као четврту књигу библиотеке *Модерно доба*. Састоји се од 680 страница, богато илустровано са сликама водећих војних и политичких личности, али и картама које приказују најзначајнија попришта сукоба Првог свјетског рата. Своје прво, односно америчко издање (издавачка кућа Delacorte

¹ pelepipo9@gmail.com

Press из Њујорка), књига је доживјела 2006. године под називом *A World Undone, the story of the Great War 1914 to 1918*. Сама структура дјела је добро осмишљена и предочена. Наиме, књига је подијељена на шест дијелова, односно шест великих цјелина. Унутар сваког дијела налази се по шест поглавља. Оно што ову књигу чини карактеристичном јесте то што уз свако поглавље има пропратни текст – есеј. У првом дијелу књиге који аутор насловљава са *ЈУЛИ 1914*: пише о дешавањима која су се збила у томе периоду. Такође, аутор се враћа и на мјесец јун у коме се десио сарајевски атентат на аустроугарског престолонаследника Франца Фердинанда. То је уједно био и повод за избијање Првог свјетског рата. Осим атентата, у томе поглављу аутор описује и узроке који су довели до тог повода, као и дипломатске активности којима је покушавано спречавање рата. На крају првог дијела аутор описује и први дан августа када, како он вели, Европа понире у таму. У овоме дијелу пропратни текст, есеј или у *позадини* како их Мејер насловљава односе се на Србе, Хабзбурговце, Хоенцолерне, Романове и Отоманске Турке. У другом дијелу књиге који обухвата период од августа до децембра 1914. године аутор нам предочава почетак рата, неуспјели напад Аустроугарске на Србију, сукобе између Њемачке и Русије на Истоку као и Њемачке и Француске на Западу. У 1915. години, која обухвата треће поглавље, стари сукоби на Западу се продубљују а такође, отварају се и нови. Италија улази у рат на страни сила Антанте и одмах Њемачка и Аустроугарска шаљу војску на њу отварајући тако нови, Италијански фронт. Поред тога, Британско-француска офанзива у Галипољу против Турака не успијева, али зато успијева Аустроугарска и Њемачка офанзива на Србију. Срби су приморани да измјесте свог краља, владу и војску у Грчку прелазећи преко албанских врлети по цичи зими. Четврти дио или 1916. година је *крварење на смрт*. У том периоду јављају се нови сукоби старих противника. Њемци са једне и Французи и Британци са друге стране се сукобљавају током читаве године. Аутор нам до детаља анализира највеће битке Првог свјетског рата а то су, свакако, битка на Соми и Верденска битка које су се управо одиграле у току 1916. године. Сукоби се настављају и у 1917. години која у књизи представља пети дио. У тој години *све се распада*, закључује Мејер. Њемци су објавили неограничени подморнички рат, цар Николај II је приморан да абдицира усљед

револуције а Сједињене америчке државе улазе у рат на страни Антанте. Догађаји из 1917. били су веома важни за крај рата али се они нису осјетили све до 1918. године. Шести, а уједно и посљедњи дио књиге је 1918. година. Рат на Истоку је већ био завршен, на Западу су као и у читавом рату вођене операције са великим разарањима и људским жртвама док су на Балкану силе Антанте напредовале. Међутим, већ крајем љета и почетком јесени стање се мијења. Тада силе осовине почињу да губе значајне положаје. Прво је Бугарска потписала примирје а одмах за њом и Турска. Убрзо за њима ће то учинити и Аустроугарска и Њемачка која ће потписати примирје 11. новембра чиме ће Први свјетски рат бити окончан. Ту су такође, поред главних дијелова и неки други мало мањи дијелови обимом али не и значајем као што су Хронологија Великог рата, Главне личности, Увод, Напомене, Библиографија, Реч преводиоца и Регистар.

На самом почетку рада, односно у уводу, аутор се дистанцира и објашњава да је он „заљубљеник у историју“, а не историчар по струци. Самим тим, он не жели да се убраја у историчаре већ жели да подијели своју фасцинираност Првим свјетски ратом публици. Као дјечака од дванаест или тринаест година, као што и сам вели, фасцинирало га је дјело Ериха Марије Ремарка [Erich Maria Remarque] *На Западу ништа ново*. Тек много година послје тога он се одлучује да о томе напише једно дјело које ће завриједити пажње.

Овом књигом Мејер је хтио да направи једну велику синтезу Првог свјетског рата у једном тому. На то се одлучио јер, како каже, није наишао на једно дјело које говори о Првом свјетском рату и свим догађајима који су се збили у периоду од 1914. до 1918. године у једној књизи. Наравно, и прије Мејерове књиге постојало је мноштво књига, чланака, научних и прегледних радова о Првом свјетском рату али не и једна оваква монографија. До ове књиге углавном се писало о појединим биткама, фронтима, ратовању по годинама или неким другим аспектима Првог свјетског рата.

Сам стил писања, односно начин и језик су врло примамљиви и просто не пуштају читаоца да престане са читањем ове књиге. То је, свакако, потврда вриједности аутора али и самог дјела које је он написао. Аутор пише тако лијепо, правећи разна поређења са прошлошћу, али и са догађајима који су се догодили у

блиској будућности. На занимљив и сликовит начин описује најжешће битке, дипломатске активности, разне личности, почев од најзначајнијих политичара и команданата, па све до обичних војника, редова. Поред свега тога, треба се осврнути и похвалити превод Драгана Јовановића. Велико искуство и прије свега знање преводиоца је кључно када је у питању дјело овакве природе.

Битна ставка, ако не и најбитнија, а потогово за историчаре је то што аутор наводи велики број референци, односно литературе коју је користио при изради ове синтезе. Ту се ради о броју преко 240 библиографских јединица, односно књига које је требало пронаћи, прочитати и уклопити у цјелину да би на крају испала једна оваква књига. Аутор је одлучио да се референце и напомене налазе на крају књиге како не би правиле сметње приликом читања.

Свакако, књигу препоручујемо првенствено професорима историје, али и њиховим студентима, као и студентима других факултета. Такође, књигу би требало да прочитају сви људи које занима историја Првог свјетског рата без обзира на њихову квалификацију, старост и пол, јер се у њој могу наћи многе занимљиве и корисне ствари које треба знати.

Рада М. Милићевић¹
Универзитет у Источном Сарајеву
Филозофски факултет Пале
Катедра за историју
Студент мастер студија

ИСТРАЖИВАЊА КАСНОАНТИЧКОГ НАСЛЕЂА У ПОЛИМЉУ С ПОСЕБНИМ ОСВРТОМ НА ЛОКАЛИТЕТ КОЛОВРАТ

Проблеми истраживања касноантичког наслеђа у Полимљу

Долина Лима још увек је недовољно истражена у погледу касноантичког наслеђа, иако крије бројне трагове прошлости. Полимље, на истоку римске провинције Далмације, за антички свет представљало је значајну рударску област и подручје које је пресекала једна од главних комуникација на правцу од јадранске обале ка центру Балканског полуострва. У средишту ове области налазио се муниципијум римских грађана који је обухватао шири комплекс локалитета уз ушће Сељашнице у Лим. То је положај на рубу савременог Пријепоља, ближе одређен топонимом Коловрат.² Остаје отворен проблем да ли је римско насеље код Коловрата све време припадало територији муниципија S или је у неком тренутку и оно добило муниципална права.

Научни истраживачи суочени су са готово потпуним недостатком писане изворне грађе и са врло оскудним археолошким материјалом са простора Полимља, који су до музеја стизали најчешће као случајни налази. Тако је ово подручје занемарено и потиснуто и што се тиче истраживања остало је на маргинама науке. О касној антици и остацима римске цивилизације, ипак, говори неколико значајних налаза, на основу којих се више од два века износе различите хипотезе о том периоду прошлости.³

Сакупљање античких споменика у долини Лима отпочело је још у XIV веку, када су конзул Милер, а за њим Еванс у XIX веку, обилазили неке споменике.⁴ Иако је од тада прошло много времена археологија и историја старог века нису много

¹ radam.milicevic@gmail.com

² Поповић 2002, 9.

³ Исто, 10.

⁴ Evans 1885, 44.

узнапредовале у сазнањима о античкој прошлости ових крајева, јер није било систематских археолошких истраживања која би донела нове одговоре.

На основу анализе налаза може се закључити да је долина Лима у римској епоси и у касној антици била густо насељена. Споменици нађени у Цурову, Избичју, Дренови, Расином, Сељанима, Коловрату, Ивању, Дивцима, Крајчиновићима, Бродареву, доказују ову констатацију. Откривени споменици углавном су фунералног карактера, односно морају се везивати за некрополе које су припадале било неком насељу било некој вили рустици.⁵

Имајући у виду релативно велики број споменика у за сада неистраженим пределима Полимља, намећу се бројна питања, на која је, бар за сада, без нових археолошких истраживања тешко дати одговоре. Најпре се постављају питања каква су била насеља у долини Лима, питање етничке структуре становништва? Резимирајући расположиво покушаћемо да усмеримо правце будућих истарживања и означимо проблеме чија би решавања могла да почну и у нашем времену.

Локалитет Коловрат

На истоку римске провинције Далмације налази се област Полимља која је била значајна због богатства рудама. Град код Пријепоља био је седиште рудничке администрације, на ширем подручју су археолошки потврђени трагови римског рударства, а постоје и подаци из натписа који помињу царске чиновнике, од којих се за једног изричито каже да је био службеник у руднику сребра.⁶ Антички локалитет Коловрат налази се на ушћу Сељашнице у Лим, око 3 километра југозападно од Пријепоља.⁷

Из времена првобитне организације управе у Далмацији располажемо једним документом, сачуваним у трећој књизи Плинијеве *Historiae Naturalis*,⁸ који нас обавештава о племенској организацији у источном делу провинције.⁹ Ту је дат опис Далмације по судским окрузима на које је провинције била подељена. Заједнице се

⁵ Цермановић-Кузмановић 1978, 47.

⁶ Лома 2005, 12.

⁷ Угољ 1998, 7.

⁸ Plin. HN III 143.

⁹ Лома 2002, 9.

воде абecedним редом, и о њиховом географском распореду се ништа не може закључити. Сви покушаји да се неко од наведених племена на списку повеже са локалитетима у Полимљу остали су без успеха.

Античку прошлост овог подручја најпре су осветлили налази до којих се дошло случајно, а након тога вршена су и археолошка истраживања. Прве трагове античке прошлости на ушћу Сељашнице у Лим уочио је британски археолог А. Еванс крајем XIX века.¹⁰ У том времену на површини терена уочавало се мноштво уломака венаца, ваза и стубова, надгробних стела, саркофага и друге камене пластике. Само деценију касније Карл Пач, из тадашњег Земаљског музеја у Сарајеву, уочио је знатно мање видљивих трагова на површини локалитета. Изгледа да су у међувремену неки од ових споменика употребљени приликом подизања моста преко Лима, који је у то време грађен.¹¹

У комплексу Коловрат на локалитету Дворине 1936. године пронађена је једна грађевина, тј. зидови једне грађевине у висини око једног метра, за које се сматра да су остаци рановизантијске базилике. Као сполије, за њену изградњу, коришћени су споменици са старије античке некрополе, али нису познате димензије базилике, изглед основе, нити подаци о обновама и доградњи. Грађевински радови 1951. године приликом изградње фабрике „Љубиша Миодраговић“ допринели су томе да ово налазиште буде урушено, спашени су само неки археолошки налази који су доспели до ужичког музеја. Ова важна открића била су повод да се на осталим деловима локалитета обаве археолошка истраживања у времену од 1977. до 1982. године.¹²

Иако су постојала мишљења да су некрополе у целости уништене приликом изградње фабрике, истраживања вршена у току 1977. године показала су да је то нетачно. Откриће једне римске гробнице са гробовима у оквиру ње показало је да је старија римска некропола остала скоро нетакнута, док је млађа, односно касноантичка, а вероватно и средњовековна некропола, или уништена или је остала

¹⁰ Evans 1885, 44.

¹¹ Поповић 2002, 10.

¹² Поповић 2002, 11.

под темељима фабрике. Откривено је преко 200 гробова из раздобља од II до IV века, али целовити резултати ових истраживања нису објављени.¹³

Из пронађеног може се закључити да се у локалитету Дворине налазила велика римска некропола, а њен положај је утврђен природом терена. Са једне стране, некрополу је ограничавала заравњена зона поред Лима, подложна плављењу, а с друге стрми одсеци високог брега где су откривени остаци неколико гробница. Налазила се источно од античког насеља, чији остаци нису археолошки поуздано утврђени. Сматра се да је насеље лежало на левој обали реке Сељашнице код њеног ушћа у Лим, али тај део је сада уништен.¹⁴

Већ својом топографијом некропола у Коловрату подсећа на некрополе муниципија S у Комнинама. Стога и на Коловрату треба рачунати да је реч о старијој некрополи, која се налази на зарављеном платоу, а млађа је на падини платоа. Ако се ова претпоставка покаже као тачна, онда ће бити потврђено да су и у Комнинима и Коловрату домороци у првом столећу римске доминације у овим крајевима сахрањивали своје мртве на традиционални начин, на доминантним местима у близини насеља, а не по римском начину, дуж прилазне магистрале.¹⁵

Приликом истраживања некрополе утврђено је да су ту током II и III века сахрањивани остаци спаљених покојника. Том раздобљу припадају и велики надгробни ципуси са профилисаним и рељефно украшеним архитектонским блоковима, који су најчешће чинили конституције надземних гробница типа *area tecteria cincta*.¹⁶ Ову гробницу на Коловрату подигао је декурион муниципија, Аурелије Лавије, и његови чланови породице. У оквиру гробнице откривено је десетак гробова спаљених покојника, чији је пепео похрањен делом у урнама, делом у плићим јамама. На основу епиграфских података и стила рељефне декорације може се утврдити да ови ципуси датирају око средине III века, а то значи да је на Дворинама све до овог времена практикован ритуал инценерације. У току археолошких истраживања римске некрополе у Коловрату откривена је 1978. године једна гробница обележена као гробница II-1. Гробница је релативно добро

¹³ Исто, 11.

¹⁴ Исто, 11.

¹⁵ Мирковић 2013, 11–50; Самарцић 2013, 35–53; Самарцић 2015, 302–309.

¹⁶ Срејовић 1976, 91; Мирковић 2013, 11–50; Самарцић 2013, 35–53.

очувана, димензија 4,30 x 3,20 м и обухвата простор од око 13,76 м. Састоји се од више насатично постављених блокова од кречњака, димензија 1,70 x 0,25 м већи и 0,90 x 0,25 м мањи. Недостаје задњи зид гробнице и један блок на фасади гробнице, крај надгробне аре. Блокови су постављени на базу-стереобат од кречњачких плоча; највероватније су били завршени профилисаним или заобљеним гредама од кречњака, које су формирале венац и завршетак ограде.¹⁷

У оквиру ограђеног простора налазиле су се гробне јаме са сандучићима за пепео, односно два гроба (гробови бр. 90 и 93), док је трећи (гроб бр. 89) гроб инхумираног покојника који нема везе са гробницом. Он је из епохе када је гробница II већ била разграђена јер се лобања скелета налази постављена на бази гробнице II. У гробовима су откривени карактеристични гробни прилози углавном керамичке посуде малих димензија, лончићи или пехари, затим предмети за свакодневну употребу – стаклене бочице за мирисе, бронзани и сребрени чешљеви, игле, фибуле, као и сребрени накит – наруквице са завршетком у облику змије, минђуше, привесци. Гробови IV века са инхумираним покојницима нису још пронађени, али се претпоставља да су постојали, засебна гробница на рубу платоа сигурно припада ранохришћанском периоду.¹⁸

Римске гробнице имале су као украс надгробне ципусе, такав један ципус нађен је у Коловрату још пре истраживања, а био је уграђен као сполија у неку познију грађевину, уништену при изградњи фабрике. Приликом изградње фабрике средином XX века из рушевина базилике извађени су фрагменти две парапетне плоче неједнаких димензија. Мања је у целисти спојена из фрагмената, имала је са предње стране, у правоуганом пољу оивиченом двоструким профилем, рељефни рановизантијски крст са краковима чији су крајеви били проширени. На крсту се налазио уклесан текст, од којег је преостало свега неколико слова, што не пружа довољно основа за тумачење његовог несвакидашњег садржаја. Друга, већа плоча, могла се реконструисати само делимично. Била је подељена у више правоугаоних поља. У првом се налазио правоугаони крст, сличан ономе са мање плоче, док је у суседном била розета са средишњим мотивом крста у кругу и дијагонално

¹⁷ Цермановић-Кузмановић 1990, 227.

¹⁸ Цермановић- Кузмановић 1978, 50.

укрштеним тракама са стреластим крајевима, односно представом која би се могла протумачити као реминисценција на Христов монограм – хризмон. Ове парапетне плоче вероватно су чиниле део олтарске базилике.¹⁹

Симболи надгробних споменика из Коловрата

Надгробни споменици Коловрата осликавају свет у којем се веровало у вечни живот покојника у загробном свету, при чему се користе изражајна средства настала на италском тлу, под утицајем грчке цивилизације, а која су у ове крајеве доспела са романизацијом становништва започетом у првом веку када је основана Далмација као римска провинција, односно у другој половини другог века када је насеље у Коловрату добило муниципални карактер.²⁰

Надгробни споменици Коловрата рађени су од кречњака из локалног каменолома, у домаћој радионици која је вероватно почела са радом крајем II века.²¹ Због лошег стања очуваности споменика тешко се може говорити о ликовној обради физиономија, мада се на појединим стелама могу уочити издужена лица са крупним очима, наглашеним очним капцима и насмешеним уснама.²² Типолошки, на територији Коловрата јављају се две врсте споменика: стеле и ципуси, који се уклапају у општи тип споменика ове врсте на подручју провинције Далмације. Специфичност Полимља представљају ципуси са празним рељефним пољима на бочним странама, који нису сигурно последица недовршености споменика, при чему постоји могућност да су бочне стране бојене. Све што се дешавало са покопавањем покојника и са гробом имало је магијско, религиозно или симболичко значење. Заштита покојника и гроба била је велика брига за заједницу, али истовремено требало је неутрализовати евентуалне зле намере покојника према живим члановима заједнице, па су зато на надгробним споменицима представљани разни заштитни симболи који су требали да одагнају подземне силе и да осигурају миран пут покојника у подземни свет.²³

¹⁹ Поповић 2002, 13.

²⁰ Мирковић 2013, 11–50; 87–136; Самарџић 2015, 143–147, 302–309.

²¹ Зотовић 1995, 89.

²² Цермановић-Кузмановић 1978, 99.

²³ Цермановић-Кузмановић 1978, 99; Зотовић 1995, 89; Самарџић 2013, 35–53; Самарџић 2015, 302–309.

Стеле Коловрата припадају илирском становништву које се постепено романизује стицањем римског грађанског права па се на једном споменику наилази на симбол покојника са свитком у руци, што је представљало симбол учености чиме је требало да буде истакнут статус и углед покојника који је он уживао. За разумевање појаве бршљенова и винове лозе које уоквирују рељефна и натписана поља на стелама Коловрата, или бршљановог листа у руци детета на једном споменику и фибуле у облику бршљановог листа на другом споменику, као и пехара у рукама појединих покојника потребно је осврнути се на дионисијско порекло ових мотива. Генији плодности који су као наги младићи приказани на бочним странама једног ципуса, како једном руком придржавају на рамену котарицу са грождем, а у другој спуштеној руци држе грозд, такође треба довести у везу са Дионисом као богом плодности. Симболика грифона на надгробним споменицима, као и порекло њихове појаве у Коловрату нису довољно проучени. Два грифона приказана како су предњим ногама скочили на кантарос са бршљановим листом, вероватно су симболи чувара и симболи божанске снаге и сталне будности.²⁴

Уопштено надгробне споменике Коловрата карактерише линеарност, површинска обрада, негирање перспективе и простора, на ципусима нема претераног орнамента. У долину Лима продиру две културно-уметничке струје: једна је из Паноније, која је посредник у ширењу утицаја, који преко Норика допиру са италског тла, пре свега из северне Италије, са Аквилејом као изузетно јаким центром; друга струја долази из Тракије, Македоније и Мезије, које чине посебну уметничку провинцију.²⁵

Становништво на локалитету Коловрат

Из Полимља и долине Ћехотине познато је само неколико недовољно проучених археолошких налаза из преримског доба. С доста сигурности може се тврдити да је обе поменуте територије од средине V века старе ере насељавало илирско племе Аутаријати, али њихових трагова на овим подручјима касније нема,

²⁴ Гугољ 1998, 12.

²⁵ Исто, 14.

па се мора помишљати на њихова расељавања, која се, уосталом, помињу и у античким писаним изворима. Стиче се утисак да су поменуте територије у последњим вековима старе ере готово ненасељене и да су зато изабране за место колонизације. Најстарији гробови с некрополе I у Комнинама код Пљеваља потичу из времена римске окупације, али је занимљиво да се њихови облици, као и сви предмети у њима нађени, везују за гробове домородаца на знатно удаљенијим територијама, на накрополама око Цетине и у долини Уне. Зато није искључено да је област око Пљеваља и један део Полимља колонизован веома рано, и то илирско-келтским живљем из области између Цетине и Уне и да је касније извршено још једно пресељење Делмата у време Трајана. Римски историчар Велеј Патеркул²⁶ пише како је будући римски цар Тиберије као врховни заповедник римске војске окончао крајем 9. године нове ере трогодишњи рат против побуњених племена у Илирику, Панонаца и Делмата, покоравањем до тада слободног племена Пируста. Том приликом је у област између горње Дрине и Дрима по први пут ступила римска војска. Територија Пируста припојена је провинцији Далмацији, а управљање њом поверено је Тиберијевом легату у протеклом рату, бившем конзулу Вибију Постуму.²⁷

Код античких писаца готово да и нема писаних трагова који би се поуздано односили на ову област, већина сазнања су заснована на археолошким и епиграфским сведочанствима. Тек у III веку, када је вероватно дошло и до процвата насеља у Коловрату, могуће је уз помоћ епиграфских споменика одговорити на питање етничке структуре становништва. Ономастичка сличност између Комнина и Коловрата указује на присуство истог етноса, иако је директан контакт између њих био немогућ. Отуда се закључује да је у III веку нове ере извршено пресељење становништва из салонитанског подручја у долину Ћехотине и Лима; није искључено да су неке породице пресељене и раније, крајем I века, мада не располажемо сигурним археолошким подацима.²⁸ Нов ономастички материјал потврдио је раније утврђене везе у именовању овдашњег становништва и Делмата, племена које је живело између Крке и Неретве, на Гламочком, Дувањском и

²⁶ Vell. Pat. II 115.

²⁷ Лома 2005, 9.

²⁸ Цермановић- Кузмановић 1982, 140.

Ливањском пољу. Анализа укупног епихорског ономастикона са подручја муниципија S и из Полимља (око 60 имена) показала је да се две трећине имена директно или индиректно везује за антропонимију Делмата.²⁹

На простор Коловрата населиле су се вероватно и романизоване породице, можда чак и Италици. За ове досељенике могуће је везати велике монументалне гробнице типа *area masegia cincta*, као и надгробне ципусе који су украшавали ове гробнице. Гробнице овог типа пореклом су из Аквилеје, а раширене су и на простору унутрашње Далмације захваљујући насељавању различитих породица. Овом ранороманизованом становништву припадају и изузетно ретке цилиндричне камене урне, одомаћене у приобалном подручју и ранороманизованим областима.³⁰

О управи града зна се мало, извесно је да су чланови истакнутих породица имали важне функције у градској управи. Натписи говоре о декурионима који су управљали градом, а махом су били домороци. Прилози из гробова и натписи на надгробним споменицима доприносе познавању социјалне структуре становништва у Коловрату. Постојале су две истакнуте породице *Firminii* и *Statii*. У гробници II откривена је камена урна са урезаним именом *P. Aeli Firminiaus*. Извесно је да се ради о угледној личности, што показује пре свега тип гробнице у којем се сахрањују значајне личности из политичког и друштвеног живота града, најчешће декуриони.³¹

Ипак, већи део становништва чине домороци; становништво је већим делом нероманизовано на шта указују и прилози из гробова у којима је новац изузетно редак што значи да је становништво економски неразвијено. Обиље домаћих (нелатинских) имена у натписима говори о доминантној улози домородаца. Они су претежно нероманизовани, али оно што је специфично за становништво овог дела провинције јесте чињеница да и романизовано становништво, па чак и муниципална аристократија, која је углавном домаћег порекла, чувају домаћа имена у склопу римске номенклатуре.³²

²⁹ Лома 2005, 12.

³⁰ Цермановић- Кузмановић 1982, 140.

³¹ Исто, 141.

³² Лома 2005, 12.

Од посебне важности било је рударство, на шта указује помињање Дијане као заштитнице рударства и рударских области, као и изричито помињање рудника сребра. Рудници су највероватније били царска својина. Рудник сребра се највероватније налазио на оближњем Чадињу. Локалитет Градина-Чадиње смештен је 2 км југозападно од Пријепоља и представља доминантну позицију која омогућава лаку контролу долине Лима. Градина изнад Коловрата у литератури се помиње као вишеслојан локалитет. На постојање рудника у Чадињу указао је М. Зотовић који поред више рударских јама – сврдњева, наводи случајне налазе из 1965. године када је пронађено и више комада рударског алата, остаци шљаке и једне веће пећи за ливење гвоздене руде. Претпоставља се да је експлоатација рудника код Чадиња настављена и у средњем веку, а уговори дубровачких трговаца о куповини олова у Пријепољу и Бродареву у XV веку тумаче се као потврда активности ових рудника.³³

Једине податке о економији, занатству и трговини на подручју насеља Коловрат пружа археолошки материјал са некрополе. Најбројнији су керамички налази, керамика је највише произвођена у локалним керамичким радионицама, грубе је фактуре, лоше печена и често руком рађена. Ретки су увезени примерци керамике, што указује на неразвијену трговину у I и II веку. Квалитетнија керамика рађена је на витлу, има особине римске провинцијске керамике. Посебно су чести двоухи пехари, украшени тракама црвене и беле боје; налажени су у скелетним гробовима и пореклом су из неке локалне радионице. Посуде од стакла су ређе заступљене, а од облика су најчешћи пехари, чаше и бочице за уље. Стакло је вероватно долазило из панонских радионица. За један део накита може се претпоставити да је израђен од сребра из рудника Чадиње у некој радионици која се налазила у непосредној близини насеља Коловрат.³⁴ Становници Коловрата познавали су и каменорезачки занат. Произвођени су надгробни споменици, који припадају двема групама – стелама или надгробним плочама и ципусима односно надгробним жртвеницима. Стеле се по начину украшавања могу поделити у

³³ Булић, Алексић-Чеврљаковић 2013, 200–222.

³⁴ Цермановић-Кузмановић 1982, 141.

неколико група, а најчешћа је стела са забатом. Камен за израду надгробних споменика користио се из оближњег каменолома.³⁵

Питање трговачких путева сасвим је несигурно. Може се претпоставити да је Аквилеја била једно од важних стедишта робе са Истока и са Запада, и да се одатле даље дистрибуирала. Вероватно је и Салона била један од градова који је преносио робу у далматинска подручја. На основу досадашњих налаза – насеља, епиграфских споменика, нарочито миљоказа, могуће је реконструисати део пута. „Он води од насеља у Комнинима, преко Отиловића, Тичјег поља на Јабуци и Хасирџика код Милешевца према Сјеници и Новом Пазару да би се наставио према Сточници (*Municipium DD*), односно према Ибру и копаоничкој рудној области. Коловрат се налазио на раскрсници путева са југа према северу (Јадранска област – Подриње) и запада према југоистоку (источна Босна – копаоничка област). Отуда се може закључити да је насеље Коловрат имало дуг живот од римске епохе, преко касноантичке и раносредњовековне, па све до краја XV века.³⁶

О духовном животу у насељу Коловрат готово да и нема података, у религији је осведочен култ Јупитера Најбољег и Највећег, као и култ Јупитера Кохорталиса. Постојао је и култ Дијане као заштитнице рудника сребра.³⁷

Други антички споменици у Полимљу

Извесно је да је у долини Лима постојало више насеља која су била мања, тзв. вици, али су постојала и већа насеља која су имала статус муниципија, односно града са одређеним правима којима су управљали домородци. За сада се може говорити о повезаности два већа насеља и то оног у Коловрату и у Комнинима, које је у литератури познато под именом муниципиум S. Анализом налаза може се утврдити да је долина Лима у римској епоси и у касној антици била густо насељена. Споменици нађени у Џурову, Избичњу, Крајчиновићима, Сељанима, Коловрату, Ивању, Дивцима, Бродареву доказују ову констатацију. Откривени споменици углавном су фунералног карактера, односно морају се повезивати за некрополе које

³⁵ Исто, 142.

³⁶ Цермановић-Кузмановић 1982, 141; Samardžić 2012, 651–672; Samardžić 2018, 237–248.

³⁷ Цермановић-Кузмановић 1982, 142.

су припадале било неком насељу, било некој вили рустици. Мањи број споменика је вотивног карактера и такође указује на постојање неког насеља или светишта.³⁸

Област Полимља на северу је повезана са долином Дрине, на истоку са копаоничком рудном облашћу, а на западу и југозападу са јадранском обалом и са насељем у Коминима код Пљеваља. Налази археолошких споменика у Дивцима, Бродареву, Забрђу, Будимљу код Ивања доказују постојање пута дуж Лима. Сви путеви откривени на овом подручју били су споредни, вицинални, те се и не помињу у разним итинерарима.³⁹ Ширем комплексу античке и касноантичке насеобине у Коловрату могу припасти налази са оближњих Диваца, као и Ивања. Наиме, у Дивцима је 1931. године откривена засведена гробница грађена опекама са луксузним налазима, који је хронолошки опредељују у IV век.⁴⁰ Поред ове, на истом локалитету уочени су остаци више сличних гробних конструкција. Из оближњег Ивања потиче један вотивни жртвеник, за који се поуздано не може рећи да ли је откривен на тој локацији или је касније ту пренет. Од римских споменика у селу Акмачићи пронађена су два епиграфска споменика у месту званом Грчко гробље. То је римска средњовековна некропола, углавном уништена, а римски споменици су одатле уклоњени и делом уграђени у Дом културе, делом разнесени по околним њивама.⁴¹

Закључак

Римљани су након освајања територија у пријепољском крају отпочели с планским насељавањем најпре илирског живља које је до тада живело у области између Цетине и Уне, а у вријеме цара Трајана извршено је још једно пресељавање у ове крајеве илирског племена Делмата. Недалеко од Пријепоља, у Коловрату, на месту Дворине, где се данас налази фабрика текстила „Љубомир Миодраговић“ откривено је занимљиво римско насеље, које потиче из првог столећа римске владавине. Насеље код Коловрата је настало поред рудника, из којег су његови

³⁸ Цермановић-Кузмановић 1978, 47.

³⁹ Цермановић-Кузмановић 1982, 141; Samardžić 2012, 651–672; Samardžić 2018, 237–248.

⁴⁰ Поповић 2002, 14.

⁴¹ Лома 2012, 13.

становници експлоатисали рудно благо. Крајем II века насеље прераста у муниципиј (град са унутрашњом самоуправом), а по свему судећи од краја V века преузима водећу административну улогу у целом пријепољско-пљеваљском округу.

Некропола у Коловрату је делимично истражена, а откривено је преко 200 гробова и већи број надгробних плоча са натписима. На основу некрополе из Коловрата видимо да су домороци у првом столећу римске доминације у овим крајевима сахрањивали своје мртве на традиционалан начин, на доминантним местима у близини насеља, а не по римском узору, дуж прилазне магистрале. Најстарији камени споменици из Коловрата потичу из краја II века, а подручје Пријепоља је у римско доба припадало провинцији Далмација. Становништво је већим делом нероманизовано на шта указују и прилози из гробова у којима је новац изузетно редак што значи да је становништво било економски неразвијено.

На овом простору живело се дуго, јер откривене су и палеохришћанске гробнице из V века, као и средњовековни накит, а и путеви доказују постојање насеља све до краја XV века. Археолошка истраживања делимично су успела да освете античку прошлост овог краја. Међутим, бројни трагови прошлости овде су трајно уништени немаром људи, тако су у Коловрату ишчезла нека сведочанства која би била кључна у нашем трагању за спознајом прошлости.

Извори

Plinii, S. (1906). *Naturalis Historiae*, Lipsiane

Paterkul, M. A. (1600). *Historia romana II*

ЛИТЕРАТУРА:

- Булић, Д., Алексић-Чеврљаковић, М. (2013) „Нови резултати истраживања у близини Пријепоља – заштитна археолошка истраживања локалитета Градина–Чадиње“. *Резултати нових археолошких истраживања у Северозападној Србији и суседним територијама*, Београд, Ваљево, 200–222.
- Гугољ, Б. (1998). „Културна преплитања на надгробним споменицима Коловрата“, у: *Милешевски записи 3. Пријепоље*, 7–15.
- Зотовић, Р. (1995). „Насеља источног дела римске провинције Далмације“, у: *Ужички зборник бр. XVIII*, одржаног у Ужицу, 89.
- Лома, С. (2005). „Становништво Поломља у Римско доба у светлу епиграфских и археолошких сведочанстава“, у: *Милешевски записи 6. Пријепоље*, 9–16.

- Лома, С. (2012). „Нови римски налази из средњег Полимља“, у: *Милешевски записи* 9. Пријепоље, 13–21.
- Поповић, М. (2002). „Касноантичко наслеђе у Полимљу“, у: *Милешевски записи* 5. Пријепоље, 9–14.
- Samardžić, G. (2012). COMMUNICATION ROUTES AND SETTLEMENTS IN KOSOVO AND METONIJA IN OLD ITINERARIES (FROM ANTIQUITY TO OTTOMAN PERIOD (ур. Б. Јовановић), у: *Међународни тематски зборник*. Косовска Митровица, 651–672.
- Самарџић, Г. (2013). „Традиција начина и облика сахрањивања на југу провинције Далмације“, у: *Зборник радова са међународног научног скупа (ур. В. Милисављевић), „Наука и традиција“*, одржаног на Палама 18–19.05.2012., Том 2/1. Пале, 35–53.
- Самарџић, Г. (2015). *Источна Херцеговина у римско доба*. Косовска Митровица: Филозофски факултет.
- Samardžić, G. (2018). “On the Beneficiary Inscriptions in the South of the Province of Moesia Superior (The Examples from Kosovo and Metohija)“, у: М. Лончар-Вујновић (ур.) *Зборник радова Филозофског факултета, XLVII (03)*. Косовска Митровица, 237–248.
- Срејовић, Д. (1976). „Римска некропола у Коловрату“, у: *Сеоски дани Сретена Вукосављевића IV*. Пријепоље, 89–92.
- Цермановић-Кузмановић, А. (1978). „Антички споменици из Полимља са посебним освртом на римску некрополу у Коловрату код Пријепоља“, у: *Симпозијум сеоски дани Сретена Вукосављевића VI*. Пријепоље, 47–51.
- Цермановић-Кузмановић, А. (1990). Археолошки вестиник, *Гробница једне угледне породице у Коловрату*. Београд, 227–234.
- Цермановић-Кузмановић, А. (1982). „Резултати археолошких истраживања античке некрополе у Коловрату“, у: *Сеоски дани Сретена Вукосављевића X*. Пријепоље, стр. 139–142.
- Evans, A. J. (1885). *Antikvarian Reserch on Iliricum*. Westminster.

ПЕДАГОГИЈА

Ана Веселиновић¹
Универзитет у Источном Сарајеву
Филозофски факултет Пале
Катедра за педагогију
Студент мастер студија

АРТИКУЛАЦИЈА ГЛАСОВА КОД УЧЕНИКА МЛАЂЕГ ШКОЛСКОГ УЗРАСТА

Предмет овог рада јесте артикулација, односно стање изговора гласова код ученика млађих разреда основне школе. Проблем спроведеног истраживања произилази из чињенице да основну школу похађају и ученици који имају артикулационе поремећаје, које је потребно благовремено идентификовати. Истраживање је спроведено с циљем да се утврди стање изговора, односно артикулација гласова код ученика млађег школског узраста. Истраживање је реализовано тестирањем, уз примену Тријажног и Глобалног артикулационог теста. Узорак овог истраживања чине 163 ученика, узраста од 6 до 11 година, који основну школу похађају у Палама – Република Српска и у Шапцу – Република Србија. Сем што смо у оквиру овог истраживања тежили испитати стање изговора, односно артикулацију гласова код ученика млађег школског узраста, ми смо такође желели утврдити постоји ли разлика у артикулацији гласова код ученика, у зависности од државе у којој они живе, те похађају основну школу.

Кључне речи: артикулација гласова, ученици млађег школског узраста.

ТЕОРИЈСКА РАЗМАТРАЊА

Развој говора и гласа

Способност човековог говора се преноси генетским кодом на потомство. Дакле, сваки човек се рађа са потенцијалном способношћу да говори, међутим, та његова на свет донесена диспозиција има развојни карактер. Развој говора код појединца најчешће тече упоредо са развојем моторних и интелектуалних способности и пролази кроз одређене фазе. У процесу развоја говора разликујемо: прелингвистичку и лингвистичку фазу (Васић, 1974). Када је реч о фазама развоја говора, важно је истаћи да прелингвистичка фаза почиње рођењем детета, а завршава се моментом његовог проговарања, док лингвистичка фаза почиње моментом проговарања детета, а завршава се онда када дете коректно изговара све гласове матерњег језика и то најчешће у седмој години живота (Владисављевић,

¹ veselinovicana995@gmail.com

1981). Сем што је у овом раду веома важно указати на развој говора, посебну пажњу треба посветити и карактеристикама развоја гласова код појединца. Питањима развоја гласова код детета, посебно се бавио Србољуб Ђорђевић који истиче да се развој гласова одвија преко матичних гласова, односно представника појединих гласовних група, који у себи обједињују особине свих сличних знакова (Ђорђевић, 2012). Претходно поменути аутор такође наводи да се развојни пут гласова одвија кроз:

- „фазу рационализације: делимично обједињавање артикулационих елемената у одређене гласове;
- фазу омисије: потпуни изостанак неког или неких гласова из структуре речи;
- фазу супституције: коришћење фонема за изражавање;
- фазу дисторзије: приближавање изговора нормалном изговору уз поједине девијације и
- фазу нормалног говора“ (Ђорђевић, 2012, стр. 269).

Сем што је важно познавати фазе развоја гласова код детета, веома је важно знати и то, да свака од наведених фаза прати одређени узрасни период, те да би укупан развој гласова требало да се заврши у седмој години живота детета.

Како би се могао пратити и оценити квалитет развоја гласова код детета, посебно је важно познавати редослед усвајања тих гласова. Према Србољубу Ђорђевићу редослед усвајања гласова је следећи:

- „вокали (а, е, и, о, у);
- плозиви (б, п, д, т, г, к);
- назали (м, н, њ);
- фрикативи (х, ф, с, з, ж, ш, ј);
- африкати (ћ, ђ, ч, џ, ц) и
- латерали (л, љ)“ (Ђорђевић, 2012, стр. 271).

За нас је у оквиру овог рада веома важно познавати основне карактеристике развоја говора и гласа код појединца и то нарочито део који се односи на крајњу границу сазревања говора и гласова. Познавање чињенице да сваки појединац

треба коректно изговарати све гласове матерњег језика са навршених седам година, омогућује лакшу идентификацију евентуалних говорних поремећаја.

Најчешћи говорни поремећаји код ученика млађих разреда

Ако је познато да сваки појединац са навршених седам година треба успешно изговарати све гласове матерњег језика, онда сваки вид одступања у изговору гласова у периоду поласка детета у школу, указује на постојање одређеног говорног поремећаја. Да бисмо уопште могли говорити о говорним поремећајима код ученика млађих разреда основне школе, те о преваленцији те врсте поремећаја, неопходно је, пре свега дефинисати говорни поремећај. „Под говорним поремећајима се подразумевају све неправилности у изговарању и језичком изражавању, а проузроковане су или утицајима средине или патолошким променама у говорном систему, а често и једним и другим“ (Вулетић, 1987, стр. 31). С обзиром на то да постоји велики број класификација говорних поремећаја, чему је разлог бројност критеријума класификовања, ми ћемо овом приликом навести само ону класификацију, која за критеријум класификовања узима преваленцију на предшколском, односно млађем школском узрасту. На основу наведеног критеријума, дакле, на основу учесталости, можемо рећи да су најчешћи говорни поремећаји код ученика млађих разреда основне школе:

- „поремећај изговора гласова – поремећај артикулације;
- поремећај ритма и темпа – убрзан и успорен говор;
- језички поремећаји - аграматизам;
- поремећаји читања и писања;
- поремећај гласа“ (Владисављевић, 1981, стр. 36).

Дакле, на основу класификације коју смо навели можемо приметити да је поремећај изговора гласова, заправо поремећај артикулације најучесталији поремећај код ученика млађег школског узраста. Према навођењима одређених аутора, поремећаји артикулације јављају се у готово 70% случајева у односу на остале говорно-језичке поремећаје. Управо из разлога што је најучесталији, ми ћемо у наставку текста рећи нешто више о поремећају артикулације гласова.

Поремећај артикулације гласова

Артикулациони поремећај се најчешће дефинише као: „немогућност у изговору појединих гласова“ (Ђорђевић, 2008, стр. 101). О овој врсти говорног поремећаја је посебно говорио проф. др Србољуб Ђорђевић. Према поменутом аутору, артикулациони поремећај се може јавити у било ком добу живота, међутим он се најчешће јавља у детињству, при чему се углавном идентификује поласком детета у школу. За ученике који крену у школу, а нису у стању да изговоре свих тридесет гласова, каже се да су артикулационо незрели, а њихова се артикулација даље прати (Ђорђевић, 2008).

Када је реч о узроцима ове врсте говорног поремећаја, аутори често наводе да није могуће одвојити факторе који доводе до одступања у артикулацији, јер веома често постоји преплитање истих. Међутим, према Нади Доброти узроци артикулационих поремећаја се грубо могу свести у четити категорије и то у:

- „узроке средине;
- психолошке узроке;
- органске узроке и
- наследне узроке“ (Доброта, 2003, стр. 42).

Након што се код детета идентификује одређено одступање у артикулацији гласова, пре одређивања узрока, одређује се тип артикулационог поремећаја. Према Нади Доброти, постоје три типа артикулационог поремећаја, у које поменута ауторка убраја:

- „дисторзију гласова;
- супституцију гласова и
- омисију гласова“ (Доброта, 2003, стр. 56).

Као што можемо приметити, у теорији постоје бројни показатељи који родитељима, али и просветним радницима у великој мери могу указати на постојање одређеног говорно-језичког поремећаја код детета. Када се утврди постојање говорног поремећаја, одређује се његова врста, тип, узрок који га изазива, након чега се спроводи одговарајући третман за сузбијање или потпуно излечење датог поремећаја. Како се артикулациони поремећај сматра најчешћим

говорним поремећајем код ученика млађих разреда основне школе, ми смо се одлучити испитати стање изговора, односно артикулације гласова у васпитно-образовној пракси. О спроведеном истраживању ће бити више речи у наставку текста.

МЕТОДОЛОШКИ ДЕО ИСТРАЖИВАЊА

Проблем, предмет и циљ истраживања

Познато је да основну школу похађају и ученици са поремећајима говора. Такви поремећаји могу бити различитих врста и типова. Међутим, артикулациони поремећај се, према мишљењу бројних стручњака, сматра најучесталијим у васпитно-образовној пракси. Дугогодишња истраживања поремећаја артикулације указују на озбиљност овог проблема, како деце која га имају, тако и наставника који се у васпитно-образовном процесу споразумевају са њима.

Да би се групи деце са артикулационим поремећајем умањила емоционална патња и социјална неприлагођеност, неопходно им је пружити одговарајући третман, при чему је, пре свега потребно идентификовати такву децу.

Управо из свега, претходно реченог произилазе проблем, предмет и циљ истраживања.

Проблем истраживања произилази из чињенице да основну школу похађају и деца која имају артикулационе поремећаје, које је потребно благовремено идентификовати.

Предмет овог истраживања је артикулација гласова ученика млађег школског узраста.

Циљ истраживања је утврдити стање изговора, односно артикулацију гласова ученика млађег школског узраста.

Задаци истраживања

Из постављеног циља истраживања, произилазе следећи задаци:

1. Испитати стање изговора, односно артикулацију гласова ученика млађег школског узраста;
2. Утврдити типове артикулационих поремећаја;
3. Упоредити артикулацију гласова узорка ученика истог календарског узраста у Републици Србији и Републици Српској.

Хипотезе истраживања

На основу анализе научне и стручне литературе, постављеног циља и задатака истраживања, формулисане су следеће хипотезе:

1. Претпоставља се да је артикулација гласова ученика млађег школског узраста коректна;
2. Претпоставља се да су код ученика млађег школског узраста присутна: гранична стања, дисторзија, супституција и омисија, као типови артикулационих поремећаја;
3. Претпоставља се да не постоји разлика у артикулацији гласова код ученика који живе у Републици Србији и ученика који живе у Републици Српској, а који су истог календарског узраста.

Методe и технике истраживања

У овом истраживању кориштена је дескриптивна метода. Она је намењена истраживању васпитно-образовне праксе, при чему се углавном односи на објективно, егзактно и прецизно идентификовање, али и описивање истраживане појаве. Истраживање је реализовано тестирањем, уз примену Тријажног и Глобалног артикулационог теста (Владисављевић, Костић, Петровић, 1983).

Узорак истраживања

Узорак испитаника у овом истраживању чине ученици млађег школског узраста, односно деца календарског узраста од шест до једанаест година.

Узорак овог истраживања чини 163 ученика, међу којима су:

- ученици првог и другог разреда Основне школе „Србија“ у Палама, (Република Српска);
- ученици првог, другог, трећег и четвртог разреда Основне школе „Стојан Новаковић“ у Шапцу, (Република Србија);
- деца која похађају ПУ „Наше дете“ у Шапцу, (Република Србија).

Табела 1 – Структура узорка према календарском узрасту

Календарски узраст ученика	Број испитаника	Проценат испитаника (%)
Од 6 до 7 година	40	24,5
Од 7 до 8 година	53	32,5
Од 8 до 9 година	21	12,9
Од 9 до 10 година	23	14,1
Од 10 до 11 година	26	16,0
Укупно:	163	100,0

Из Табеле 1 видимо да су највећи број испитаника, деца узраста од седам до осам година (32,5%), што одговара узрасту ученика првог разреда у Републици Србији и узрасту ученика другог разреда у Републици Српској. На другом месту према бројности, налазе се деца узраста од шест до седам година (24,5%), што одговара узрасту ученика првог разреда у Републици Српској и узрасту припремних предшколаца у Републици Србији.

Најмањи број испитаника чине деца узраста од осам до девет година (12,9%). Разлика у бројности међу групама деце, формираним према њиховом календарском узрасту, а која су испитана, постоји јер су деца од шест до седам година и деца од седам до осам година испитивана и у Републици Српској и у Републици Србији, док су остале групе испитиване само у Републици Србији и то по једно одељење од другог до четвртог разреда, односно по једно одељење ученика узраста од осам до једанаест година.

Табела 2 – Структура узорка према полу испитаника

Пол	Број испитаника	Проценат испитаника (%)
Женски	69	42,3
Мушки	94	57,7
Укупно:	163	100,0

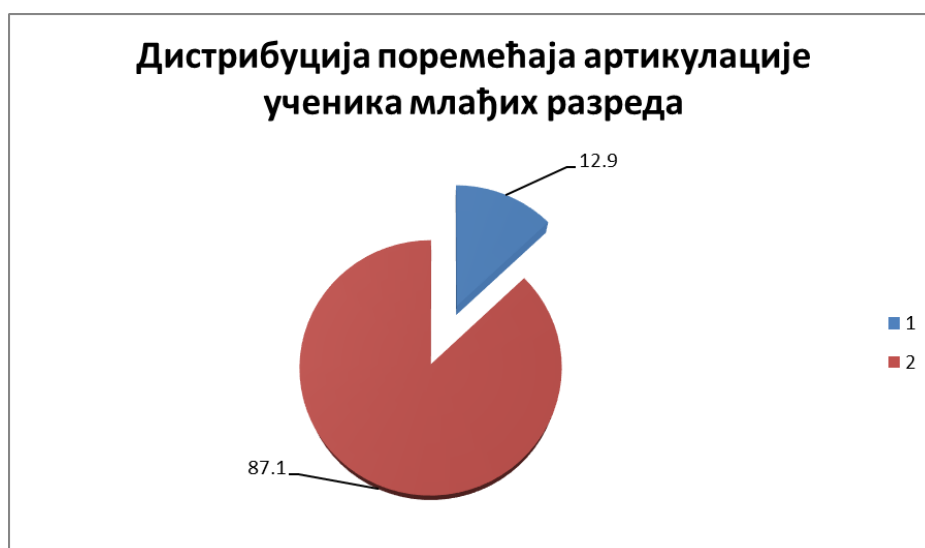
Када је реч о полној структури, у овом истраживању је учествовало више мушких испитаника и то у процентима 57,7% напрема 42,3%.

АНАЛИЗА И ИНТЕРПРЕТАЦИЈА РЕЗУЛТАТА ИСТРАЖИВАЊА

Стање артикулације гласова ученика млађег школског узраста

За испитивање артикулације гласова ученика млађег школског узраста, користили смо Тријажни артикулациони тест. Тестирањем укупног узорка овим инструментом, идентификовали смо ученике код којих постоје одређена одступања од нормалне артикулације гласова.

Након тестирања идентификован је 21 ученик са артикулационим поремећајем, што чини 12,9% од укупног броја испитиваних ученика. Стање артикулације гласова приказаћемо графички ради јаснијег прегледа добијених података.

Графикон 1.

1. Број ученика са поремећајем артикулације;
2. Број ученика.

На основу обрађених и графички приказаних података, можемо закључити да у оквиру испитиваног узорка постоје ученици са одређеним одступањима у артикулацији гласова, међутим њих је мали број у односу на величину укупног узорка. Процентуално ученици са артикулационим поремећајима чине 12,9%, што је сасвим коректно. Овом констатацијом, први задатак истраживања је реализован, а постављена хипотеза потврђена.

Заступљеност артикулационих поремећаја према типовима

У даљем току истраживања, испитивали смо заступљеност артикулационих поремећаја према њиховим типовима. Приликом идентификације типова артикулационих поремећаја, користили смо се Глобалним артикулационим тестом, а при утврђивању заступљености идентификованих типова, користили смо се χ^2 тестом.

Да бисмо прегледније представили и лакше обрадили прикупљене податке, из Глобалног артикулационог теста преузели смо само типове артикулационих поремећаја, укључујући и категорију граничних стања. Дакле, у табели коју ћемо приказати, типови артикулационих поремећаја су означени на следећи начин:

1. Гранична стања;
2. Дисторзија гласова;
3. Супституција гласова;
4. Омисија гласова.

Прикупљени подаци о идентификованим типовима артикулационих поремећаја на узорку, приказани су у Табели 3.

Табела 3 – Идентификовани типови артикулационих поремећаја на узорку

Пол ученика	Типови артикулационих поремећаја				Σ
	1	2	3	4	
Мушки	1	7	3	1	12
Женски	0	8	1	0	9
Σ	1	15	4	1	21

Утврђивањем разлика у заступљености типова артикулационих поремећаја, идентификованих на узорку и приказаних у табели, добили смо следеће податке:

- $\chi^2 = 2,3535594$;
- $df = 3$;
- $P = -0,05 - 7,815$;
 $-0,01 - 11,345$;
 $\chi^2 < 7,815$;

Када је реч о резултатима, добијеним утврђивањем типова идентификованих артикулационих поремећаја, на основу табеле можемо закључити да су на узорку идентификовани сви типови артикулационих поремећаја, који се и јављају као најчешће присутни, када су у питању артикулациони поремећаји код ученика млађег школског узраста.

Утврђивањем разлика у заступљености идентификованих типова артикулационих поремећаја, χ^2 тестом, добили смо резултате, који нам говоре, да не постоји статистички значајна разлика у заступљености одређеног типа артикулационог поремећаја, на испитиваном узорку. Постављена хипотеза је потврђена.

Разлике у артикулацији гласова код ученика истог календарског узраста у Републици Србији и Републици Српској

Постоји ли разлика у артикулацији гласова код ученика истог календарског узраста, од шест до осам година, а који похађају основну школу у Републици Српској с једне стране и у Републици Србији с друге стране, испитали смо користећи χ^2 тест.

Табела 3 – Артикулација гласова код ученика истог календарског узраста који похађају школу у различитим државама

Државе у којима ученици похађају основну школу	Арикулација гласова				Σ
	Нормална артикулација гласова		Идентификовани артикулациони поремећаји		
	Број испитаника	Проценат испитаника	Број испитаника	Проценат испитаника	
Република Србија	38	82,60%	8	17,40%	46
Босна и Херцеговина (Република Српска)	38	80,85%	9	19,15%	47
Σ	76		17		93

Утврђивањем постојања разлика у артикулацији гласова код ученика истог календарског узраста, а који похађају основну школу у различитим државама, добијени су следећи подаци:

- $\chi^2 = 0,04723$;
- $df = 1$;
- $P = - 0,05 - 3,841$;
- $-0,01 - 6,635$;
- $\chi^2 < 3,841$;

Из Табеле 7 можемо закључити да не постоји разлика у артикулацији гласова код ученика у зависности од тога похађају ли школу у Републици Србији или Републици Српској. Добијена вредност χ^2 је знатно испод нивоа статистичке значајности, па управо тим податком потврђујемо и нашу постављену хипотезу.

ЗАКЉУЧАК

У овом истраживању тежили смо испитати стање изговора, односно артикулацију гласова ученика млађег школског узраста. Уколико бисмо идентификовали постојање артикулационих поремећаја на испитиваном узорку, желели смо утврдити, ког су они типа, али и постоји ли разлика у артикулацији

гласова код ученика у зависности од државе у којој живе, те похађају основну школу.

Након спроведеног истраживања и анализе прикупљених података, добијени су резултати у оквирима очекиваног.

Резултати истраживања показали су да међу испитиваним узорком ученика, постоје и они, који имају одређене артикулационе поремећаје. Од укупног броја ученика, тачније од 163 ученика, идентификован је 21 са одређеним одступањима у артикулацији гласова, што чини 12,9% од укупног броја ученика. На основу тог податка, констатовали смо да је ипак артикулација гласова код ученика млађег школског узраста коректна, чиме смо потврдили постављену хипотезу.

Такође, у овом истраживању смо, након идентификације артикулационих поремећаја покушали утврдити типове тих поремећаја, те утврдити постоји ли разлика у заступљености идентификованих типова. Резултати до којих смо дошли, у складу су са нашим претпоставкама. Дакле, утврђено је да су присутни типови артикулационих поремећаја на узорку: дисторзија, супституција, омисија, али и гранична стања у изговору гласова, што је и била наша постављена хипотеза. Резултати су такође показали да не постоји значајна разлика у заступљености наведених типова атрикулационих поремећаја.

У овом истраживању, у оквиру последњег задатка, требало је да утврдимо стање артикулације гласова код ученика, становника различитих држава, заправо разлике у артикулацији гласова у односу на разлике у говорним подручјима. Разлике у говорним подручјима, односиле су се на разлике у говору код ученика у Републици Србији и Републици Српској. Резултати су показали да не постоји значајна разлика у артикулацији гласова код ових ученика. Тиме је потврђена и последња постављена хипотеза у оквиру овог истраживања.

На основу свега претходно реченог, а везаног за истраживање које смо спровели, можемо закључити да су резултати који су добијени, углавном усклађени са нашим претпоставкама, које смо и поставили на основу анализе и проучавања бројне литературе, али и бројних истраживања која су претходно спроведена, са истим или сличним циљем.

Добијени резултати истраживања можда неће допринети педагошкој теорији или васпитно-образовној пракси, али нам остаје да се надамо да ће неком од читалаца помоћи при схватању проблематике којом смо се бавили, а која је све чешћа у васпитно-образовној пракси и то као клиничка слика говорног поремећаја, који захтева рану идентификацију и одговарајући третман.

ЛИТЕРАТУРА:

- Васић, С. (1974). *Говор и говорно понашање у раном детињству*. Београд: Институт за експерименталну фонетику и патологију говора.
- Владисављевић, С., Костић, Ђ., Петровић, М. (1983). *Тестови за испитивање говора и језика*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Владисављевић, С. (1981). *Поремећаји изговора*. Београд: Привредни преглед.
- Вулетић, Д. (1987). *Говорни поремећаји*. Загреб: Изговор.
- Доброта, Н. (2003). *Поремећаји артикулације*. Београд: Завод за психофизичке поремећаје и говорну патологију.
- Драгичевић, Ч. (2002). *Статистика за психологе са збирком задатака*. Београд: Центар за примењену психологију.
- Ђорђевић, С. (2012). „Стање изговора гласова деце предшколског узраста“, у: *Годишњак учитељског факултета у Врању*, књ. 3, 267–278.
- Ђорђевић, С. (2008). „Поремећаји артикулације код ученика млађих разреда основне школе“, у: *Методичка пракса*, књ. 3/8, 98–152.

VOICE ARTICULATION AMONG ELEMENTARY SCHOOL STUDENTS

Summary

The subject of this paper is voice articulation, that is, the state of voice utterance among elementary school students. The problem of the conducted research stems from the fact that elementary school is also attended by students who have articulatory disorders that need to be identified in a timely manner. The research was conducted in order to determine the state of utterance or articulation of voices in young students. The research was realized through testing using the Triage and Global Articulation Tests. A sample of this research is made up of 163 students aged 6 to 11 years who attend primary school in Pale, Republic of Srpska, and in Šabac, Republic of Serbia. Apart from examining the state of utterance or articulation of voices in elementary school students, we also wanted to determine if there was a difference in the articulation of voices by students depending on the country where they live and attend primary school.

Key words: voice articulation, elementary school students

Зорица Арнаут¹
Универзитет у Источном Сарајеву
Филозофски факултет Пале
Катедра за падагогију
Студент мастер студија

СВОЈСТВА НАСТАВНИКА ИНКЛУЗИВНЕ ШКОЛЕ

Васпитно-образовни рад у традиционалној школи прилагођен је потребама просјечног ученика, при чему је занемарена чињеница да ученици имају веома различите индивидуалне карактеристике, а самим тим и образовне потребе. Најадекватније рјешење за ову врсту проблема јесте настанак инклузивних школа у којима је заступљено инклузивно образовање. У инклузивној школи сваком ученику је обезбјеђено да се развија и образује у складу са његовим индивидуалним могућностима по посебно прилагођеном плану. Оваква школа се обликује према потребама ученика и друштва у цјелини. Тако обликована школа уважава различитости и доприноси да се сваки ученик развија као личност која критички просуђује и закључује, гради своје ставове и увјерења. У инклузивној школи наставник, управа школе, сами ученици и њихови родитељи стављени су пред велики изазов, а то је задатак – одговорити на велики број различитих потреба ученика. Посебно је битна способност наставника, која се огледа, како у стручној оспособљености, тако и у посједовању низа личних особина, интелектуалних способности које ће омогућити што квалитетнији рад са ученицима инклузивне школе.

Циљ рада је да се сагледају и представе својства наставника инклузивне школе, посебно се бавећи његовим положајем, функцијом, те стилом рада који практикује у односу са ученицима.

Кључне ријечи: наставник, инклузивна школа.

ДЕФИНИСАЊЕ КЉУЧНИХ ТЕРМИНА

Ради што потпунијег разумијевања теме проучавања, разјаснићемо кључне термине на које се рад ослања.

Анализирајући литературу пронашли смо више дефиниција термина наставник, те смо се определијели за следећу: „Наставник је особа којој друштво и просвјетне власти признају да је квалификовано лице за образовање и васпитање дјеце и одраслих. Наставник остварује циљеве и задатке васпитања, пружајући ученицима теоријска и практична знања и умијећа, формирајући код њих

¹ zoricaarnaut@hotmail.com

привлачан поглед на свијет, развијајући њихов карактер и црте личности, као и друштвене активности“ (Педагошка енциклопедија 2, 1989, стр. 103).

„Инклузивна школа је она школа која обухвата и стално укључује сваког ученика са препрекама у учењу и учешћу (тј. појединце са лакшим развојним тешкоћама и даровите) и све остале ученике у све видове васпитно-образовних активности: наставних, ваннаставних, друштвено-корисних, културно-јавних, према њиховим индивидуалним потенцијалима (когнитивним, конативним, социјално-моралним, афективним, психомоторним) и максимално очекиваним исходима учења, креирања и поучавања“ (Илић, 2010, стр. 17). Бавећи се проучавањем инклузивне школе, долази се до закључка да је то школа која је отворена за сваког ученика и која свој рад прилагођава његовим индивидуалним способностима.

ИНКЛУЗИВНО ОБРАЗОВАЊЕ

Прије него што се почнемо бавити својствима инклузивне школе, потребно је разјаснити шта подразумијева инклузивно образовање и које су основне карактеристике инклузије.

Инклузивно образовање темељи се на дјечијим, односно људским правима. Сва дјеца имају једнака права на образовање без обзира на пол, узраст, расну, етничку и религијску припадност, мјесто живљења, имовинско стање, способности и здравствени статус (Ковач-Церовић, 2004). Суштина инклузивног образовања проналази се, управо у људским правима, конкретно у праву на образовање. Према проф. Илићу (2012) инклузивно образовање, у најширем смислу ријечи, се односи на праксу укључивања свих ученика – без обзира на таленат, потешкоћу, социо-економски статус или поријекло – у редовне школе и разреде гдје је могуће одговорити на све њихове индивидуалне потребе и захтјеве. Инклузију карактерише то да сва дјеца, без обзира на различите способности, уче, играју се и бораве заједно.

За спровођење инклузивног приступа у образовању, нагласак се ставља на цјелокупни васпитно-образовни систем у којем су једнако важни сви ученици,

наставници, родитељи, савремени облици и методе рада, материјална потпора и сл. (Karamatić-Brčić, 2011). Инклузија подразумијева стварање система који се базира на различитостима и прихватању различитости, а темељи на могућностима и способностима сваког појединца.

Заговорници инклузивног образовања традиционално образовање сматрају превазиђеним и погрешним, наглашавајући да је традиционално образовање кројено по мјери замишљеног *просјечног* ученика, те да као такво ученике прилагођава систему, а не обрнуто. Инклузивно образовање је образовање *по мјери дјетета*, па захтијева индивидуалан приступ и флексибилан систем који се прилагођава ученику (Јовановић-Попадић, 2016). Сви ученици се разликују према својим индивидуалним карактеристикама, потребама и могућностима. На основу овога става разумљиво је истицање потребе да се цјелокупан васпитно-образовни рад организује у складу са тим карактеристикама, потребама и могућностима.

ОСНОВНА ОБИЉЕЖЈА ИНКЛУЗИВНЕ ШКОЛЕ И НАСТАВЕ

Саставни дио инклузивне школе је инклузивна настава. И једну и другу карактеришу одређене особености које их чине различитим и напреднијим од традиционалне школе и традиционалне наставе које су још увијек широко распрострањене у нашим школским установама.

Инклузивна школа је она школа у којој су прихваћена сва дјеца. Основни циљ ове школе је да се свако дијете развија према својим способностима и темпу који му одговара. Да би се то постигло, ученику се прилагођава програм рада, методе и облици рада, као и начин процјене остварених резултата (Илић, 2010). Поред ових обиљежја, инклузивну школу карактерише и квалитетна сарадња са родитељима, која је од кључног значаја за успјех дјеце, посебно са потешкоћама у учењу и учешћу, те сарадња са ужом и широм средином која ће помоћи, како ученицима, тако и наставницима, у организовању и извођењу васпитно-образовног рада.

Инклузивна настава подразумијева равноправно учествовање у редовној настави свих ученика, без обзира на то да ли имају посебне образовне потребе, односно потешкоће у учењу и учешћу. Сви ученици имају право на учешће у

процесу стицања знања, усавршавања вјештина, формирању навика, с обзиром на индивидуалне потенцијале до личних максимума. Исти распоред часова важи и за ученике са препрекама у учењу и учешћу као и за остале ученике у једном одјељењу. Инклузивна настава омогућава реализацију програма индивидуалног учења у редовној настави према профили одређеног ученика са тешкоћама у развоју, који је утемељен на очекиваним исходима образовно-васпитног рада (Миленовић, 2011). У инклузивној настави облици рада, наставне методе и наставна средства прилагођавају се индивидуалним карактеристикама ученика како би се што успјешније реализовала настава.

Као стални непосредни учесници у инклузивној настави издвајају се ученици (са тешкоћама у учењу и учешћу, даровити и талентовани ученици, сви остали ученици) и њихови наставници.

У категорију ученика са препрекама у учењу и учешћу у инклузивној настави спадају: ученици са оштећењем вида, слуха и говора; ученици са тешкоћама и поремећајима у читању, писању и учењу основних математичких садржаја; ученици са тјелесним оштећењима и здравственим сметњама; недовољно ментално развијени ученици; ученици са поремећајима у понашању; ученици са специфичним поремећајима психичког развоја. Даровити и талентовани ученици обухваћени су инклузивним образовањем због надпросјечних интелектуалних способности и карактеристика које их издвајају од осталих ученика по томе што постижу изнадпросјечне резултате у својим активностима (Илић, 2010).

Реализација ефикасне инклузивне наставе не би била могућа без наставника који посједује одређене особине личности и професионалне компетенције које му омогућавају квалитетан рад. Наставник у инклузивној настави је њен креатор, водитељ и непосредни учесник. Води ученике кроз процес образовања, подстиче интересовање ученика и стално пружа подршку (Миленовић, 2011). За разлику од наставника традиционалне наставе, који има основну улогу *предавача знања*, наставник у инклузивној школи има више значајних улога, а те улоге захтијевају одређена својства која га чине оспособљеним за рад у оваквој врсти наставе.

Како бисмо представили основна својства наставника у инклузивној школи, посебно ћемо нагласити његов положај, функције и стил васпитног рада који практикује у васпитно-образовном процесу.

ПОЛОЖАЈ НАСТАВНИКА У ИНКЛУЗИВНОЈ ШКОЛИ

У дидактичком троуглу који сачињавају наставник, ученик и наставни садржај, наставник има веома важну улогу. Од наставника се одувјек очекивало да својим радом, залагањем, особинама, понашањем и стручношћу буде примјер, не само ученицима, него и друштву у цјелини. Од наставника зависи успјешност школе, исходи наставе и васпитно-образовног рада, односи и клима у одјељењу, као и учеников доживљај школе. Да би наставник био успјешан у свом раду, он мора вољети дјецу, уважавати њихово мишљење, као и њихове индивидуалне разлике.

Положај наставника у инклузивној школи говори нам о његовом ставу о самом себи, односу према ученицима и начину на који изводи наставни рад. Доминирајући положаји наставника у инклузивној школи су:

- водитељ,
- демократа,
- иницијатор и
- партнер (Илић, 2017).

У инклузивној школи централну позицију заузима ученик. Наставник има интегративну улогу. Он повезује у јединствену цјелину школски амбијент, наставни програм, учениково понашање и свој креативан начин рада и вођства у одјељењу. Због тога се каже да је он креатор, водитељ и непосредни учесник наставног процеса. Ученик и наставник у оваквој школи граде партнерске односе у којима сви имају заједнички циљ. Наставник креира окружење у којем ће се сваки ученик развијати и расти и осјећати вриједним чланом заједнице без обзира на евентуалне разлике. Користи различите методе и технике како би заинтересовао ученике и ангажовао их да буду активни учесници наставног процеса. Наставник у инклузивној школи је свјестан своје партнерске позиције према ученику коју

одржава стремећи ка једном циљу, а то је развој ученика до крајњих граница његових способности.

ФУНКЦИЈЕ НАСТАВНИКА У ИНКЛУЗИВНОЈ ШКОЛИ

Поред положаја наставника у инклузивној школи, веома је битно нагласити и велики број функција које он обавља. Његов посао је веома захтјеван, изискује много времена, али и љубав према професији.

Функције наставника у инклузивној школи су:

- поучавалац; дијагностичар, иницијатор и координатор уклањања или ублажавања препрека у учењу и учешћу,
- планер и програмер инклузивног учења и стваралаштва,
- водитељ, васпитач и савјетодавац,
- иноватор, организатор, истраживач,
- промотер, дисеминатор и
- евалуатор (Илић, 2010).

Свака од наведених функција има једнаку вриједност и за њено обављање наставник мора бити адекватно стручно оспособљен, посједовати одређене компетенције, али и одговарајуће личне карактеристике.

Због специфичности рада са ученицима са потешкоћама у учењу и учешћу, наставник се, осим саме реализације наставног процеса, бави и његовим планирањем и припремањем. Он то ради имајући у виду активирање свих ученика, узимајући у обзир њихова различита предзнања и могућности. У инклузивној настави изражена је индивидуализација васпитно-образовног рада. Стога се наставник као програмер укључује у израду индивидуалног образовног плана за ученике који имају проблем при учењу и учешћу. Наставник у инклузивној настави тежи да организује искуствено, самостално и интерактивно учење свих ученика (Илић, 2010).

Као што се може закључити, наставник у инклузивној школи обавља низ функција које захтијевају велику посвећеност свом послу. Основна функција наставника, након што упозна своје ученике и њихове могућности, јесте да им

помогне у учењу које је свакако активан, а не пасиван процес. Наставник у инклузивној школи стално истражује, стреми ка иновацијама и укључује их у свој рад. Све то захтијева високу стручну оспособљеност, као и посједовање одређених личних особина како би успјешно обављао сваку од наведених функција.

СТИЛ РАДА НАСТАВНИКА У ИНКЛУЗИВНОЈ ШКОЛИ

Од стила рада наставника у великој мјери зависи и успјех ученика. Наставник у инклузивној школи потпуно је окренут ученицима и њиховим образовним потребама, те је и његов стил рада подређен томе.

Основне карактеристике стила рада наставника у инклузивној школи:

- стил рада наставник прилагођава се ученицима и конкретним ситуацијама,
- наставник и ученик су равноправни партнери,
- дозвољава вишесмјерну комуникацију,
- уважава индивидуалне разлике међу ученицима,
- користи похвалу, охрабрење и награду у васпитном дјеловању и
- користи више облика рада са нагласком на индивидуализацији (Илић, 2010).

Свој стил рада наставник прилагођава понашању ученика, заинтересован је за њихове проблеме и тежи њиховом рјешавању. Ради све како би мотивисао сваког ученика и на тај начин му помогао да развије све своје потенцијале и вриједности. У свом приступу према ученику је топао, присан и увјерљив. По потреби користи ауторитет, али не на очигледан, отворен начин, већ анонимно. Ученике ослобађа страха и несигурности, те подстиче активно учествовање у наставном процесу. Често хвали, бодри и охрабрује ученике, мотивише на радозналост и креативност. Ученицима не поставља ни превелике, ни премале захтјеве, већ добро одмјерене према њиховим могућностима. Сваког ученика уважава и то не само као ученика, већ и као особу. Користи вишесмјерну комуникацију, како између наставника и ученика тако и између ученика међусобно. Наставник инклузивне школе прилагођава свој стил захтјевима наставе и посебним образовним потребама

ученика, овисно о конкретној наставној ситуацији. Прилагодљив стил рада наставника инклузивне наставе има обиљежја свих стилова, а има и посебна обиљежја условљена захтјевима инклузивне наставе и посебним образовним потребама ученика (Миленовић, 2011).

Као најпогоднији стил рада наставника у литератури је често навођен демократски. За инклузивну школу карактеристичан је прилагодљив стил, који подразумијева прилагођавање начина рада наставника ученицима и конкретним ситуацијама. У њему су садржани сви стилови, а условљен је карактеристикама инклузивне наставе и посебним образовним потребама ученика. У инклузивној школи све, па и стил рада наставника, подређено је ученику и његовом успјеху, до крајњих граница у складу са индивидуалним способностима.

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Савременом друштву потребне су савремене школе. Свака таква школа захтијева и наставника који ће се прилагодити промјенама које се догађају. Човјек се посматра као индивидуа за себе, са свим својим индивидуалним потребама и разликама. Управо ослањајући се на чињеницу да различитост не значи и мања вриједност, настале су инклузивне школе у којима ће се сваки ученик осјећати прихваћеним, без обзира на индивидуалне разлике и евентуалне тешкоће у учењу и учешћу.

Инклузивне школе су допринијеле бољем упознавању ученика са потешкоћама у учењу и учешћу, као и зближавању са осталим ученицима. У овим школама сви се осјећају прихваћено и равноправно, осјећају се као битни чланови друштва. Наставник и ученик су равноправни партнери који заједнички теже ка истом циљу, а то је успјех ученика, до крајњих граница у складу са индивидуалним могућностима.

Наставник у инклузивној школи превазилази положај предавача и преносиоца знања, те преузима нове који га чине водитељем, демократом, иницијатором и равноправним партнером са учеником у наставном процесу. Његове функције се проширују, те поред адекватне стручне оспособљености,

претпостављају и низ карактерних особина и љубав према професији, а у циљу помагања ученику да достигне свој максимум у складу са индивидуалним могућностима. Свој стил рада наставник прилагођава конкретним ситуацијама у наставном раду и особинама појединих ученика.

У новим условима, када су све више присутне примјене разних иновација, наставник треба да мијења своју дјелатност, напушта традиционалне оквире и да се све више окреће васпитном вођењу и утицају на младе генерације.

ЛИТЕРАТУРА:

- Илић, М. (2010). *Инклузивна настава*. Источно Сарајево: Филозофски факултет.
- Илић, М., Николић, Р., Јовановић, Б. (2012). *Школска педагогија*. Бања Лука: Comesgrafika.
- Илић, М. (2017). *Школска педагогија*. Бања Лука: Филозофски факултет.
- Јовановић-Попадић, А. (2016). *Инклузивно образовање: идеја и пракса*. Крушевац: Синтезе.
- Караматић-Брчић, М. (2011). *Сврха и циљ инклузивног образовања*. Задар: Свеучилиште у Задру.
- Ковач-Церовић, Т. (2004). *Квалитетно образовање за све*. Београд: Министарство просвете и спорта Републике Србије.
- Миленовић, Ж. (2011). *Стил вођства наставника инклузивне наставе*. Лепосавић: Учитељски факултет.
- Педагошка енциклопедија II*. (1989). Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

QUALITIES OF AN INCLUSIVE SCHOOL TEACHER

Summary

Educational work in a traditional school is tailored to the needs of the average student, neglecting the fact that students have very different individual characteristics, and therefore educational needs. The most appropriate solution to this type of problem is the emergence of inclusive schools with inclusive education. In an inclusive school, each student is provided with the opportunity to develop and educate in accordance with his or her individual abilities according to a specially adapted plan. Such a school is shaped according to the needs of the students and society as a whole. A school shaped in this way respects diversity and contributes to the development of each student as a person who critically judges and concludes, building their own attitudes and beliefs. In an inclusive school, the teacher, the school administration, the students themselves and their parents are faced with a great challenge, which is the task - to respond to a large number of different needs of students. Of particular importance is the ability of teachers, which is reflected both in professional competence and in possessing a number of personal qualities, intellectual abilities that will enable the highest quality work with students of inclusive school.

The aim of the paper is to look at and present the characteristics of an inclusive school teacher, especially dealing with the position, function, and the style of work the teacher employs in relation to students.

Key words: teacher, inclusive school

Јована Р. Токовић¹
Универзитет у Источном Сарајеву
Филозофски факултет Пале
Катедра за педагогију

КОМПАРАЦИЈА ГРАЂАНСКОГ ОБРАЗОВАЊА И ВАСПИТАЊЕ У РЕПУБЛИЦИ СРПСКОЈ И СРБИЈИ²

Циљ овог рада јесте грађанско образовање, односно његова компарација у Републици Српској и Србији, како би се увидјеле одређене предности и недостаци. Грађанско образовање има важну улогу у оспособљавању младих за активно и одговорно учешће у демократском друштву. Способност разумног и одговорног укључивања у јавни живот и догађаје је нешто што се треба научити. Грађанско образовање или образовање за демократско друштво је процес који се одвија у многим земљама Европе. Поред породице гдје се усвајају основне грађанске компетенције, школа такође игра важну улогу. Школа је средина у којој се усвајају грађанске компетенције. То се дешава како кроз међусобне односе учесника у образовном процесу, тако и кроз предмет грађанско образовање. Значај овог предмета у школи је веома велики због тога што ствара грађанина који је способан да активно учествује у грађанском друштву, разумије и одговорно одлучује, укљученог у јавни живот и догађаје. Како у Републици Српској, тако и у Србији грађанско образовање је уведено са истим циљем, а то је да се ученици упознају са основама демократије и људских права, те да се развију у грађане који су свјесни својих грађанских права и могућности да самостално одлучују у демократском друштву. Поред истог циља, постоји низ разлика које карактеришу грађанско васпитање и образовање ученика у школама у Србији и Републици Српској. Те разлике се огледају у статусу предмета, садржају програма, литератури, оспособљености наставника. И поред разлика које су изражене, треба напоменути да је грађанско образовање ученика веома битно, пожељно као и обавезно како за Србију, тако и за Републику Српску и да треба да се ради на побољшању његовог квалитета.

Кључне ријечи: демократија, грађанско образовања и васпитање, школа, ученик, породица.

¹ jovanatokovic@yahoo.com

² Рад је настао на основу завршног рада: *Грађанско образовање ученика у Републици Српској и Србији*

Увод

У свијету у којем долази до наглих промјена и све већих разлика, грађанско образовање има веома важну улогу у оспособљавању младих за активно и одговорно учешће у демократском друштву. Програм грађанског образовања обухвата разноврсне активности, у настави и ван ње, којима је циљ помоћ младима у усвајању знања, развијању вјештина и прихватању вриједности потребних за активну улогу у демократском друштву. Улога образовања у стварању таквог друштва је сад свугдје призната. Способност разумног и одговорног укључивања у јавни живот и догађаје је нешто што се треба научити. Грађанско образовање или образовање за демократско друштво је процес који се одвија у многим земљама Европе.

Школа треба да буде мјесто гдје ће се стицати лично искуство у демократским поступцима, гдје ће се стварати услови за учествовање, дијалог, договор, ненасилно рјешавање сукоба, комуникацују и интеракцију, успостављање културе права и одговорности. Важан циљ савремене школе јесте образовање младих за демократију и живот у грађанском друштву.

Активно учешће ученика у животу школе и битним питањима наставе, ваннаставних, културно-јавних и других активности веома је битно и у стицању когнитивних, афективних, конативних, етичких и других компетенција демократског грађанства. Зато се у већини развијених земаља у свијету и код нас у педагошке институције уводе обавезни предмети грађанског образовања као што су: демократија и људска права, васпитање за демократију, грађанско образовање итд.

Породица је прва животна средина у којој се зачињу прве основе грађанских компетенција. Најповољнији услови за почетно грађанско образовање и васпитање је у демократској породици. У таквој породици поштују се личности њених чланова међусобно, поштује се личност дјетета, слободно се постављају питања и односи између дјеце и чланова су разноврсни.

Значај грађанског образовања у школи

Грађанско образовање или образовање за демократско грађанство постало је значајна карактеристика како формалног тако и неформалног образовања и право које имају сви грађани у демократском друштву.

Грађанско образовање је процес који се одвија у многим земљама Европе и шире. Осим што је показатељ квалитета образовања у једној држави, оно се све више препознаје као снажан ослонац за развој друштва и прикључивање земљама Европске уније. Грађанско образовање се односи на увођење младих људи у законску, моралну и политичку арену јавног живота. Оно ће увести ученике у друштво и његове саставне дијелове и показује како се они као појединци односе према цјелини. Оно ће развити вјештине размишљања, истраживања и дебате. Посебно је важно истаћи проширивање циљева овог предмета: од знања о демократији ка образовању за грађанске компетенције. Оно ће развити вјештине размишљања, истраживања и дебате.

Посебно је потребно истаћи проширивање циљева овог предмета. Ученици се воде од усвајања знања о демократији ка образовању за грађанске компетенције, ка развијању вјештина и вриједности које би требало да буду веза од знања до понашања. Кроз грађанско образовање у школи, ученицима је омогућено да усвоје информације о својим правима, одговорностима, могућностима и начину дјеловања у заједници. Ученици имају могућности да развију способности за уочавање друштвених проблема и њихово рјешавање кроз сарадњу, да развију мотивацију да новостечена знања и вјештине користе у реалном животу. Поред развијања позитивних црта личности, грађанско образовање подразумијева и развијање црта друштвеног карактера без којих не може постојати грађанин као темељ демократског друштва.

Грађанско образовање ученика у Републици Српској

CIVITAS иницијатива у Босни и Херцеговини основана је 1996. године. CIVITAS програм у Босни и Херцеговини дио је глобалне мреже центара за

грађанско образовање коју администрира Центар за грађанско образовање из Калабасаса, Калифорнија. CIVITAS школски програми једини су заједнички садржај свих наставних планова и програма у БиХ у које су укључена скоро цијела школска популација ученика основног и средњег образовања. Сви ученици користе јединствене уџбенике (*Основи демократије, Демократија и људска права и Пројект грађанин*) који имају издања на сва три службена језика.

Током школске 1996/1997. год. CIVITAS је иницирао прве обуке. Република Српска се придружила 1997. године, а прво заједничко такмичење из програма *Пројект грађанин / Ја грађанин* одржано је 1998. године.

Од 2001. године наставни предмет *Демократија и људска права* уведен је као обавезни предмет у школама у Републици Српској, од првог до деветог разреда у основним школама, као и од првог до четвртог разреда у средњим школама. Од 2008. године одлуком Министарства просвјете и културе Републике Српске уведен је наставни предмет грађанског образовања *Демократија и људска права* у основне школе Републике Српске као обавезни предмет у шестом разреду. Од 2008. године програм *Основи демократије* изучава се кроз *Прве кораке* – четири основна концепта у нижим разредима основне школе, а као наставни предмет у вишим разредима основне школе. Практична настава *Пројект грађанин*, односно *Пројект „Ја грађанин“* проводи се у основним и средњим школама (www.civitas.ba).

Грађанско образовање у Републици Српској изучава се као обавезан предмет, а програм изучавања зависи од разреда у којима се изучава. У нижим разредима основне школе учитељи, кроз час одјељенске заједнице, упућују ученике у основе грађанског образовања, односно основе демократије. У вишим разредима основне школе и у средњој школи грађанско образовање се изводи на часовима предмета *Демократија и људска права*.

За потребе припреме, а и саме реализације часа наставници користе приручнике које је прописао CIVITAS. Користе се двије врсте приручника, приручник за ученике: *Основи демократије* и приручник за наставнике: *Основи демократије*. У средњој школи користе се: *Демократија и људска права* – уџбеник за ученике и *Демократија и људска права* – нацрт приручника за наставнике средњих школа.

Компоненте и елементи васпитно-образовне јединице (лекције) у грађанском образовању у Републици Српској

Грађанско образовање у школи изоди се у разредној и предметној настави. Постоје три основне компоненте интерактивне лекције у настави грађанског образовања које су међусобно повезане и свака од њих садржи одређене елементе.

1. отварање лекције (фокус, преглед циљева и процедура, непознате ријечи, идеје које ће се учити...)

2. главне вјежбе (сажета усмена излагања, читање и анализа текста, рјешавање индивидуалних задатака, тандемско вјежбање, групно учење и поучавање, слагалица, вртешка, симулација, рјешавање проблема, критичко размишљање, дебата, стваралачке вјежбе, респонсибилна вјежба, радионичка вјежба) и

3. закључивање лекције (провјера разумијевања, процјена реализације циљева лекције, осврт на научено, процјена утицаја лекције на промјену ставова, процјена утицаја лекције на побољшање свог учешћа, повезивање вјежбе са животним ситуацијама (Илић, 2012).

На који начин ће наставник реализовати час зависи од његове оспособљености за овакав начин рада и од узраста ученика.

Грађанско образовање ученика у Србији

Школске 2001/2002. године донијета је Одлука о увођењу факултативног предмета Грађанско васпитање у први разред основне школе и први разред средње школе, а у новембру 2001. год. почиње реализација наставе тог предмета. Школске 2002/2003. године извршене су измјене и допуне *Плана и програма грађанског васпитања*, које су се заснивале на сугестијама тима који је испитивао реализацију прве године наставе овог предмета као факултативног. Овај предмет добија нов статус – постаје обавезни изборни предмет.

Највећи број часова посвећен је односима у групи, а највише садржаја обухвата основне типове одношења међу људима у групи, а то су сарадња и сукоби. Настава се изводи у виду едукативних радионица у којима се инсистира на ативном учешћу свих ученика, интерактивном и кооперативном поучавању. Наставник треба да допринесе да се активности у овој настави одвијају по демократским принципима о којима ученици и уче.

Грађанско образовање ученика у Србији и у основним и у средњим школама изучава се као обавезни изборни предмет пошто се ученици опредјељују између вјеронауке и грађанског образовања. То је прописано одлуком Министарства просвете, а у систем образовања Србије уведено Законом о основама система образовања и васпитања.

У разредној настави, која траје четири године, грађанским образовањем се баве учитељи, док у предметној настави процес грађанског образовања изводе наставници. Садржаје програма и приручнике за рад наставници преузимају са сајта Министарства просвете Србије. Не посједују одговарајуће писане уџбенике нити остала средства за рад. Радионице и вјежбе самостално креирају и припремају се за реализацију часа.

Што се тиче средње школе, о грађанском образовању ученика брину наставници који су стручно оспособљени и који су похађали семинаре за усавршавање наставника за процес грађанског образовања. Као и у основној, наставници у средњој школи не посједују одговарајућу литературу и средства за рад. Самостално креирају обавезне радионице, а приручнике за рад, такође преузимају са сајта Министарства просвете Србије. Оцјењивање у настави грађанског образовања је описно и креће се од веома успјешан, успјешан, до задовољава.

Компарација статуса предмета Грађанско образовање у Републици Српској и Србији

Упоређујући грађанско образовање ученика у Републици Српској и Србији, прва од разлика која нам се наметнула јесте статус овог предмета. Грађанско

образовање ученика у Републици Српској прописано је као обавезан предмет, док је тај исти предмет у Србији прописан као обавезан изборни предмет. Ученици добијају могућност да се определијеле између вјеронауке и грађанског образовања.

Компарација садржаја програма наставе грађанског образовања у Републици Српској и Србији

Анализирајући програме грађанског образовања ученика у Републици Српској и Србији уочили смо бројне разлике. У наредној табели представимо компаративни преглед садржаја програма за средње школе у Републици Српској и Србији.

<i>Садржај програма грађанског образовања за ученике средње школе у Републици Српској</i>	<i>Садржај програма грађанског образовања за ученике средње школе у Србији</i>
<i>Темељи уставне демократије:</i> Зашто нам је потребна власт? Да ли нам је потребна власт? Дебата за цијели разред Развој уставне демократије Ограничена и неограничена власт Развој уставне демократије Ограничена и неограничена власт – Дебата	<i>Ја, ми и други</i>
<i>Заштита људских права:</i> Шта треба размотрити при процјени правила? Демократски и недемократски политички системи Политика и провођење закона Владавина закона	<i>Комуникација у групи</i> <i>Односи у групи/заједници</i>
<i>Како власт у Босни и Херцеговини штити људска права:</i> Нивои власти у Босни и Херцеговини Три гране власти Права грађана заштићена уставом БиХ Права грађана заштићена ентитетским уставом Европска конвенција о људским правима	<i>Основни појмови</i> <i>Врсте права и односи међу правима</i>
<i>Сви смо различити – сви смо исти:</i> Човјек и грађанин – грађанске врлине Како грађани могу учествовати? Права појединаца и заједничко добро Вјежбе за одјељење према избору наставника	<i>Права и одговорности</i> <i>Кршења и заштита права</i> <i>Планирање и извођење акција у корист права</i>

<i>Цивилно друштво – иста права различити интереси:</i> Цивилно друштво и демократија Представљање грађана – организације у цивилном друштву Представљање грађана – интересне групе Улога медија у демократији Слобода изражавања Улога компромиса у рјешавању конфликта Вјежба „Рјешења у којима су сви добитници“ Демократски избори Избор доброг вође у групи	<i>Демократија и политика</i> <i>Однос државе према цивилном друштву и грађански активизам</i>
<i>Ми требамо свијет – свијет треба нас:</i> Праведне процедуре Однос БиХ са другим државама Вањска политика БиХ Међународне организације Европска унија	<i>Грађанска и политичка права и право на грађанску иницијативу</i> <i>Припрема и презентација одређене грађанске иницијативе</i>
<i>Привреда земаља у транзицији:</i> Демократија и економија Основне карактеристике привредних система земаља у транзицији	<i>Права и слободе</i> <i>Анализа права и слобода</i>
<i>Пројекат „Ја грађанин“</i>	<i>Планирање каријере и улазак у професионални свијет</i>

Из компаративног прегледа садржаја програма за средње школе у Републици Српској и Србији може се увидјети низ предности садржаја програма грађанског образовања за ученике у Републици Српској.

Програм грађанског образовања за ученике у Републици Српској је усмјерен на развијање грађанских врлина, на упознавање ученика са нивоима власти и могућношћу за активно учешће грађана у доношењу одлука на разним нивоима. Ученици се стављају у прилику да стечена знања примјене у пракси рјешавањем одређених проблема у својој заједници у циљу заштите људских права. Практична настава се изводи у оквиру пројекта „Ја грађанин“ коју спроводи Образовни центар за демократију и људска права CIVITAS. Програм грађанског образовања за ученике у Републици Српској, уз план и циљеве образовања, садржан је у документу који носи назив „Заједничко језгро наставних планова и програма за грађанско образовање дефинисано на исходима учења“ (ЗИНПП), који је израђен на основу Оквирног курикулума CIVITAS-а. У оквиру овог документа утврђене су области и компоненте за сваку област, за сваку компоненту утврђени су исходи учења, утврђени су показатељи који су у складу са узрастом ученика. Овај

документ представља оквир за рад наставника грађанског образовања у циљу оспособљавања ученика за вођење активног и одговорног грађанског живота. (www.civitas.ba)

Што се тиче програма грађанског образовања ученика у Србији посебно се истиче заступљеност теме о људским правима. Основни недостатак представља недовољно заступљено знање о грађанским институцијама, политичким процесима и сл. Не спомиње се довољно економска димензија грађанског друштва, функционисање закона и улога медија у демократском друштву. Основне теме су различитост, људска права и демократија.

Компарација литературе и наставних средстава које се користе у настави грађанског образовања у Републици Српској и Србији

У школама у Републици Српској наставници грађанског образовања користе следећу литературу и наставна средства:

1. од првог до петог разреда основне школе – Основи демократије, приручник за ученике и Основи демократије – приручник за наставнике,
2. од шестог до деветог разреда основне школе - Основи демократије, приручник за ученике и Основи демократије – приручник за наставнике,
3. од првог до четвртог разреда средње школе – Демократија и људска права, уџбеник на ученике средње школе и Демократија и људска права, уџбеник на наставнике средње школе.

Уџбеник и приручници за рад у настави грађанског образовања написани су детаљно и плански за овакву врсту образовања. У њима су наведене теме и јединице које се изучавају уз примјере из стварног живота. Приручник и уџбеници садрже радионице са јасним упутама за реализацију. Уз приручнике за рад препоручује се коришћење осталих средстава за рад као што су плакати, фломастери, фотографије, слике и слично и на тај начин омогућава се коришћење различитих метода у реализацији наставе грађанског образовања. Суштина је у приближавању садржаја ученицима и стављању у конкретне ситуације.

Након увођења грађанског васпитања у школе у Србији, написани су приручници за наставнике. Ови приручници допринијели су новом приступу

настави, која се изводи кроз радионице, како би ученици лакше и креативније савладали значајне теме. Овакав приступ подразумева интерактивну наставу, учешће ученика, дискусије, презентације и коришћење различитих материјала и средстава за рад. Приручници су прилично детаљни, поред садржаја и програма рада, садрже и јасна упутства наставницима на који начин би одређени час требало извести. Радионице су заправо сценарији којих наставници треба да се придржавају при извођењу наставе. Свака радионица има свој назив, циљ и задатке, као и опис активности и потребних наставних материјала.

Компарација обучености наставника за рад у настави грађанског образовања

О обучености наставника за рад у грађанском образовању незахвално је говорити. Наставу грађанског образовања често изводе наставници који нису адекватно оспособљени за тај позив. И у Републици Српској и у Србији наставници се обучавају и стручно усавршавају похађањем разних семинара који се организују у ту сврху.

Основно питање које нам се поставља јесте: ко је наставник који би требало да се бави наставом грађанског образовања и васпитања и како се он за тај позив обучио?

Како смо могли видјети, наставу грађанског образовања изводе учитељи разредне наставе путем часова одјељенске заједнице. У којој мјери ће они успјети реализовати исходе грађанског васпитања зависи од њихове стручне оспособљености. У овом сегменту нема велике разлике између наставника у Републици Српској и Србији.

ЛИТЕРАТУРА:

- Група аутора. (1999). *Педагошко-психолошке и дидактичко-методичке основе васпитно-образовног рада*. Бања Лука: Друштво педагога Републике Српске.
- „Демократија и људска права“. (2002), у: *Зборник радова*. Сарајево: Цивитас.
- Илић, М. (2012). *Методика грађанског образовања*. Бања Лука: Филозофски факултет универзитета у Бањој Луци.

Основи демократије. (2001). Уџбеник за ученике. Бања Лука: Цивитас
Основи демократије. (2000). Приручник за наставнике. Бања Лука: Цивитас
Педагошка енциклопедија. (1989). Београд: Завод за уџбеника и наставна средства.
Педагошки лексикон. (1996). Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
Савић, Б., Пелемиш, М. (2002). *Образовање за демократију.* Сарајево: Цивитас БиХ.

Интернет извори

www.ceir.co.rs/ojs/index.php/religija/article/download/54/41
Датум приступа: 20. август 2019.
<http://civitas.ba/projektgradjanin/wp-content/uploads/2014/04/Prirucnik-za-nastavnike-Projekt-gradjanin.pdf>
Датум приступа: 20. август 2019.
http://ff.ues.rs.ba/files/docs/users/Urednik/Radovi/Uputstva_za_autore_sr.pdf
Датум приступа: 20. август 2019.

A COMPARISON OF CIVIC EDUCATION IN THE REPUBLIC OF SRPSKA AND SERBIA

Summary

The essence of this paper is civic education, that is, a comparison between the Republic of Srpska and Serbia. Civic education plays an important role in empowering young people to participate actively and responsibly in a democratic society. The ability to reasonably and responsibly engage in public life and events is something to be learned. Civic education or education for a democratic society is a process that is taking place in many countries in Europe. In addition to the family where basic civic competences are acquired, the school also plays an important role. Exactly the basic differences that exist can be identified from the school and how it is organized. In both the Republic of Srpska and Serbia, civic education has been introduced for the same purpose, that is, to get students acquainted with the basics of democracy and human rights, and to help them become citizens who are aware of their citizenship rights and the ability to decide independently in a democratic society. In addition to the same goal, there are a number of differences that characterize civic education of students in schools in Serbia and the Republic of Srpska. These differences are reflected in the status of the course, the content of the program, the literature, and the teacher's competence. Despite the differences that have been expressed, it should be noted that civic education of students is very important, desirable and mandatory for both Serbia and the Republic of Srpska, and that its quality should be improved.

Key words: democracy, civic education, school, student, family

Николина Рајић¹
Универзитет у Источном Сарајеву
Филозофски факултет Пале
Катедра за педагогију
Студент мастер студија

ПОГЛЕДИ ЂОРЂА ПЕЈАНОВИЋА НА РАЗВОЈ ШКОЛСТВА У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ (1987–1918)

Циљ овог рада је да утврдимо какви су погледи Пејановића на развој школства. Проблеми неписмености у Босни и Херцеговини били су константно актуелни, па је о њима Ђорђе Пејановић много писао. Вршећи компарацију са другим земљама, можемо рећи да је Босна и Херцеговина била највише заостала у писмености. Због тог недостатка апеловало се на том да се отвара што више основних школа. Највећи акценат је био на томе да се народ културно подигне на виши ниво, а то се једино могло постићи ако се отворе средње и стручне школе, што је на крају тако и било.

Кључне ријечи: Ђорђе Пејановић, школство у Босни и Херцеговини

УВОД

Ђорђе Пејановић је рођен у Мостару 15. или 27. августа 1878. године. Његово рођење се подудара са првим данима аустроугарске окупације Босне и Херцеговине (Ласица, 2012). Ђорђе Пејановић је заједно са осталим истакнутим личностима, усмјеравао и обезбјеђивао развој просвјете и културе. Он је посебне резултате постигао у библиотекарству, као професор и бивши библиотекар, оснивач савременог библиотекарства у Босни и Херцеговини (Нешковић, 2004). У вријеме Пејановићевог рођења, Мостар је имао јаку Српску црквено-школску општину која се бринула о низу народних послова, укључујући просвјету и школство. Временом је Мостар постао важно српско духовно, културно и школско средиште. Један народ може бити просвјећен и културно јак ако су му писмени и образовани сви слојеви друштва, ако сви слојеви хоће и знају да заједнички и сложено раде у интересу цијелог народа. Подстакнути примјерима ван својих простора и властитим размишљањем, у жељи да у народ унесу знање, да га просвијете и културно уздигну, српски интелектуалци моле Земаљску владу у Сарајеву да

¹ nikolina.rajic94@gmail.com

оснују једно друштво које би имало задатак да помаже сиромашне и даровите ђаке, који ће изучавати занатлијске, средње и велике школе. Сматра се да је оснивање таквог друштва била историјска потреба, а историјским потребама мора се удовољити. Молбу српских интелектуалаца прихватила је Земаљска влада, те је на првој одржаној скупштини, 18. августа 1902. године, основано друштво „Просвјета“ са сједиштем у Сарајеву. Она је своје дјеловање проширила после Првог свјетског рата (1918) на цијелу државу, на све држављане. У своје редове је бирала само оне који знају и који су хтјели да стварају и руководе, да дају нове облике цијеломе националном раду: политичко-националном, културно-просвјетном и привредном (Нешковић, 2004).

Пошто је Босна и Херцеговина била веома заостала просвјетно и културно, отварање школа и ширење писмености представљало је велики напредак. На просторима Босне и Херцеговине недостајала је одлучност и храброст свих народа, да се користе и властитим разумом, не само физичком снагом. Писменост и уопште просвјећивање постепено је захватала појединце и ширила се у народу.

Анализирајући књигу Ђорђа Пејановића *Средње и стручне школе у Босни и Херцеговини*, која је уједно била и примарни извор овог рада, дајемо потпунији преглед развоја средњих и стручних школа у Босни и Херцеговини кроз три периода: за вријеме Турске владавине, за вријеме Аустроугарске окупације и за вријеме Краљевине Југославије.

Ради јаснијег прегледа развоја школства у Босни и Херцеговини, користећи друге изворе, ми смо у раду представили и развој основних школа у Босни и Херцеговини, иако оне нису тема у његовој књизи.

ОСНОВНЕ ШКОЛЕ У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ ЗА ВРИЈЕМЕ АУСТРОУГАРСКЕ ОКУПАЦИЈЕ

Школа у Босни и Херцеговини било је веома мало, а држава је врло слабо улагала у ширење просвјете у народу, јер јој није било стало до тога да се народ културно уздигне.

Школе православног становништва у Босни и Херцеговини звале су се српским школама, док су остале школе називане именом одговарајуће религије (католичке, муслиманске и јеврејске) (Папић, 1972).

Свјестан колико је школство значајно за будућност, Пејановић је изложио своје идеје и замисли: „Ако хоће да се просвијетли народ у Босни и Херцеговини и да се води школска политика у интересу свију елемената, онда је потребно да се школа државних отвара што више, а нарочито у запуштеним крајевима“ (Максимовић, 2007, стр. 238).

Обезбјеђивана је вода уз школе, а гдје није било воде правиле су се цистерне за кишницу. Учитељи који су подучавали дјецу у селу, живјели су у школама. Школски вртови су били обавезни, како за школе на селу, тако и у граду. Отварање основних школа у почетку је ишло спорије, јер се оскудјевало у наставном кадру и школским зградама. Земаљска влада је тражила од војне команде да јој уступи потребан број интелегентних подофицира, који би могли привремено служити као учитељи, док се не дође до квалификованог кадра. Војна управа је Влади ставила на располагање довољан број подофицира, међу којима је било учитеља, ученика учитељских школа и других, а који су знали српско-хрватски језик (Папић, 1972). Овим путем је ублажена криза основних школа, те су се основне школе почеле отварати: у Рогатици, Чајничу, Вишеграду, Кладњу, Јајцу, Гламочу, Дервенти, Требињу, Билећи, Зеници, Власеници, Бијељини и Јањи. Почетком 1880/81. године отворене су и четири такозване градске школе, у Травнику, Сарајеву, Бањој Луци и Бихаћу гдје су предавали квалификовани учитељи, док су у ранијим школама предавали подофицири. Наставни програм у овим школама био је на вишем нивоу, а разлог томе је био тај што су у овим градовима постојале добро организоване конфесионалне школе, па је због тога требало и нове школе тако организовати да не заостају (Папић, 1972).

Аустроугарска је пуних четрдесет година владала Босном и Херцеговином. Окупаторска власт је цјелокупну политику, па и област просвјете и културе усмјеравала онако како је одговарало циљевима окупације (Папић, 1984).

Аустроугарски режим на различите начине пооштрава мјере према српским школама, нарочито у избору учитеља. Постојао је закон да се не смије увести у

школу нови учитељ док не добије одобрење од Земаљске владе за рад у школи. Ово је представљало сметњу за рад школа, јер је још у школама радио један број учитеља без потпуних школских класификација, а и Земаљска влада је мјесецима одуговлачила давање сертификата за учитеље, а за то вријеме школа би била затворена (Папић, 1978).

Окупација је у Босни и Херцеговини затекла 126 основних школа, од којих 56 православних са 3523 ученика. Међу њима су биле 772 ученице. Крајем турског периода Срби су у Сарајеву имали и Православну гимназију са 38 ученика. Због тешке културне заосталости, сарајевски Срби су се 1879. године обратили Земаљској влади за Босну и Херцеговини да им се дозволи отварање средњих школа, јер су сматрали да ће им то бити од помоћи да се културно уздигну (Мацар, 2001).

Описмењавање становништва у Босни и Херцеговини вршено је путем течајева за неписмене. Број неписмених изражен у процентима код мушкараца износи 82,89%, а код жена 93,35%. Највише неписмених је било на селу (Богићевић, 1975).

Пејановићева кључна оцјена о писмености у Босни и Херцеговини је била та да је за вријеме турске владавине била писменост на врло ниском степену, једва 3% становништва је знало читати или писати. За четрдесет година аустроугарске владавине, упркос истицању и хвалисању на међународним скуповима и изложбама културне мисије у овим крајевима, број писмених се повећао за 9%, па је сада укупно износила 12%. Иако није био задовољан стањем писмености у своме времену, позитивно је вредновао настојање југословенске државе да се неписменост смањи и сведе на разумну мјеру. Ти жељени резултати се нису могли постићи због разних тешкоћа, а највише због оскудице материјалних средстава, али се за двадесет година наше слободне државе проценат повећао од 12% на 27% (Папић, 1984).

Из досадашњег излагања, можемо закључити да су Пејановићеви текстови о основном школству и писмености у Босни и Херцеговини највише утемељени на сувопарним статистичким подацима. Основно школство је представио у два краћа периода, за вријеме турске и за вријеме аустроугарске владавине, док је књигу,

Средње и стручне школе у Босни и Херцеговини, о којој ће касније бити ријеч, представио у много дужем периоду, од почетка турске владавине, па све до краја Краљевине Југославије.

СРЕДЊЕ И СТРУЧНЕ ШКОЛЕ У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ ЗА ВРИЈЕМЕ ТУРСКЕ ВЛАДАВИНЕ

Све школе у Турском периоду су биле конфесионалне и издржавале су их вјерске организације. Свака се вјера бринула за образовање својих вјерника. Школе и васпитни заводи су били приватни, тако је било код хришћана (католика, православних), тако и код муслимана. Муслиманске школе су издржавале приватне задужбине имућних људи или такозвани вакуфи, док су православне и католичке школе издржавали манастири и вјерске општине. Наставни план муслиманских школа био је по угледу на остале муслиманске школе у другим мјестима отоманског царства. Православне школе су се угледале на школе у Србији, Аустрији, Италији и Хрватској. У муслиманским школама највише су радиле хоџе (Пејановић, 1953).

Рад и организација ових школа у Босни и Херцеговини су били врло примитивни. Тек од 19. вијека, почели су православци и католици уводити у своје школе нешто савременију организацију која је била слична напреднијим земљама. Такође су и муслиманске школе прошле сличне фазе. Због оваквог стања школства, Босну и Херцеговину је затекао отомански школски закон 1869. године. Тим законом је донесена одлука о уређењу наставе у турском царству, а он је вриједио и за Босну и Херцеговину. На основу тог закона постојале су двије врсте школа: опште школе, које је издржавала влада и засебне школе, које су издржавали поједини људи или општине, док је влада само надгледала. Опште школе дијелиле су се према наставном плану на: мектебе, руждије, идадије, султаније, алијске школе, а засебним школама сматрали су се и мектеби. За отварање засебних школа била је потребна дозвола власти. Основна настава за овај закон је била обавезна. Школе су се морале налазити и у селима. Наставни језик у овим школама је био турски (Пејановић, 1953).

Средњих школа за вријеме Турске у Босни и Херцеговини је било неколико врста. Постојале су богословске школе, богословије, медресе, у њих су спадале: медресе, Талмудска школа у Сарајеву, латинске редовничке школе, фрањевачки пробандати, фрањевачке филозофске и богословске школе, Приправна духовна школа, Духовна школа у Мостару, Босанско-бањалучка богословска школа и текије; грађанске школе, трговачке, реалке, руждије, гимназије, у њих су спадали: руждије, Српска грађанска школа, Српска трговачка школа, Српска реалка, Српска гимназија, хрватске реалке у Босни, Реалка у Ливну, Хрватска реална школа у Сарајеву, Мала реалка у Фојници, фрањевачке гимназије, Мала српска реалка у Мостару; дјевојачке школе, њих чине: Средња школа за образовање женског подмлатка, школа Хаци-Стаке Скендерове у Сарајеву; стручне и друге школе, у њих спадају: Мектеби-идадије, Мектеби-хукук, Дарул-муалимин у Сарајеву и Ислахана (Пејановић, 1953).

СРЕДЊЕ И СТРУЧНЕ ШКОЛЕ У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ ЗА ВРИЈЕМЕ АУСТРОУГАРСКЕ ОКУПАЦИЈЕ

Средње и стручне школе, као и основне, које је у Босни и Херцеговини Аустроугарска прије окупације и после окупације отварала, биле су сличне школама у Аустрији. У Босни је уводила наставне планове, уџбенике које су биле у аустријским школама. Она је и основне, и средње, и стручне школе отварала изнова, не водећи рачуна о приватним заводима и школама који су већ постојали. Сматрала је, да је разлог томе био што школе нису биле на истој висини као школе у Аустроугарској (Пејановић, 1953).

Аустроугарска није подржавала муслиманске, а ни православне школе, од којих је једну, српску гимназију у Сарајеву затворила. Такође, ни католичке школе није подржавала, зато им је ометала рад, па су неке морале да свој рад обуставе. Мектебе није хтјела не само да помаже, него их није ни сматрала неким школама. Пошто власти нису помагали домаћим конфесионалним школама и ометали им рад, њих све више нестаје или остају онакве какве су биле у доба окупације. Све средње и стручне школе, осим медреса и неких католичких самостанских школа су

престале да раде, односно, биле су препуштене саме себи. Наставни планови у школама су били јаснији и прецизније одређенији него за вријеме Турске. По њиховом наставном плану се сада види карактер школе и јасни циљеви наставе. Наставни планови у свим државним школама су они који су и у сличним аустроугарским школама. Све промјене које су биле извршене у аустријским школама, такође су биле извршене и у босанско-херцеговачким школама (Пејановић, 1953).

Пејановић је средње и стручне школе разврстао на: 1. Гимназије; 2. Реалке; 3. Више дјевојачке школе; 4. Продужене основне школе; 5. Учитељске; 6. Техничке средње школа; 7. Војни дјечачки пансионат у Сарајеву; 8. Руждије; 9. Богословије—медресе—шеријатска школа; 10. Трговачке школе и трговачки течајеви; 11. Занатлијске школе; 12. Шумарска школа и лугарски течај; 13. Пољопривредне школе; 14. Воћарски расадници и воћарске школе; Све ове школе дијеле се на двије групе: 1. На средње (опште) школе у које спадају гимназије, реалке и више дјевојачке школе и 2. Стручне школе у које спадају све остале школе и стручни курсеви (Пејановић, 1953).

Пејановић је одлучио да о свим тим школама говори посебно, дајући основне податке, који су обухватили мјесто и вријеме оснивања и рада, наставне програме, број ученика и наставника.

Гимназије

Аустроугарска је гимназије сматрала елитним школама у којима се образује високи интелектуални кадар. Режим за отварање ових школа био је веома шкрт. Више су отворане оне школе које су имале завршни карактер, него оне које су захтијевале школовање на универзитетима, а гимназије су биле такве школе.

У основним школама су се толерисали недовољно квалификовани наставници, док у гимназији то није био случај. Од самог њиховог отварања, бирали су се високообразовани наставници који су били квалификовани за све научне предмете. Постојале су: Фрањевачке гимназије, Српска нижа гимназија у Сарајеву, Државна велика гимназија у Сарајеву, Надбискупска велика гимназија у Травнику, Државна велика гимназија у Доњој Тузли, Велика државна гимназија у

Мостару, Државна велика гимназија у Бихаћу, Државна мала реална гимназија у Сарајеву, Државна реална гимназија у Дервенти (Пејановић, 1953).

Фрањевачка гимназија у Гучој Гори

Ове школе су отворене давно и биле су са примитивном организацијом. Формиране су по Маријановићевом плану, а тај план одговарао је школској организацији у Аустроугарској. Те школе радиле су тако све до 1882. године. Те године укинута су мале приватне школе, а умјесто њих отворена је средишња школа у којој се школовала фрањевачка омладина. Школа је отворена 1882. године у Крушеву, а због недовољног простора преселила се у Гучу Гору код Травника. Ова школа није имала велики број ђака, а ти ђаци су били само католичка дјеца. Издржавала се из прихода и средстава фрањевачког реда у Босни (Пејановић, 1953).

Фрањевачка гимназија у Високом

Фрањевачка гимназија се развила на тај начин што је из Гуче Горе пренесена 1900. године у Високо. Ту је отворен шести разред, и од тада се школа зове фрањевачком гимназијом. Године 1913/14. отворен је седми разред, а 1914/15. године је отворен и осми разред. Уведени су пријемни испити, утврђени наставни планови и програми, организована школска година као и у државним гимназијама. У Високом је гимназија постала општа средња школа, приступачна и дјеци других вјера и католицима екстремистима. Школа је имала и интернат за дјецу католичке вјере која су се спрема за свештенички позив. Наставно особље било је квалификовано за свој рад. Све је било из фрањевачког реда. Предавало се пјевање као обавезан предмет; њемачки, гимнастика у нешто мањем броју, а латински у већем. Школска година је почињала првог септембра, а завршавала се крајем јуна. На крају школске године вршили су се закључни испити (Пејановић, 1953).

Фрањевачка гимназија у Широком Бријегу

Окупација је затекла једну католичку школу, која је по наставном програму била слична нижим гимназијама, а која се премјештала са Широког Бријега на Хумац и обратно. Године 1889. саграђена је Фрањевачка гимназија у Широком Бријегу и тад је отворен први разред. Године 1890. отворен је други разред. Тек послје седам година рада ове школе отворен је трећи разред, да би до 1917. године ова школа имала свих осам разреда. Школа се издржавала од прихода манастира и од Земаљске владе (Пејановић, 1953).

Српска нижа гимназија у Сарајеву

Гимназија је имала карактер ниже гимназије и имала је четири разреда. Школу су посјећивала мушка дјеца без обзира на вјеру. Гимназија је књиге набављала из Новог Сада, Панчева и Сомбора, а сиромашни ученици су те књиге добијали бесплатно. Ова гимназија је престала са радом 1882/83. године због сметњи државних власти (Пејановић, 1953).

Државна велика гимназија у Сарајеву

Трећег новембра 1879. године отворена је у Сарајеву прва државна средња школа карактера реалне гимназије. Било је око 100 оних који су хтјели да је похађају. Како неки од тих нису имали основне школе, поред гимназије отворен је један приправни течај. Идуће школске године, сви они који су похађали приправни течај, уписали су се у први разред гимназије. Године 1883. претворила се реална гимназија у класичну, а мала гимназија у велику. Настава је држана прије и послје подне, а два дана у недјељи се није радило послје подне. Испитивање ђака вршило се усменим путем и писменим радњама. Све трошкове ове гимназије плаћала је Земаљска влада (Пејановић, 1953).

Надбискупска велика гимназија у Травнику

Ова се школа звала и Исусовачка велика гимназија у Травнику, јер су наставу и управу водили Исусовци. Задатак ове гимназије је био спремање кандидата за више католичке студије. Из ове школе ишло се право у богословију. Наставни план гимназије био је изједначен са наставним планом класичних гимназија, само што настава у цртању и гимнастици није била систематизована. Наставници су били квалификовани за свој рад (имали су сличне квалификације као и наставници државних гимназија). Број ђака је растао из године у годину. Током Првог свјетског рата радила је нередовно и била је дуже вријеме затворена, јер је у згради била смјештена војничка болница. Број католичке дјеце био је у огромној величини, док ученика других вјера није никада било много. При пријему у школу полагао се пријемни испит. На крају школске године одржавани су „прелазни“ испити. Школа је имала два семестра. Настава се држала прије и после подне. Празници су били само државни и прописни католички (Пејановић, 1953).

Државна велика гимназија у Мостару

Отворена је 1893/94. године. Наставни планови и програми били су слични наставним плановима и програмима сарајевске велике гимназије. Наставни предмети су били: вјеронаука, латински језик, српско-хрватски, грчки језик, староарапски, њемачки, математика. Настава је била на српско-хрватском језику. У школу су се примали ученици који су завршили основну школу, али морали су да положе пријемни испит из српско-хрватског, вјеронауке и рачуна. Године 1914/15. је затворена због ђачких нереда, а поново је отворена 1915/16. године и тада су радила само прва четири разреда. Сиромашнији ученици ове гимназије добијали су помоћ од државе, аутономних власти и приватних културно-просвјетних друштава у виду стипендија. Број наставника кретао се између 10 и 36 (Пејановић, 1953).

Државна велика гимназија у Доњој Тузли

Гимназија је отворена 1899. године, а њен наставни план и програм био је као и код сарајевске гимназије. Ова гимназија је радила без прекида све до 1914. године, а онда је 03.09.1914. године затворена због ђачких нереда на годину дана. Затим је 1915. године отворена поново, али сада као нижа реална гимназија са гимназијским одјељењем. Послије се постепено отварао разред по разред више (Пејановић, 1953).

Државна велика гимназија у Бихаћу

Отворена у је Бихаћу 1911/12. године државна нижа гимназија, која се послје развила у велику гимназију. Настава, уџбеници, цјелокупна организација, као и наставно особље и све остало, спроведено је према узору класичне велике гимназије у Сарајеву. Наставни план би се мијењао онако како би се мијењао код сарајевске гимназије. Број ђака се повећавао из године у годину, док се број наставника кретао од 10 до 21 (Пејановић, 1953).

Државна мала реална гимназија у Сарајеву

Настава у овој школи била је уређена према аустријским осморазредним реалним гимназијама. Латински језик се предавао у свим разредима, док је грчки језик био избачен, а умјесто њега је прихваћен француски језик. Године 1916/17. отворен је први разред са три одјељења. Уписало се 157 ученика. Наставног особља је било 10. Године 1917/18. уписало се 225 ученика (Пејановић, 1953).

Државна реална гимназија у Дервенти

У септембру 1912. године отворена је у Дервенти нижа гимназија реалног типа. Настава, унутрашње уређење, уџбеници, издржавање, просвјетљивање, и све друго уређено је и уведено према нижим разредима Велике гимназије у Сарајеву.

Наставно особље било је квалификовано, награђивано према квалификацијама и годинама службе и расподјељено у дневне разреде. Школа није имала своје нарочито грађене зграде, а издржавана је из земаљских средстава (Пејановић, 1953).

Реалке

Постојала је: Државна велика реалка у Сарајеву и Државна велика реалка у Бањој Луци (Пејановић, 1953).

Државна велика реалка у Бањој Луци

То је била прва реалка у Босни и Херцеговини. Отворена је 1895. године. Наставни планови и програми били су слични као и код реалке у Угарској. Само је за неке предмете узет већи број часова због тога што је школа светковала и католичке и православне празнике. Настава је била подијељена у семестре. Испит зрелости се полагао пред комисијом. Ову реалку издржавала је Земаљска влада из својих средстава, а ученици су се или сами издржавали или су добијали стипендије од државе. Број наставника варирао је између 10 и 27. Наставници су били у свему изједначени са наставницима државних гимназија и били су квалификовани за свој рад (Пејановић, 1953).

Државна велика реалка у Сарајеву

Прва година рада ове школе била је 1905/6. Наставни планови, програми и цјелокупна организација била је иста као и код велике реалке у Бањој Луци. Број наставника кретао се између 15 и 35 (Пејановић, 1953).

Више дјевојачке школе

Задатак ових школа је био да женском подмлатку да веће образовање, да их спреме да постану добре домаћице и да их оспособе за самосталну привреду, кућанство и практичан живот. Постојале су двије врсте: државне и конфесионалне, али су биле подједнако организоване и уређене. Разлика је била у томе што су државне више дјевојачке школе посјећивале ученице свих вјера, а конфесионалне углавном припаднице појединих вјера. Наставни језик био је у државним и неким конфесионалним српско-хрватски, а у неким конфесионалним њемачки. Државне и конфесионалне више дјевојачке школе посјећивале су ученице свих вјера, осим муслиманки (Пејановић, 1953).

Продужене основне школе

Године 1908/09. почеле су се отворати продужене народне основне школе са шест разреда. Разлог отварања ових школа је био тај да се ученицима основне школе, које не желе да похађају средњу школу, да могућност да стекну цјелину вишег образовања, вишег од онога из основне школе. Ове школе су отворане и у Сарајеву, Мостару, Бањој Луци и Тузли. Наставници у овим школама били су учитељи основних школа (Пејановић, 1953).

Учитељске школе

Прве стручне школе су биле: Државна учитељска школа у Сарајеву, Државна женска учитељска школа у Сарајеву, Учитељска школа у Заводу Св. Јосипа у Сарајеву, Дари-ул-муалим – „Учитељска кућа“, Државна мушка учитељска школа у Мостару. Пејановић је овим учитељским школама додао продужени течај за образовање женских учитељица Мухамедове вјере, као и Мис Ирбијин завод за образовање учитељског подмлатка (Пејановић, 1953).

Техничка средња школа

Отворена у Сарајеву 1889. године. Имала је задатак да образује и спрема техничке помоћнике за своја грађевинска подручја, за земљомјерство и помоћне органе, за практично шумарство и локалну шумарску управу. Имала је три одјељења: грађевно, шумарско и рударско. Свако одјељење је имало по три, а послје по четири годишта. Рударско одјељење се није никако отварало. Ученици који су хтјели да упишу ову школу морали су имати завршену трговачку школу или четири разреда гимназије и реалке и да имају 16 година. Школска година трајала је 11 мјесеци и подијељена је на два семестра. Настава је трајала четири часа прије и три часа послје подне (Пејановић, 1953).

Војни дјечачки пансионат у Сарајеву

Школа је отворена 1879. године. Задатак ове школе је да дјецу из домаћих породица припрема за више војне школе. Била је организована тако да они ученици који је заврше, а неће да се посвете војничком позиву могу наставити науке у средњој реалној школи. У школи су се примали осим домаћих и синови официра, војних и земаљских чиновника, чиновника војних и државних жељезница и поште. Наставни језик био је њемачки (Пејановић, 1953).

Руждије

За вријеме Турске руждије су се рачунале као средње школе, а по аустријском пројекту руждије су добиле карактер основних школа. У овим руждијама предавали су наставници исламске вјероисповјести, квалификовани као учитељи, а похађала су их само муслиманска дјеца. Четири предмета у овим школама предавана су највише, а то су: турски, арапски, читање Курана и арапско писмо. Ова школа је била у ствари конфесионална школа као припремна школа за средње муслиманске школе. Првенство уписа у ове школе имала су дјеца муслиманске вјере. Руждије је издржавала држава из својих средстава (Пејановић, 1953).

Питомци који су завршили пробандат или гимназију а жељели да се посвете свештеничком позиву, ишли су ради даљњег богословског образовања најприје у новицијат па у филозофски течај, а послје у богословију. Новицијати су имали једно годиште. У њих се долазило одмах послје завршене ниже гимназије или пробандата. Послје завршеног новицијата долазило се у филозофски течај који се звао „филозофија“. Овај течај трајао је двије године. У њему су се завршавале гимназијске науке и обухватале још и филозофске дисциплине (Пејановић, 1953).

Медресе су биле муслиманске богословске средње школе у које се долазило послје завршеног мектеба. Главни циљ ових школа је био да спремају и васпитавају подмладак за вршење вјерских обреда. Наставни језик био је турски. Ђаци су се звали „софте“ (Пејановић, 1953).

Шеријатска школа била је под надзором и контролом босанске владе и издржавала се из државних средстава. У школу су се примали само муслимани који су морали бити здрави, имати од 20 до 30 година и завршена четири разреда руждије или гимназије, или најмање двогодишњи течај медресе (Пејановић, 1953).

Трговачке школе и трговачки течајеви

Најбројније стручне школе у Босни и Херцеговини биле су оне које су спремале будуће трговце. Школа је била предвиђена као троразредна са два одјељења: трговачким и пољопривредним. Настава је дјелимично била заједничка, а дјелимично засебна по одјељењима. Послје годину дана рада, испоставило се да се мора промијенити наставни план рада и назив школе, јер је одзив ђака био слаб, а народ није схватао потребу школе таквог правца. Наставни језик је био српско-хрватски, а задатак јој је био да поред вишег образовања да ученицима знање које је потребно за успјешан рад у трговачкој струци (Пејановић, 1953).

Занатлијске школе

Босанска влада је 1893/94. године отворила у Сарајеву ову школу гдје ће се обучавати омладина у разним занатима. Она их је обучавала и у најнужнијим обртним средствима. Трајање школе је предвиђено на четири године. Настава се вршила сваки дан, кроз десет мјесеци, и имала је четири одјељења: столарски, коларски, браварски и ковачки. Школовање је било бесплатно. Таква слична школа отворила се 1897. године и у Мостару, само што су у њој била два одјељења: столарско-тесарско и браварско-лимарско (Пејановић, 1953).

Шумарске школе и Лугарски течај

Задатак ове школе био је да се спрема стручни кадар за чување шума. Имала је три семестра и завршавала се крајем трећег семестра (зимског). У четвртном семестру почињао је Лугарски течај који је трајао три и по мјесеца. Задатак Лугарског течаја био је да образује чуваре шума. Наставни језик био је српско-хрватски. Школарина се није плаћала (Пејановић, 1953).

Пољопривредне школе

Пољопривредна станица и школа у Модричи бавила се највише земљорадњом и воћарством; станице у Гацку и Ливну сточарством; станица на Илици земљорадњом, мљекарством и повртарством. Поред станица и школа, организовани су течајеви из пољопривреде које су неке школе одржавале сељацима и свршеним ученицима основне школе у облику слободне дискусије и предавања (Пејановић, 1953).

Воћарски расадници и воћарске школе

Воћарски расадници су се дијелили на три главне групе: на расаднике за шљиве, на расаднике за грожђе и рано воће и на расаднике за домаћу употребу. Из

ових расадника дијељени су пресади и давани бесплатно или уз минималну цијену. Као и пољопривредне школе отворене су и воћарске школе. Један дио наставе је теоретски, а други, много већи, практичан рад. Наставници школе били су теоретски и практично образовани људи (Пејановић, 1953).

СРЕДЊЕ И СТРУЧНЕ ШКОЛЕ ЗА ВРИЈЕМЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ

Послије слома Аустроугарске Монархије, при крају 1918. године, Босна и Херцеговина улази у стастав нове државне заједнице, која се назива Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца, а од 1929. године Краљевина Југославија. Школе су наставиле свој рад, само је мали број престао са радом. Првих неколико година настава се одвијала углавном по затеченим наставним плановима. Међутим, 1924. године Министарство просвјете у Београду је почело да спроводи свој план унифицирања наставе у цијелој Југославији. Од тада поједине врсте школа имају исту организацију, исти ред и рад као и школе по другим крајевима државе. Број средњих и стручних школа које је оставила Аустрија није се много повећао онолико колико је било потребно. Неке средње и стручне школе које су затечене, престале су са радом, неке су промијениле назив, а код неких се измијенио наставни план и програм. Веома је мали број оних школа које су наново основане. Број ђака се повећао у средњим и стручним школама, а наставници су били боље квалификовани и стручнији него прије. Већина средњих и стручних школа имала је зграде за своје потребе, издржавала их је; држава, бановине и приватне корпорације. Осим тих уџбеника, ученици и наставници су се служили и помоћним уџбеницима које су одобравале комисије за уџбенике. Уџбеници за ученике израђивани су у земљи. Министарство просвјете и нека друга министарства прописивала су и одобравала уџбенике. У државне школе су се могли уписивати ученици свих вјера. Средње и стручне школе су се дијелиле по групама, према свом програму и задатку. Тих група је било више: гимназије и реалке, више дјевојачке школе, грађанске школе, учитељске школе, трговачке школе, трговачке академије, богословије – шеријатска судачка школа, медресе, техничке и индустријске школе,

занатске школе и течајеви, домаћичке школе, шумарске школе, пољопривредна настава и остале школе и курсеви (Пејановић, 1953).

Пејановић је писао и о општим, али и о актуелним питањима школства у своме времену и на ширим југословенским просторима. Због познавање историје школства у Босни и Херцеговини, могао је да врши компарирање између некадашњег и савременог стања, дајући приједлоге за нове акције и измјену постојећег стања. Пејановић је истицао важност стручног образовања било кога профила и у било којој школи. Сматрао је да ако има више стручно образовних привредника, тиме ће бити боље у сваком погледу.

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Радови Ђорђа Пејановића најбоље доказују да је он доста пажње посвећивао школству у Босни и Херцеговини. Посебан значај је давао средњим и стручним школама, тако да смо његову књигу Средње и стручне школе у Босни и Херцеговини анализирали и представили у овом раду као основну у којој је он писао о њима. Ова књига је била резултат дугог и напорног Пејановићевог рада.

Пејановић је кроз друштво „Просвјета“ помагао појединцима тако што им је давао стипендије, подизао занатски и трговачки привредни подмладак, отварао ђачке домове, описмењавао и образовао како младе тако и одрасле, оснивао библиотеке, држао популарна предавања за народ, а такође и основао школе за сеоске домаћице. Пејановић се у „Просвјети“ бринуо посебно о елементарном просвједивању села и школовању сеоске дјеце, тако да је једна од његових тема била и школовање занатлија и будућих привредника.

Посебан осврт ставили смо на период Аустроугарске владавине, јер, како смо раније рекли, Пејановићево рођење се подудара са првим данима аустроугарске окупације и много је имао утицаја на културно просвједивање народа у том периоду који је био веома заостао. Аустроугарска није хтјела да уради ништа по том питању, него се само бринула да побољша своје материјално стање.

ЛИТЕРАТУРА:

- Богичевић, В. (1975). *Писменост у Босни и Херцеговини*. Сарајево: Веселин Маслеша.
- Ласица, Б. (2012). *Српска Централна библиотека „Просвјета“ (1911–2010)*. Пале: СПКД „Просвјета“.
- Маџар, Б. (2001). *СПКД „Просвјета“ (1902–1949)*. Бања Лука: Академија наука и умјетности Републике Српске.
- Максимовић, М. (2007). *Ђорђе Пејановић*. Пале: СПКД „Просвјета“.
- Нешкович, С. (2004). *Васпитно-образовни рад и културни значај „Просвјете“ (1902–1941)*. Сарајево: СПКД „Просвјета“.
- Папић, М. (1972). *Школство у Босни и Херцеговини за вријеме Аустро-Угарске окупације*. Сарајево: ИП „Веселин Маслеша“.
- Папић, М. (1978). *Историја српских школа у Босни и Херцеговини*. Сарајево: ИП „Веселин Маслеша“.
- Папић, М. (1984). *Школство у Босни и Херцеговини (1918–1941)*. Сарајево: ИРО „Веселин Маслеша“.
- Пејановић, Ђ. (1953). *Средње и стручне школе у Босни и Херцеговини*. Сарајево: Свјетлост.

DORĐE PEJANOVIĆ'S VIEWS ON THE DEVELOPMENT OF EDUCATION IN BOSNIA AND HERZEGOVINA (1987–1918)

Summary

The aim of this paper is to determine Pejanović's opinion on the development of education. The problems of illiteracy in Bosnia and Herzegovina were constantly current, so Djordje Pejanovic wrote a lot about them. While comparing to other countries, we can say that Bosnia and Herzegovina was the most behind in literacy. Due to that shortcoming many primary schools have been contacted and included into the importance of raising people culturally to a higher level, and the fact that could only be achieved if secondary and vocational schools were opened, which in the end was the case.

Keywords: Djordje Pejanovic, education in BiH

ПСИХОЛОГИЈА

RELACIJE PERCIPIRANIH VASPITNIH STILOVA RODITELJA I INTERPERSONALNIH ORIJENTACIJA ADOLESCENATA

Problem ovog istraživanja jesu relacije između interpersonalnih orijentacija adolescenata i njihove percepcije roditeljskih vaspitnih stilova u njihovoj porodici. Cilj istraživanja je bio utvrditi postoje li statistički značajne korelacije između ocene roditeljskih stilova (autoritativni, autoritarni i permisivni) i interpersonalne orijentacije adolescenata, onako kako su definisane u teorijskim radovima Karen Hornaj (prijateljstvo, potreba za ljudima, nepoverenje i izolacija). Uzorak istraživanja obuhvata ukupno 102 studenta Filozofskog fakulteta na Palama, starosti između 18 i 27 godina. Rezultati pokazuju da većina ispitanika ocenjuje da je u njihovim porodicama visoko zastupljen autoritativni stil roditeljstva, permisivni umereno, dok je autoritarni nisko zastupljen; takođe je visok stepen zastupljenosti pozitivnih interpersonalnih orijentacija (prijateljstva i potrebe za ljudima), a nizak negativnih (nepoverenje i izolacija). Autoritativni stil je značajno i pozitivno korelirao sa potrebom za ljudima i prijateljstvom, a negativno sa nepoverenjem i izolacijom; dok je autoritarni stil korelirao značajno i pozitivno sa prijateljstvom. Korelacije permisivnog stila nisu bile značajne. Pozitivne orijentacije su statistički značajno zastupljenije kod adolescentkinja i starijih ispitanika u odnosu na adolescente i mlađe ispitanike. Rezultati upućuju na značajnu povezanost roditeljskog stila koji odlikuje visoka emocionalna toplina i umerena kontrola sa pozitivnim orijentacijama prema drugima u periodu adolescencije.

Ključne reči: roditeljski vaspitni stilovi, interpersonalne orijentacije, Karen Hornaj, adolescenti

I Teorijski okvir istraživanja

1.1. Stilovi roditeljstva

Pod stilovima roditeljstva se podrazumeva emocionalna klima unutar koje se odvija međudelovanje roditelj – dete i primenjivanje različitih vaspitnih postupaka putem kojih roditelji uspostavljaju interakciju sa svojom decom. To je zbir roditeljskih stavova prema deci (Čudina-Obradović i Obradović, 2002, prema Pelemiš, 2018). Darling i Steinberg (1993, prema Sremić i Rijavec, 2010) smatraju da je roditeljski stil nezavisan od deteta i njegovih karakteristika, da predstavlja stav koji roditelji imaju o odgoju, koje kazne i

¹ jellenamarkovic3@gmail.com

nagrade koriste i kad, koje ponašanje podstiču, a koje ne, da li je dete u centru porodice ili ne. Dakle, smatraju da je stil roditeljstva karakteristika roditelja koji su deo detetove socijalne sredine. Stil roditeljstva utiče na razvoj detetovih sposobnosti i osobina ličnosti (Benat, 2007 prema Sremić i Rijevec, 2010).

Pod vaspitnim stilom roditelja podrazumevaju se relativno dosledni načini ponašanja roditelja, kojima se uspostavljaju ukupni odnosi sa decom (Matejević, 2000, prema Gegić, 2017). Vaspitni stil počinje vrlo rano da se formira i proteže se kroz celo detinjstvo i mladost osobe. Iako se sa promenom detetovih razvojnih potreba, vaspitni ciljevi kao i disciplinski zahtevi postepeno menjaju, emocionalni odnos koji prožima vaspitanje, u osnovi zadržava svoju postojanost (Todorović, 2005, prema Stoilković i Pavićević, 2016)

Najuticajnijim se pokazao Šaferov model (Schaefer, 1959, prema Pelemiš, 2018), koji pretpostavlja postojanje dve dimenzije: afektivne i kontrolne. Tj. odnos između roditelja i deteta moguće je posmatrati preko dve dimenzije a to su toplina i nadzor, odnosno kontrola.

Afektivna dimenzija je bipolarna i predstavlja emocionalni odnos roditelja prema detetu, podrazumeva sve emocije roditelja koje oni doživljavaju i pokazuju u interakciji sa detetom. Na jednom polu je toplo, a na drugom polu hladno vaspitanje. (Schaefer, 1959, prema Gegić 2017). Dimenzija roditeljske topline se proteže od ljubavi, ohrabrenja, potpore pa do hladnoće, neprijateljstva i odbijanja deteta. Istraživanja su pokazala da se pozitivni aspekti roditeljskog odnosa (toplina, briga, potpora) visoko povezani i imaju pozitivne posledice na razvoja deteta (Klarin, 2006, prema Zbodulja, 2014). Emocionalno topli roditelji prihvataju svoju decu, pružaju im podršku, razumevanje, pažnju i brigu, a kako bi disciplinovali svoje dete, koriste se objašnjavanjem, ohrabrivanjem i pohvalama. Emocionalno hladni roditelji zanemaruju svoje dete i neprijateljski su raspoloženi prema njemu. Takvi roditelji otvoreno pokazuju znakove odbacivanja, kritikovanjem i kažnjavanjem, stoga mnogi autori upravo emocionalnu toplinu navode kao aspekt porodičnog okruženja koji najviše utiče na dečji razvoj (Sremić i Rijevec, 2010).

Dimenzija kontrole je takođe bipolarna: na jednom ekstremu je popustljivo vaspitanje, a na drugom ograničavajuće. Ova dimenzija se odnosi na psihičku i fizičku slobodu i samostalnost deteta koja mu je dozvoljena, kao i meru u kojoj roditelji nadziru

dete i događaje u njegovom životu (Schaefer, 1959, prema Vuković, 2015). Dimenzija nadzora i kontrole se odnosi na sva ponašanja koja roditelji koriste u interakciji sa detetom kako bi menjali njihova ponašanja. To su postupci kojima roditelj sprovodi nadzor, disciplinu i upravlja detetom. S obzirom na to da je dimezija bipolarna sa jedne strane su roditelji koji se čvrsto drže kontrole deteta, upravljaju i kontrolišu detetov život, osećanja i postupke, koriste kazne, deprivaciju i silu kako bi dete postupalo po pravilima koja oni nalažu. Dok su sa druge strane popustljivi roditelji koji slabo kontrolišu svoje dete, postavljaju vrlo malo pravila i manje nadziru dete (Zbodulja, 2014). Prečvrsta kontrola dovodi do smanjene motivacije, a preblaga kontrola može dovesti do agresivnog i nedoslednog ponašanja (Sremić i Rijavec, 2010). Postoje dva oblika kontrole, spoljašnji, tj. kontrola ponašanja, i unutrašnja ili psihološka kontrola. Kontrola ponašanja se odnosi na postavljanje granica i pravila, kontrolu sprovođenja istih i kažnjavanje ukoliko se prekrše, sve u cilju izbegavanja nepoželjnog ponašanja deteta. Dok se psihološki nadzor odnosi na praćenje detetovih unutrašnjih doživljaja, emocija i misli, nepoželjan je i može dovesti do depresije i agresije kod adolescenata (Čudina-Obradović i Obradović, 2006).

Međutim, u novije vreme se naglašava da roditeljski nadzor i roditeljska kontrola nisu identični vaspitni postupci. Razlike se, pre svega, tiču činjenice da je nadzor povezan s roditeljskim aktivnim traženjem informacija o detetovim aktivnostima, dok je roditeljska kontrola povezana s postavljanjem i saopštavanjem pravila ponašanja koja deluju i kad roditelj nije fizički prisutan (Zuković, Ninković i Krstić, 2015).

Pomenute dimenzije roditeljstva kreiraju vaspitni stil roditelja. Iz te dve dimenzije roditeljstva izvodi se klasifikacija roditeljskih stilova ponašanja (Zbodulja 2014). Kombinacijom ovih ekstremnih tačaka ili polova dve dimenzije dobijaju se četiri različita vaspitna stava: toplo–popustljiv, hladno–popustljiv, toplo–ograničavajući i hladno–ograničavajući vaspitni stav (Stojjković i Pavićević, 2016).

Diana Baumrind je 1967. godine izvršila reviziju Šaferovog (Schaefer, 1959, prema Pelemiš 2018) dvodimenzionalnog modela, zastupajući stav da je roditeljski nadzor (kontrola) najvažniji element roditeljske funkcije. Ona razlikuje tri osnovna stila roditeljstva: autoritarni, autoritativni (demokratski) i permisivni (Stojjković i Pavićević, 2016).

Kasnije, teorijski pristup D. Bomrajnd (Baumrind, 1991, prema Čudina Obradović i Obradović, 2006) takođe ukazuje da vaspitni stil obuhvata dva elementa roditeljstva: prihvatanje i kontrolu deteta. Prihvatanje se ogleda u emocionalnoj toplini i podršci koju roditelj pruža detetu, ali i u aktivnom uključivanju u dečije aktivnosti, roditeljskom prepoznavanju i zadovoljavanju potreba deteta. Kontrola ponašanja se odnosi na zadatke koje roditelj postavlja pred dete, na kontrolu detetovih impulsa kako bi se dete integrisalo adekvatno u porodicu i širu društvenu zajednicu, što predstavlja pozitivni i poželjni odnos roditelja prema detetu – emocionalnu toplinu i prihvatanje (Vuković, 2015).

1.1.2. Autoritaran stil

U okviru autoritarnog vaspitnog stila može se govoriti o toplo-ograničavajućem i hladno-ograničavajućem stilu. Roditelji koji koriste toplo-ograničavajući stil postavljaju zahteve i jasna pravila ponašanja, insistira se na poslušnosti dece objašnjavajući pri tome deci razloge primenjivanja tih pravila, zadržavaju svoj autoritet, koriste kazne i nagrade ali je atmosfera u porodici emocionalno topla i demokratska, i dete zadržava osećanje pripadnosti i uvažavanja roditelja (Stojijković i Pavićević, 2016). Roditelji koji u svojim vaspitnim postupcima uglavnom koriste naređivanje, kritikovanje i kažnjavanje, koji smatraju da stroga disciplina razvija čvrst karakter i koji su vrlo hladni u emocionalnom odnosu sa decom koriste autoritarni vaspitni stil i to hladno-ograničavajući (Zbodulja, 2014). Ova afektivna dimenzija (toplo-hladno vaspitanje), pravi značajne razlike između jedne i druge vrste autoritarnosti. Naime, ukoliko je autoritarni stil u kombinaciji sa toplim osećanjima, onda taj topli odnos prema detetu na neki način amortizuje izraženu kontrolu i dominantnu poziciju roditelja. Kod toplo-ograničavajućih roditelja izražena je prevelika briga roditelja za dete i sve što je u vezi sa njim, što može da opterećuje dete. Hladno-ograničavajući vaspitni stil utiče vrlo nepovoljno na razvoj deteta. Ovakvi roditelji su vrlo surovi prema detetu, svojim ponašanjem mu stalno šalju poruke odbacivanja. Ovi roditelji takođe zahtevaju da se dete pridržava određenih normi u svom ponašanju. Roditelje koji vaspitavaju postupcima koji stvaraju hladno-ograničavajuću atmosferu karakteriše često i strogo kažnjavanje i odbijanje približavanja deteta. Dete se

kod ovakvih roditelja u stvari na sve moguće načine sputava (Stefanović-Stanojević, 2006).

1.1.3. Autoritativan stil

Autoritativan (demokratski, dosledan) roditeljski stil uključuje toplinu, uključenost, razumevanje i demokratičnost. Ovaj roditeljski stil predstavlja odgovorno ponašanje roditelja. Roditelji istovremeno postavljaju jasne granice, pravila ponašanja i zahteve pred dete i objašnjavaju razloge primene određenog odgojnog postupka. Takođe, roditelji određuju granice i sprovode nadzor, ali detetu pružaju mnogo topline, ljubavi, razumevanja i podrške. Roditeljska uloga je savetnička, a ne nadzorna, primenjuje se u toploj emocionalnoj atmosferi uz poštovanje potreba i prava deteta s obzirom na njegov razvojni uzrast. Ovaj roditeljski stil pogoduje razvoju i prihvatanju deteta. Time se postiže razvoj autonomije i slobodno izražavanje detetove mašte i osećanja. Takvi roditelji uključuju svoju decu u donošenje porodičnih odluka, dopuštaju im da sama donose odluke, aktivno ih usmjeravaju i pomažu u tome. Autoritativan roditelj vodi diskusije i raspravlja sa svojim detetom (Stefanović-Stanojević, 2006). Roditelji se ne koriste frazom „zato što ja tako kažem“, već su uključeni u detetov odgoj, slušaju ga i vode brigu o njegovom mišljenju i stavovima (Kopko, 2007, prema Zbodulja, 2014).

1.1.4. Permisivan stil

Permisivni roditeljski stil takođe ima dva tipa u odnosu na afektivnu dimenziju. Roditelji, koji su blagi, savesni i posvećeni detetu, uključeni delimično u detetove aktivnosti i nedirektivni roditelji, koji funkcionišu po principu „laisse fair“ (Milenković, Hadži-Pešić, 2006). Toplo-popustljiv stav podrazumeva topao emocionalni odnos prema deci, ali nedostaju definisana pravila ponašanja. Dopusštena im je velika sloboda i nisu u stanju da održe kontrolu nad njihovim ponašanjem. Oni ne postavljaju ograničenja svojoj deci kako ih ne bi dodatno frustrirali (Stefanović-Stanojević, 2006). Permisivne roditelje (nedirektivni, popustljivi), odlikuje visoka toplina i niska kontrola. Permisivan (popustljiv) roditeljski stil uključuje nezainteresovanost i ignorisanje nepoželjnog ponašanja (Klarin 2006 prema Granat, 2017). Roditelji od dece traže malo i provode slabu

kontrolu, ali im daju veliku toplinu i podršku. Taj roditeljski stil onemogućava detetu sticanje normi i pravila ponašanja, pa se deca slabije snalaze u situacijama u kojima se susreću s autoritetima. Budući da prevelika sloboda nije primerena za malu decu jer stvara nesigurnost i nesnalaženje u granicama, takva su deca često nezrela i impulsivna, neretko i agresivna. Dete se podstiče da samo donosi svoje odluke i razvija nezavisnost, a pri tome nema nikakvog vođenja i kontrole od strane roditelja. Popustljivi roditelji detetu ne pružaju jasnu i strogu strukturu, prilagodljivi su u postavljanju i ispunjenju zahteva. (Kopko, 2007, prema Zbodulja, 2014). Drugi tip u okviru permisivnog vaspitnog stila odnosi se na roditelje koje karakteriše hladno-popustljiv odnos prema deci. Za ove roditelje karakteristična je opšta nebriga za dete, prema detetu se ponašaju hladno i odbojno, i ne izlaze u susret detetovim potrebama (Petrović, 1978, prema Stefanović-Stanojević, 2006).

1.1.5. Posledice po decu

Deca čiji roditelji neguju autoritativni roditeljski stil (postavljaju granice i provode nadzor, ali pokazuju toplinu i ljubav) pokazuju viši nivo motivacije za uspehom u školskom okruženju, imaju razvijenije veštine rešavanja problema i samokontrole. Kod njih je razvijenija empatija, što ih u društvenom okruženju čini kompetentnijima i društveno odgovornima (Ogris, 2016). Osnovni ciljevi ovakvog roditeljskog stila su razvijanje detetove znatiželje, kreativnosti, sreće, motivacije i samostalnosti (Zbodulja, 2014).

Deca autoritarnih roditelja (veliki roditeljski zahtevi, uz nedovoljno topline i ljubavi) u socijalnom okruženju češće su povučena, pokazuju manjak inicijative za uspostavljanjem odnosa i imaju slabije razvijene socijalne kompetencije (Ogris, 2016). Sa obzirom da se insistira na poslušnosti, na poštovanju pravila koja roditelji postavljaju, za decu je karakteristično da su usmerena na postizanje dobrog uspeha u školi. Ovaj vaspitni stil podstiče konformizam koji se negativno odražava na stvaralaštvo i kreativnost dece. Agresivnost koja se podstiče na ovakav način dete ne sme da ispoljava, već je potiskuje, tako da mogu nastati ozbiljne neurotske smetnje (Stefanović-Stanojević, 2006).

Deca permisivnih roditelja (nedostatak roditeljskih zahteva, uz veliku toplinu i potporu) su naviknuta da im roditelji ugađaju u svemu, pa ne stvaraju osećaj

odgovornosti. Naprotiv, stvara se podloga za manipulaciju. Permisivan roditelj preterano ugađa sopstvenoj deci, šaljući im poruke pripadanja i ljubavi, stvaraju im pozitivan odnos prema svetu, što je veoma povoljno za razvoj deteta i njegovu kreativnost (Stefanović-Stanojević, 2006). Ovakva deca imaju nisko samopouzdanje i motivaciju za uspehom. Ovaj je stil roditeljstva povezan s nižim stupnjem samokontrole deteta i višim stupnjem fizičke agresije dece. Neka roditeljska ponašanja kao što su uskraćivanje pažnje, ljubavi i podrške (zanemarujući stil) ako se učestalo manifestuju, mogu dovesti do toga da se i dete tako počne ponašati prema svojim vršnjacima (Ogris, 2016). Ovakva atmosfera pospešuje razvoj dečje agresivnosti, a usled nezainteresovanosti roditelja dete će svoju agresiju i ispoljiti. Istraživanja pokazuju da maloletni delikventi često odrastaju u porodicama u kojima preovlađuje ovakav vaspitni stil roditelja (Stefanović-Stanojević, 2006).

Roditelji biraju vaspitne postupke kojima će ostvariti svoje vaspitne ciljeve, vodeći računa da ne naruše emocionalni odnos prema detetu. Njihovi postupci proističu iz bazičnog osećanja prihvatanja i ljubavi ili odbacivanja i uslovne ljubavi. Emocionalni deo vaspitnih postupaka u najvećoj meri odražava stavove roditelja i važan je u procesu usmeravanja delovanja (Vuković, 2015).

Brojna istraživanja pokazuju kako je odnos roditelja i deteta vrlo važan za zdrav razvoj detetove ličnosti i uspešnu socijalizaciju. Porodica je važna za dete jer je ona prva društvena grupa u kojoj dete formira stavove, razvija svoje potencijale i sposobnosti i ostvaruje odnose sa drugim ljudima. Roditeljske sposobnosti i kvalitet nisu urođene, one se stiču i razvijaju vremenom (Sremić, Rijavec, 2010).

1.2. Interpersonalna orijentacija

Za celokupan razvoj deteta, njegovu socijalizaciju i osobenost, bitni su odnosi na relaciji dete–roditelj. Na osnovu roditeljske osetljivosti, responzivnosti, brige i ponašanja deca razvijaju mnogobrojne veštine i sposobnosti za snalaženje u svakodnevnim situacijama. Uče veštine za uspostavljanje interpersonalnih odnosa i učestvovanje u društvenom životu. Roditelj pruža model detetu kako da upravlja svojim emocijama i ponašanjem u interpersonalnim odnosima (Ristić, 2014). Samo pojedinačno ponašanje roditelja ne mora samo po sebi biti neadekvatno nego zajednička celokupna atmosfera u

kući, pogotovo afektivni tonovi u kojima se dete odgaja, određuju adekvatnost roditelja (Hornay, 1945). Primarni staratelji imaju snažan uticaj na razvoj deteta pa je detetova porodica najvažniji aspekt okoline u kojoj se ono razvija (Paris, 1999, prema Ristić, 2014).

Roditelj treba da omogući razvoj deteta u skladu sa njegovim individualnim potrebama, da iskazuju iskrenu empatiju i senzibilnost, da pokazuju interesovanje za dete i učestvuju u njegovim aktivnostima, da mu pružaju osećanje sigurnosti i zadovoljstva. Rezultat ovakvih relacija između deteta i roditelja je razvoj osećanja pripadanja i bazičnog poverenja (Hornay, 1945). U suprotnom slučaju deca razvijaju bazično nepoverenje koje je rezultat nezadovoljavanja detetovih potreba, javljanja osećanja nesigurnosti i narazumevanja. Ovo je podloga za javljanje bazične anksioznosti iliti strepnje (Paris, 1999, prema Ristić, 2014). Bazična strepnja je osnovni pojam teorije Karen Hornaj (1937; prema Hol i Lindzi, 1983) i predstavlja osećanje deteta da je izolovano i bespomoćno u hostilnom svetu koji ga okružuje. Izvor strepnje je dečija nesigurnost koja se pojačava u određenim porodičnim odnosima. Bilo da se roditelji ponašaju dominantno, nedosledno, zanemarujuće ili prezaštićujuće u odnosu prema detetu, uvek je krajnji ishod dečija nesigurnost i strepnja (Stojiković i Pavićević, 2016).

Deca često rastu u nepovoljnim uslovima. Nedostaje mu istinske topline, zanemarivano je, okrivljivano, omalovažavano ili ismejavano. Postavljaju mu se nemogući, često protivurečni zahtevi. Uvlače ga u porodične sukobe. Ne ispunjavaju mu se data obećanja. Ne prepoznaje se i ne poštuje njegova osobenost i nema se razumevanja za njegove potrebe. Zbog svega toga dete ne uspeva da razvije bazično samopouzdanje niti da stekne osnovno samopoštovanje (Horney, 1937, prema Hol i Lindzi, 1983). Da bi se izborilo sa svim ovim osećanjima dete formira različite strategije kako bi ostvarilo ravnotežu između satisfakcije i sigurnosti u odnosu na roditelje i druge (Cohen, 1967). Dete se strepnji prilagođava uglavnom iracionalnim postupcima, a ako se delovanje izvora strepnje, a samim tim i strepnja, produže, prilagođavanje se javlja u vidu „neurotičnih potreba“, jer predstavljaju iracionalna rešenja problema (Hornay, 1942).

Ono može razviti neprijateljstvo i težiti da se osveti onima koji su ga odbacili ili maltretirali. Može postati preterano pokorno i poslušno da bi povratilo izgublenu roditeljsku ljubav. Dete može pokušati da potkupi druge da ga vole, ili se može služiti

pretnjama da ih primora na to; ako ne može da dobije ljubav, može težiti sticanju moći nad drugima i tako nadoknaditi osećanje bespomoćnosti. Takođe, dete može okrenuti svoju agresiju prema unutra i potcenjivati sebe, ili se može prepustiti samosažaljenju da bi pridobilo simpatije drugih (Hol i Lindzi, 1983). Ona strategija koja je najuspešnija postaje deo vrednosnog sistema ličnosti deteta i nastavlja da dominira sve dok više ne dovodi do optimalne satisfakcije u interpersonalnim odnosima (Cohen, 1967).

Hornajeva (Horney, 1945) prvobitno daje deset neurotskih potreba koje kasnije grupiše u tri obuhvatnije celine: kretanje ka ljudima, kretanje od ljudi i kretanje protiv ljudi.

1.2.1. Kretanje ka ljudima (saglašavanje)

Ova strategija uključuje neurotske potrebe za ljubavlju i odobravanjem, kao i potrebu da se život ograniči na uske okvire (prema Boeree, 1997 prema Ristić, 2014). Ovo je neurotična potreba za naklonošću i potvrđivanjem, ili za partnerom koji će preuzeti brigu o nečijem životu, oni prihvataju svoju bespomoćnost i teže da po bilo koju cenu zadobiju pažnju, naklonost i podršku drugih kako bi se zaštitili od anksioznosti, i umanjili osećaj slabosti i izolovanosti. Često ovakvim ponašanjem stavljaju sebe u podređeni položaj i gube svoju individualnost (Coldrige i sar., 2001). Ceo život im je orijentisan na druge, često sve podređuju drugima, retko rade stvari za sebe, postaju toliko nesebični, požrtvovani i pokorni da doživljavanje sopstvenih potreba postaje izvitopereno. Ograničavaju uživanje i zadovoljstvo na druge ljude, što osiromašuje život i vodi u zavisnost i vrednovanje sebe samo u odnosu na mišljenje drugih (Hornay, 1945).

1.2.2. Kretanje protiv ljudi (agresija)

Ovo je neurotska potreba koja uključuje potrebu za moći, za iskorišćavanjem drugih, za socijalnim priznanjem, prestižom, postignućem i divljenjem (prema Boeree, 1997, prema Ristić, 2014). Dete prihvata neprijateljstvo oko sebe, preuzima agresivni model od roditelja i svesno ili nesvesno se odlučuje za borbu. Bezuslovno sumnjaju u druge i njihove interese i namere, delimično zbog svoje zaštite, delimično zbog odmazde,

žele da budu jači i da pobeđu (Stojjković i Pavićević, 2016). Ljudi sa ovakvom orijentacijom smatraju da je od suštinske važnosti zadovoljenje sopstvenih interesa, pa zato uče da kontrolišu i upravljaju drugima. Takođe imaju snažnu potrebu da se istaknu pred drugima, da budu uspešni i priznati od strane drugih kao moćni, dominantni, izuzetni... Osećanja su viđena kao slabost, njihovo izražavanje kao ranjivost, a ljubav je uglavnom nebitna. Takođe, imaju problem da priznaju bilo koju slabost ili strah. Hornaj je smatrala da se kao posledica toga najčešće javljaju drastični načini pokušaja kontrole strahova. Zbog svojih osobina ovaj tip je zavistan od drugih ljudi, njemu su potrebni drugi kako bi zadovoljili svoje potrebe. Kako bi potvrdili svoju dominaciju i moć, kako bi mogli da manipulišu i iskorišćavaju druge (Coolidge, 2005).

1.2.3. Kretanje od ljudi (povlačenje)

Ovo je neurotična potreba za samodovoljnošću i nezavisnošću, perfekcionizmom i bezgrešnošću, potreba da se život ograniči na uske okvire. Potreba za ograničavanjem je ovde stavljena u prvi plan zato što je ključna za iluziju totalne nezavisnosti i perfekcionizma (prema Boeree, 1997, Ristić 2014). Dete ne želi da nikome pripadne niti da se bori protiv nekog, već da se jednostavno drži po strani. Ono oseća da nema mnogo zajedničkog sa okolinom i da ga ona ni na koji način ne razume. Dete izgrađuje svoj sopstveni svet sa prirodom, svojim igračkama, svojim knjigama i svojim snovima. (Stojjković i Pavićević, 2016).

Ova neurotska potreba uključuje svesno ili nesvesno distanciranje od drugih i spoljašnjeg sveta, izbegavanje emocionalnog uključivanja, ali i otuđenje od samog sebe. Ove osobe postaju neosetljive za sopstvene emocionalne doživljaje, i nesigurne su u to ko su, šta su, šta vole ili mrze, šta žele, u šta veruju (Coolidge et al., 2001). Takođe, imaju snažnu potrebu da budu samodovoljne, a jedan od načina da se ova potreba zadovolji i da se smanji oslanjanje na druge jeste da se smanje želje i potrebe uopšte. Ove osobe imaju i izraženu potrebu za privatnošću. Više vole da rade same i žive same, izražavaju preosetljivost na bilo koju vrstu obaveze ili zahteva, ma kako oni bili beznačajni (Coolidge, 2005).

Neurotičari su skloni koristiti jednu orijentaciju, odnosno biti fiksirani na nju i potiskivati druge dve, dok prosečni ("normalni") ljudi fleksibilnije koriste svaku od navedenih orijentacija (Hol i Lindzi, 1983). Selekcija određene strategije ili veće korišćenje jedne vodi osobu u usvajanje određenog seta vrednosti i stavova koji su konzistentni sa njihovim viđenjem sveta i drugih (tako sarađivanje postaje nesebičnost i druželjubivost, agresivnost postaje tendencija ka vođstvu, snazi itd). Ove vrednosti postaju značajne same po sebi, budući da postaju model prema kome osoba teži, imaju značaj u održavanju odabrane interpersonalne orijentacije. Druge dve strategije su nekonzistentne sa razvijenim vrednostima i stavovima jer odslikavaju drugačije viđenje sveta i podrazumevaju korišćenje drugačijih veština i sposobnosti kako bi se ostvarili ciljevi. Rastuća sposobnost korišćenja odabrane interpersonalne strategije osobi pruža određenu količinu samopouzdanja i sigurnosti (Goffman, 1959 prema Cohen 1967).

Svaka od ovih grupa predstavlja neku bazičnu orijentaciju prema sebi i drugima i životu uopšte i upravo zbog toga se mogu objediniti pojmom „interpersonalne orijentacije“. Sukob nije ugrađen u prirodu ljudi već izrasta iz društvenih odnosa i uslova odrastanja, a razlika između normalnosti i neurotičarskog sukoba je u stepenu i prenapetosti (Stojijković i Pavićević, 2016). Svako ima unutrašnje sukobe, samo su kod nekih osoba izrazitiji prvenstveno zbog doživljavanja odbacivanja, zanemarivanja, prezaštićenosti ili neke druge vrste roditeljskog maltretiranja u ranom detinjstvu. Dete koje odrasta u zdravoj i podržavajućoj okolini, razvije autentično samopoštovanje i samoeфикаsnost, ispunjene i podržavajuće odnose sa drugima, dok su neurotične tendencije ništa drugo do pokušaj ostvarenja istih pozitivnih razvojnih ishoda, ali u nezdravoj okolini, čiji se negativni uticaj teži kompenzovati lažnim i neautentičnim samopouzdanjem, prividnom superiornošću, kao i povlačenjem i otuđenošću (Hol i Lindzi, 1983).

II METODOLOŠKI DEO ISTRAŽIVANJA

2.1. Problem istraživanja

Problem ovog istraživanja jesu relacije između percipiranih vaspitnih stilova roditelja i interpersonalne orijentacije ispitanih adolescenata. Tačnije, njegov fokus je na

pitanju u kojoj meri se percepcije vaspitnih postupaka i stavova roditelja razlikuju kod adolescenata različitih dominantnih interpersonalnih orijentacija.

Teorijsko uporište ovog istraživanja predstavlja teorija Karen Hornaj, koja naglašava značaj ranih roditeljskih postupaka prema detetu, stavova i vrednosti koje ispoljavaju u odnosu prema njemu, u procesu formiranja ličnosti deteta, njegovog načina gledanja na svet, ophođenja prema sebi i drugima.

Vaspitni stil roditelja se može definisati kao relativno konzistentan obrazac ophođenja roditelja prema deci, a čije su osnovne komponente stepen emocionalne topline, te izraženost bihevioralne kontrole deteta. Vaspitni stilovi se formiraju vrlo rano, kroz niz interakcija roditelj–dete, pri čemu ponašanje roditelja oblikuje ponašanje deteta, i obrnuto, kroz percipiranje reakcija jednog člana dijade kao oblika negativnog ili pozitivnog potkrepljenja (Stefanović-Stanojević, 2006). U istraživanju su ispitivana tri roditeljska vaspitna stila: autoritativni, autoritarni i permisivni. Autoritativni vaspitni stil karakteriše umeren stepen bihevioralne kontrole i visoka emocionalna toplina, te se smatra najpovoljnijim za razvoj deteta. Sa druge strane, autoritarni stil odlikuje izrazito visok stepen rigidne kontrole nad detetom, često praćen kažnjavanjem, otvorenu ili implicitno ispoljenu emocionalnu hladnoću prema detetu. I na kraju, permisivni stil karakteriše nizak stepen bihevioralne kontrole, tj. popustljivost nad detetom, usled čega dete dobija neadekvatne reakcije na svoje oblike ponašanja i ne uspostavlja odgovarajući nivo (samo)regulacije (Stojjković i Pavićević, 2016).

Ovi oblici roditeljskog ponašanja predstavljaju osnov za mnoga detetova opažanja o sebi i svetu oko njega. Dete je suštinski zavisno od staratelja, relativno nemoćno pred svetom oko sebe, što predstavlja iskonski izvor osećanja koje Karen Hornaj naziva bazičnom anksioznošću. Nastojanja da se izađe na kraj sa ovom neprijatnom emocijom će se razlikovati od osobe do osobe, i biće pod uticajem ponašanja roditelja i slike sveta kakvu oni daju detetu. Mehanizmi nošenja sa bazičnom anksioznošću se postepeno razvijaju u šire *interpersonalne orijentacije*, odnosno relativno stabilne obrasce ophođenja prema sebi i drugima. Hornaj izdvaja sledeće orijentacije: kretanje ka ljudima, kretanje od ljudi, te kretanje protiv ljudi. Svaka od ovih taktika može biti adaptivna u nekom kontekstu i zdrave osobe ih fleksibilno upotrebljavaju; međutim neurotična osoba

je fiksirana na jedan oblik strategije do isključenja mogućnosti drugih (potencijalno adaptivnijih) oblika ponašanja (Hol i Lindzi, 1983).

2.2. Cilj i zadaci istraživanja

Osnovni cilj istraživanja je utvrditi da li postoji statistički značajna pozitivna povezanost između percepcije roditeljskih vaspitnih stilova i interpersonalne orijentacije. Iz ovakvog cilja proizilaze sledeći zadaci:

- Utvrditi zastupljenost percipiranih roditeljskih vaspitnih stilova u uzorku ispitanika.
- Utvrditi distribuciju skorova ispitanika na dimenzijama skale interpersonalne orijentacije.
- Utvrditi da li postoji povezanost između dimenzija interpersonalne orijentacije i percepcije stilova roditeljstva.
- Utvrditi postoje li statistički značajne razlike u interpersonalnoj orijentaciji ispitanika u zavisnosti od ispitanih socio-demografskih varijabli (pol, starost, mesto stanovanja, godina studija, bračni status roditelja, stepen obrazovanja roditelja).

2.3. Hipoteze

H1. Najviše će biti zastupljeni autoritarni i autoritativni stilovi roditeljstva, a perimisivni najmanje.

H2. Distribucija skorova na subskalama potreba za ljudima i prijateljstvom je negativno asimetrična, a na nepoverenju i socijalnoj izolaciji pozitivno asimetrična.

H3. Postoji statistički značajna povezanost između percepcije stilova roditeljstva i interpersonalne orijentacije.

H3.1. Autoritativni vaspitni stil pozitivno korelira sa pozitivnim dimenzijama interpersonalne orijentacije (prijateljstvom i potrebom za ljudima).

H3.2. Autoritarni vaspitni stil statistički značajno pozitivno korelira sa negativnim dimenzijama interpersonalne orijentacije (nepoverenjem i socijalnom izolacijom).

H3.3. Permisivni vaspitni stil ne korelira statistički značajno ni sa jednom dimenzijom interpersonalne orijentacije.

Na osnovu teorijskog utemeljenja ovog rada hipoteze su zasnovane i na osnovu mnogobrojnih istraživanja među kojima je istraživanje Stojiljkovićeve i Pavićević (2016) u kome su istraživali povezanost interpersonalnih orijentacija studenata sa njihovom percepcijom roditeljskih vaspitnih stilova.

H4. Ne postoje statistički značajne razlike u interpersonalnim orijentacijama u odnosu na ispitane sociodemografske varijable.

Varijable: zavisna varijabla je interpersonalna orijentacija a nezavisna percepcija roditeljskog stila.

2.4. Instrumenti

1. Vaspitni stilovi su ispitivani Skalom roditeljskih stilova vaspitanja. Izvorna verzija skale je Parenting style questionnaire čiji su autori Robinson i sradnici (1995), koja je prevedena sa engleskog i umesto sedmostepene skale smanjena je na trostepenu. Skala je Likertovog tipa, a odgovori se daju na skali od 1 do 3, pri čemu je 1 – Nikad, 2 – Ponekad a 3 – Uvek. Ova skala, kao i originalna, ima 30 tvrdnji. Prvih 13 označava autoritativni stil, od 14. do 26. je autoritarni, a od 27. do 30. permisivni. Ukupan rezultat se dobija sabiranjem čestica na svakoj pojedinačnoj skali. Veći broj bodova označava prisustvo određenog roditeljskog stila, a manji broj odsustvo određenog roditeljskog stila. Subskala autoritativnog stila vaspitanja je imala visok koeficijent valjanosti (0,905), dok je subskala autoritarni stil imala zadovoljavajući koeficijent (0,847). Pregledom ajtem-total korelacija stavki ove dve subskale utvrđeno je da su korelacije stavki sa ukupnim skorom umerene do visoke, te da izbacivanje stavki ne bi doprinelo povećanju pouzdanosti subskala u celini. U ovom istraživanju dobijeni su sledeći koeficijenti pouzdanosti: autoritativni stil 0,829, autoritarni stil 0,821, permisivni 0,718.

2. **Skala interpersonalne orijentacije** (Bezinović, 2002). Namenjena je merenju stavova prema generalizovanim drugima, pri čemu taj stav može biti pozitivan, prihvatajući, prožet poverenjem, ili pak negativan, odbacujući i distanciran. Skala je Likertovog tipa, petostepena i sadrži 29 ajtema, raspoređenih u 4 subskale: potreba za

ljudima (8 ajtema) i prijateljstvo (7 ajtema) kao mere pozitivne orijentacije, nepoverenje (7 ajtema) i socijalna izolacija (6 ajtema) – kao mere negativne orijentacije. Shodno teorijskoj osnovi skale, koju čini shvatanje Karen Hornaj (1966) i Salivana (1953), potreba za ljudima i prijateljstvom ukazuju na orijentaciju „ka ljudima”, nepoverenje ukazuje na orijentaciju „protiv ljudi”, a socijalna izolacija na orijentaciju „od ljudi”. Kronbahovi koeficijenti pouzdanosti iznose: potreba za ljudima $\alpha = .74$; prijateljstvo $\alpha = .71$; nepoverenje $\alpha = .74$ i socijalna izolacija $\alpha = .73$; pozitivna orijentacija $\alpha = .84$; negativna orijentacija $\alpha = .84$. U ovom istraživanju dobijeni su sledeći koeficijenti pouzdanosti: subskala potreba za ljudima 0,916, prijateljstvo 0,894, nepoverenje 0,875 izolacija 0,828.

3. Sociodemografski upitnik konstruisan u svrhe istraživanja koji se sastoji od pitanja otvorenog i zatvorenog tipa.

2.5. Uzorak istraživanja

Uzorak istraživanja se sastojao od ukupno $N=102$ ispitanika, pretežno studenata Filozofskog fakulteta na Palama, koji su anketirani putem anonimne onlajn ankete na platformi „Google Forms“ u decembru 2018. godine. Stoga je po svojim odlikama uzorak istraživanja prigodni, tj. sastavljen od ispitanika koji su bili najdostupniji istraživaču. Stoga je neophodno biti naročito oprezan prilikom tumačenja rezultata istraživanja i sa obzirom na metod odabira ispitanika i sa obzirom na malobrojnost uzorka; nalaze ove pilot-studije prvenstveno treba shvatiti kao smernice za dalja istraživanja. Pregled karakteristika uzorka dat je u *Tabeli 1*:

Tabela 1 – Struktura uzorka

Pol	Frekvencija	Procent
Muški	12	11,8
Ženski	90	88,2
Starost		
do 22 godine	51	51,02
od 23 do 24 godine	36	35,3
više od 25 godina	15	12,08
Mesto stanovanja		
Selo	5	4,9
prigradsko naselje	28	27,5
Grad	69	67,6
Godina studija		
Prva	12	11,8
Druga	15	4,9
Treća	22	21,6
Četvrta	33	42,2
Master	20	19,6
Bračni status roditelja		
u braku	52	51,0
Razvedeni	11	10,8
udovac/vica	39	38,2

Kao što vidimo, prisutna je znatna nesrazmera u pogledu zastupljenosti polova, tj. žene čine nekih 88% uzorka. Starosni raspon se kreće od 18 do 27 godina, dakle ovim istraživanjem su prvenstveno obuhvaćeni pozni adolescenti – studenti. Studenti starosti od 18 do 22 godine čine 51% uzorka. Oko 68% ispitanika je iz grada, nekih 28% iz prigradskih naselja, a svega 5% sa sela. Najviše je studenata četvrte godine studija i oni čine nekih 42% uzorka, zatim slede studenti treće godine sa nekih 21% uzorka, studenti prve godine čine 12% uzorka, a oni sa mastera i druge godine studija po 20% i 5% uzorka. Roditelji većine ispitanika su u braku, njih 51%, 10,8% ih je razvedeno, a oko 38,2% udovac ili udovica.

III ANALIZA I INTERPRETACIJA REZULTATA ISTRAŽIVANJA

3.1. Deskriptivne vrednosti i distiribucija skorova korišćenih skala

U istraživanju su korišćene skale namenjene merenju dimenzija interpersonalne orijentacije osobe i roditeljskih vaspitnih stilova. Obe skale se sastoje od manjeg broja

zasebnih subskala koje mogu, ali i ne moraju biti međusobno povezane. Stoga su izračunate osnovne deskriptivne vrednosti za svaku od korišćenih subskala, koje su takođe zasebno testirane Kolmogorov-Smirnovim testom za utvrđivanje normalnosti distribucije, a potom su izračunati međusobni koeficijenti korelacija subskala unutar istog instrumenta.

U Tabeli 2 prikazani su osnovni deskriptivni podaci:

Tabela 2 – Deskriptivne vrednosti korišćenih instrumenata

	Minimum	Maksimum	M	SD	Sk	Ku
interpersonalna orijentacija						
potreba za ljudima	8	32	18.10	5.79	.034	-.532
prijateljstvo	9	29	19.90	5.24	-.163	-.724
nepoverenje	7	27	12.71	5.14	1.307	1.009
izolacija	6	22	12.17	4.02	.905	.552
Skala roditeljskih vaspitnih stilova						
autoritativni stil	18	39	32.64	4.33	-.881	1.204
autoritarni stil	13	29	18.30	4.41	.854	-.112
permisivni stil	4	10	7.63	1.30	-.440	.458

Ispitanici u proseku postižu značajno više skorove na subskalama koje se odnose na pozitivne interpersonalne orijentacije, poput potrebe za ljudima ($M_1=18,10$) i prijateljstvom ($M_2=19,90$), negoli na onim koje se odnose na negativne orijentacije, bilo u smislu nepoverenja ($M_3=12,78$) ili izolacije ($M_4=12,17$). Najveću varijabilnost srećemo na subskali potreba za ljudima ($SD=6,50$). Sa druge strane, vrednosti skjunisa na skalama potreba za ljudima, nepoverenje i izolacija ukazuju na pozitivnu asimetričnost distribucija, odnosno na to da većina ispitanika postiže nešto niže skorove na ovim skalama u odnosu na teorijski prosek.

Sa druge strane, ispitanici u proseku postižu najviše skorove na subskali autoritativnog roditeljskog vaspitnog stila ($M_5=32,64$), što znači da u percepciji većine ispitanika njihovi roditelji ispoljavaju vaspitni stil koji se odlikuje umerenom bihejvioralnom kontrolom i visokom emocionalnom topline. Čini se da autoritarni i permisivni vaspitni stil nisu preterano zastupljeni, sudeći po prosečnim skorovima ispitanika na ove dve subskale ($M_6=18,30$ i $M_7=7,63$). Vrednosti skjunisa upućuju da je

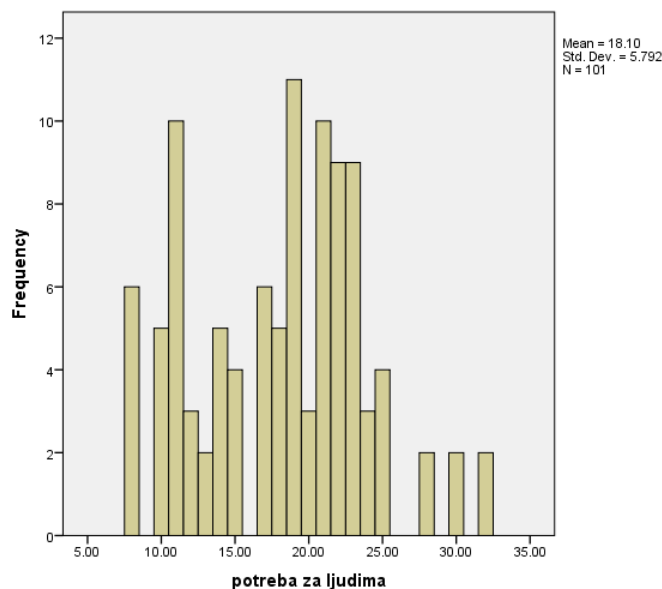
distribucija skorova na subskali autoritativni stil negativno asimetrična, a na skali autoritarni stil pozitivno asimetrična, tj. da većina ispitanika postiže visoke skorove na prvoj, a niske na drugoj subskali.

Značajnost odstupanja dobijenih distribucija skorova od oblika normalne krive testirana je Kolmogorov-Smirnov testovima:

Tabela 3 – Kolmogorov-Smirnov testovi normalnosti distribucije korišćenih skala

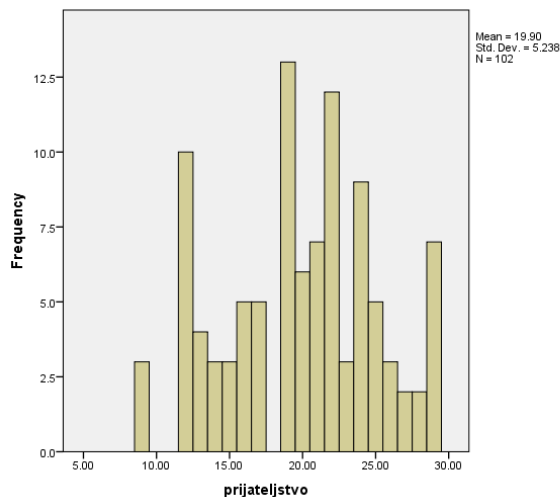
Skale	Kolmogorov-Smirnov		
	Statistik	df	P
potreba za ljudima	.106	101	.01
Prijateljstvo	.111	101	.00
Nepoverenje	.206	101	.00
Izolacija	.176	101	.00
autoritativni stil	.112	101	.00
autoritarni stil	.163	101	.00
permisivni stil	.167	101	.00

Rezultati testa pokazuju da, u okviru Skale interpersonalnih orijentacija, distribucije skorova ispitanika na subskalama potreba za ljudima i prijateljstvo odstupaju od oblika normalne krive, kao i distribucije subskala nepoverenje i izolacija. U okviru skale roditeljskih vaspitnih stilova, skorovi ispitanika na sve tri subskale odstupaju od oblika normalne krive.

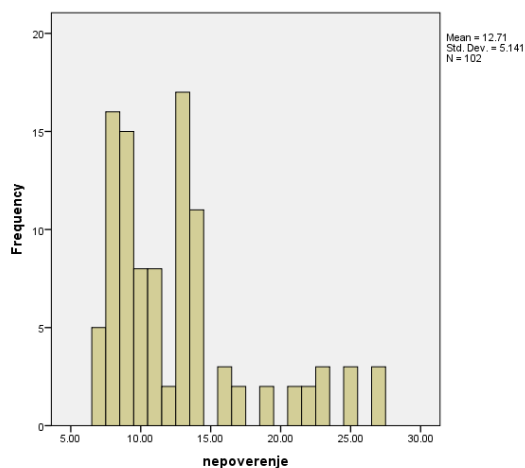
Grafikon 1 – Distribucija skorova na subskali potreba za ljudima

Rezultati Kolmogorov-Smirnov testa pokazuju da distribucija skorova na subskali potreba za ljudima odstupa od oblika normalne krive ($K-S=0,106, p=0,007$). Vrednost skjunisa iznosi $Sk=0,032$, a kurtosisa $Ku=-0,532$, što znači da je distribucija platikurtična, odnosno spljoštena u sredini.

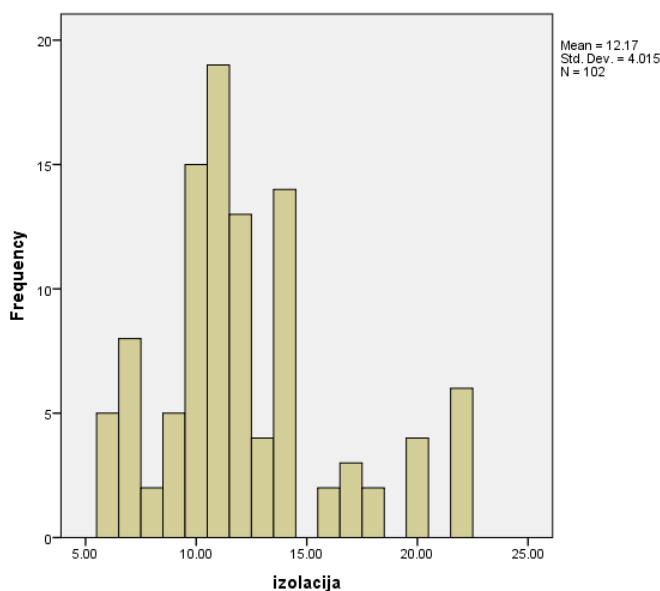
Grafikon 2 – Distribucija skorova na subskali prijateljstvo

Rezultati Kolmogorov-Smirnov testa pokazuju da distribucija skorova na subskali prijateljstvo odstupa od oblika normalne krive ($K-S=0,111, p=0,004$). Vrednost skjunisa iznosi $Sk=-0,163$, a kurtosisa $Ku=-0,724$, što znači da je distribucija umereno negativno asimetrična i platikurtična, odnosno da većina ispitanika postiže nešto više skorove na ovoj subskali.

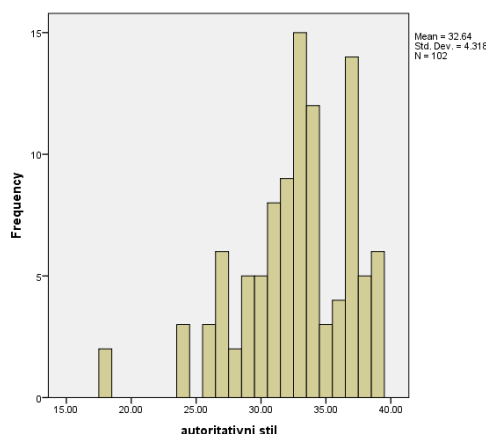
Grafikon 3 – Distribucija skorova na subskali nepoverenje

Rezultati sprovedenog Kolmogorov-Smirnov testa pokazuju da distribucija skorova na subskali nepoverenje odstupa od oblika normalne krive ($K-S=0,206$, $p=0,000$). Vrednost skjunisa iznosi $Sk=1,307$, a kurtozisa $Ku=1,009$, što znači da je distribucija izraženo pozitivno asimetrična i leptokurtična, odnosno da većina ispitanika postiže niže skorove na skali i da je distribucija izdužena u sredini.

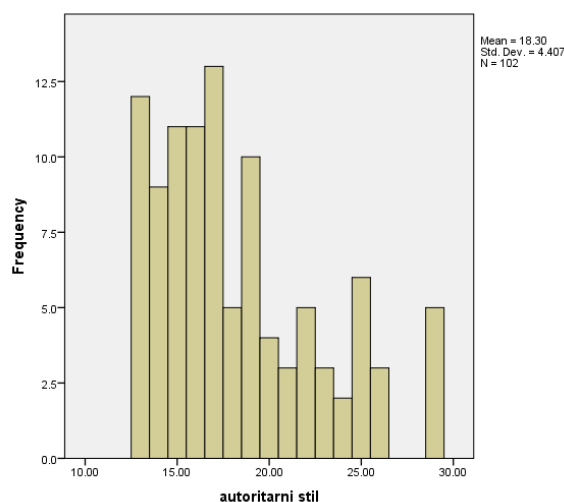
Grafikon 4 – Distribucija skorova na subskali izolacija

Rezultati sprovedenog Kolmogorov-Smirnov testa pokazuju da distribucija skorova na subskali izolacija odstupa od oblika normalne krive ($K-S=0,176$, $p=0,000$). Vrednost skjunisa iznosi $Sk= 0,905$, a kurtozisa $Ku= 0,552$, što znači da je distribucija izraženo pozitivno asimetrična i leptokurtična, odnosno da većina ispitanika postiže niže skorove na skali.

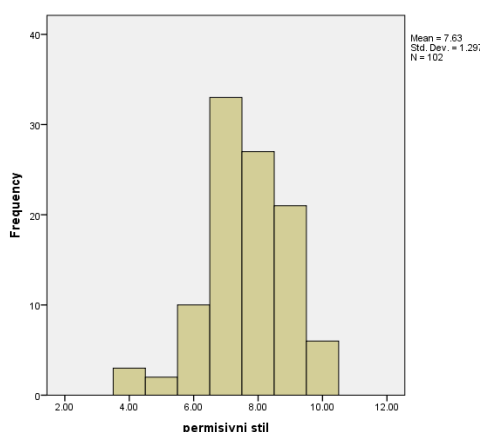
Grafikon 5 – Distribucija skorova na subskali autoritativnog stila roditeljstva

Rezultati sprovedenog Kolmogorov-Smirnov testa pokazuju da distribucija skorova na subskali autoritativnog stila roditeljstva odstupa od oblika normalne krive ($K-S=0,112$, $p=0,003$). Vrednost skjunisa iznosi $Sk=-0,881$, a kurtozisa $Ku=1,204$, što znači da je distribucija izraženo negativno asimetrična i leptokurtična, odnosno da većina ispitanika postiže visoke skorove na skali i da je distribucija izdužena u sredini.

Grafikon 6 – Distribucija skorova na subskali autoritarnog stila roditeljstva

Rezultati sprovedenog Kolmogorov-Smirnov testa pokazuju da distribucija skorova na subskali autoritarnog stila roditeljstva odstupa od oblika normalne krive ($K-S=0,163$, $p=0,000$). Vrednost skjunisa iznosi $Sk= 0,854$, a kurtozisa $Ku= -0,112$, što znači da je distribucija izraženo pozitivno asimetrična, odnosno da većina ispitanika postiže niske skorove na skali.

Grafikon 7 – Distribucija skorova na subskali permisivnog stila roditeljstva

Rezultati sprovedenog Kolmogorov-Smirnov testa pokazuju da distribucija skorova na subskali permisivnog stila roditeljstva odstupa od oblika normalne krive ($K-S=0,167, p=0,000$). Vrednost skjunisa iznosi $Sk=-0,440$, a kurtosisa $Ku=0,458$ što znači da je distribucija negativno asimetrična i leptokurtična, odnosno da većina ispitanika postiže umereno povišene skorove na skali i da je distribucija izdužena u sredini.

Možemo zaključiti da većina ispitanika umereno koristi interpersonalne orijentacije potreba za ljudima i prijateljstvo, što može upućivati na dobro mentalno zdravlje i uravnoteženost, tj. osoba traži pomoć, podršku i prisustvo drugih kada proceni da joj je to neophodno, bez preterane zavisnosti ili lepljivosti. Sa druge strane, orijentacije nepoverenja i izolacije su slabije zastupljene u uzorku, što je donekle i očekivano sa obzirom na ne-kliničku prirodu uzorka.

U pogledu roditeljskih vaspitnih stilova, ubedljivo najzastupljeniji jeste autoritativni stil, koji se odlikuje umerenom bihevioralnom kontrolom, visokom emocionalnom toplinom, te se generalno posmatra kao povoljan za optimalan razvoj deteta. Permisivni stil je takođe zastupljen u određenoj meri, a autoritarni, koji se odlikuje visokom kontrolom i emocionalnom hladnoćom, vrlo malo. Dakle, jako mali broj ispitanika percipira svoje roditelje kao emocionalno hladne i veće varijacije srećemo na dimenziji bihevioralne kontrole (autoritativni – permisivni stil) negoli topline.

3.2. Povezanost interpersonalnih orijentacija i percipiranih roditeljskih vaspitnih stilova

Osnovni cilj ovog istraživanja je bio da se testira postoji li statistički značajna povezanost između percipiranih različitih vaspitnih stilova roditelja i interpersonalnih orijentacija u periodu adolescencije. U osnovi ovakvog cilja istraživanja leži pretpostavka da su vaspitni postupci roditelja prema deci, a naročito oni koji se tiču kontrole ponašanja i stepena emocionalne topline, značajno povezani sa njihovim kasnijim interpersonalnim orijentacijama, tj. u obrascima prema kojima se ophode prema drugim ljudima, naročito značajnim i bliskim osobama

Stoga se pošlo od pretpostavke da su roditeljski vaspitni stilovi koji se odlikuju visokim stepenom topline, poput autoritativnog, pozitivno povezani sa *orijentacijama ka*

ljudima, budući da od ranih nogu postoje razvijena očekivanja pomoći i podrške drugih, te percepcija istih kao generalno dobronamernih i toplih. Sa druge strane, vaspitni stilovi koje odlikuje visoka bihevioralna kontrola i niska emocionalna toplina stvaraju osnov za orijentaciju *od ili protiv ljudi*, budući da se drugi doživljavaju kao potencijalni izvor pretnji, potcenjivanja, hladnoće, kao nepouzdati ili daleki, kontrolišući i ograničavajući, što je osnova za dalju izolaciju ili čak otvorenu hostilnost.

Hipoteza je testirana putem niza Spirmanovih ro koeficijenata korelacije, kao neparametrijske alternative Pirsonovom linearnom koeficijentu korelacije, budući da distribucija velikog broja obuhvaćenih varijabli odstupa od oblika normalne krive.

Tabela 6 – Korelacije autoritativnog vaspitnog stila sa interpersonalnim orijentacijama

		autoritativni stil
potreba za ljudima	Φ	,43**
prijateljstvo	Φ	,25*
nepoverenje	Φ	-,26*
izolacija	Φ	-,29*

*korelacija značajna na nivou 0.05 ** korelacija značajna na nivou 0.01

Kao što vidimo, autoritativni vaspitni stil roditelja statistički značajno korelira sa svim izmerenim interpersonalnim orijentacijama. U slučaju potrebe za ljudima i prijateljstva, te korelacije su pozitivne i umereno visoke ($r_1=0,43$, $p=0,00$; $r_2=0,25$, $p=0,01$), a u slučaju nepoverenja i izolacije, negativne i takođe umerene ($r_3=-0,26$, $p=0,01$; $r_4=-0,29$, $p=0,00$).

Dakle, autoritativni vaspitni stil roditeljstva, koji karakterišu umerena bihevioralna kontrola i visok nivo emocionalne topline, te koji se često smatra najoptimalnijim stilom za zdrav razvoj dece, je pozitivno povezan sa adaptivnim interpersonalnim orijentacijama, tj. potrebom za ljudima i prijateljstvom, a negativno sa maladaptivnom izolacijom i nepoverenjem. Kao što je već rečeno, emocionalno topao odnos sa roditeljima, sa umerenim stepenom fleksibilnositi, ali u kome su neophodne granice postavljene, predstavlja osnov za razvoj optimalnog odnosa prema drugima, osećaj bliskosti, povezanosti i poverenja sa drugim osobama.

Tabela 7 – Korelacije autoritarnog vaspitnog stila sa interpersonalnim orijentacijama

		autoritarni stil
potreba za ljudima	Φ	-,001
prijateljstvo	Φ	,26*
nepoverenje	Φ	,02
izolacija	Φ	,05

*korelacija značajna na nivou 0.05 ** korelacija značajna na nivou 0.01

Kao što vidimo, autoritarni roditeljski vaspitni stil statistički značajno korelira samo sa jednom od ukupno četiri izmerene interpersonalne orijentacije: u slučaju prijateljstva, korelacija je statistički značajna, pozitivna i umereno visoka ($r=0,25$, $p=0,037$). Budući da autoritarni vaspitni stil karakterišu visoka kontrola i niska toplina, njegova pozitivna povezanost sa ovom dimenzijom orijentacije se čini kontra-intuitivnom i teško objašnjivom. Jedno moguće objašnjenje koje se nameće jeste u tome da, usled visokog nivoa kontrole nad decom u porodicama autoritarnih vaspitnih stilova, ona se kasnije osamostaljuju ili se ne osamostaljuju uopšte, te teže da u drugima nalaze izvore zaštite, sigurnosti i smernica. U tom smislu, pozitivna povezanost autoritarnog vaspitnog stila sa orijentacijom ka prijateljstvima bi predstavljala izraz jedne nezdrave zavisnosti od bliskih osoba i nedostatka autonomije, a ne istinske pozitivne orijentacije ka recipročnim odnosima sa drugima.

Tabela 8 – Korelacije permisivnog vaspitnog stila sa interpersonalnim orijentacijama

		permisivni stil
potreba za ljudima	Φ	-,07
prijateljstvo	Φ	-,04
nepoverenje	Φ	-,06
izolacija	Φ	,14

Permisivni vaspitni stil ne korelira statistički značajno ni sa jednom od četiri izmerene interpersonalne orijentacije. Budući da se ova subskala sastoji od svega četiri stavke, moguće je da nije dovoljno pojmovno i sadržinski razjašnjena u okviru instrumenta, usled čega ne ispoljava očekivane obrasce korelacija.

3.3. Relacije interpersonalnih orijentacija i sociodemografskih obilježja ispitanika

U istraživanje su uključene sledeće sociodemografske odlike ispitanika: pol, starost, mesto stanovanja, godina studija, bračni status i stepen obrazovanja roditelja. Nakon provere osnovnih hipoteza utvrđeno je postoje li značajne razlike u interpersonalnim orijentacijama ispitanika u odnosu na njihove sociodemografske odlike. Budući da distribucija dve od četiri izmerene interpersonalne orijentacije odstupa od oblika normalne krive (nepoverenje i izolacija) za utvrđivanje značajnosti razlika korišćeni su neparametrijski testovi, tj. Men-Vitnijev i Kruskal-Volisov test za utvrđivanje statističke značajnosti razlika između grupa.

Tabela 9 – Men-Vitnijev test značajnosti polnih razlika u interpersonalnoj orijentaciji

Pol		potreba za ljudima	prijateljstvo	nepoverenje	izolacija
Muški	M	18.75	18.75	15.83	14.50
Ženski	M	18.01	20.06	12.29	11.86
Men-Vitni		442.50	520	353	390.50
Z		-.96	-.21	-1.96	-1.57
P		.35	.84	.05	.12

Rezultati testa pokazuju da postoje statistički značajne razlike između ispitanih muškaraca i žena na interpersonalnoj orijentaciji nepoverenje ($p=0,05$). Muškarci na ovoj dimenziji postižu značajno više skorove od žena. Iako se na prvi pogled ovo uklapa u tradicionalna psihološka shvatanja žena kao prosocijalnije orijentisanih i manje hostilnih u odnosu na muškarce, neophodno je napomenuti da velika nesrazmera u broju muških i ženskih ispitanika, u korist drugih, baca sumnju na dobijene rezultate.

Tabela 10 – Kruskal-Volisov test značajnosti starosnih razlika u interpersonalnoj orijentaciji

orijentacije (M)	Starost			χ^2	df	P
	do 22 godine	23–24 godine	25 i više			
potreba za ljudima	16.86	20.62	17.57	7.92	2	,02
prijateljstvo	18.14	23.20	19.34	18.62	2	,00
nepoverenje	14.75	11	10.56	10.36	2	,01
izolacija	13.51	9.73	12.48	15.59	2	,00

Ispitanici različite starosti se statistički značajno razlikuju u pogledu sve četiri interpersonalne orijentacije. Ispitanici starosti 23–24 godine postižu više skorove na subskalama pozitivnih orijentacija (potreba za ljudima i prijateljstvo), te niže na negativnim orijentacijama (nepoverenje i izolacija), negoli mlađi i stariji ispitanici. Neophodno je istaći da je, u svakom slučaju, brojnost ispitanika premala (N=102) da bi omogućila značajnije varijacije u rasponu godina i donošenje pouzdanijih zaključaka. Jedno od hipotetičkih objašnjenja jeste da ispitanici starosti 23–24 godine, usled intenziviranja razvojnih procesa sazrevanja i prelaska u rano odraslo doba, izražavaju povećane potrebe za intimnošću i zavisnošću, što se odražava u naglašavanju ovih interpersonalnih orijentacija.

Tabela 11 – Kruskal-Volison test značajnosti razlika u interpersonalnoj orijentaciji u zavisnosti od mesta stanovanja

orijentacije (M)	mesto stanovanja			χ^2	df	p
	selo	prigradsko naselje	grad			
potreba za ljudima	10.80	16.86	19.15	11.52	2	,00
prijateljstvo	21.20	18.43	10.20	18.31	2	,00
nepoverenje	11.45	14.75	18.60	7.76	2	,02
izolacija	11.42	13.11	17.20	3.64	2	,16

Ispitanici različitog mesta stanovanja se razlikuju po izraženosti tri interpersonalne orijentacije: potrebe za ljudima ($p=0,03$), prijateljstva ($p=0,00$) i nepoverenja ($p=0,02$). U slučaju potrebe za ljudima, ispitanici iz grada postižu primetno veće skorove od onih sa sela i iz prigradskih naselja, što je očekivano ukoliko uzmemo u obzir veći nivo socijalne stimulacije na koji su navikli ispitanici iz većih sredina. Međutim, ispitanici iz sela i prigradskih naselja postižu više skorove na prijateljstvu u odnosu na one iz grada, što može biti odraz veće socijalne kohezivnosti i interpersonalne bliskosti manjih sredina u odnosu na veće. Na kraju, ispitanici iz grada ponovo postižu najviše skorove na orijentaciji nepoverenje u odnosu na druge dve grupe, što se ponovo može objasniti karakteristikama socijalnog miljea (otuđenje, anomija, haotičnost života).

Tabela 12 – Kruskal-Voliov test značajnosti razlika u interpersonalnoj orijentaciji u zavisnosti od godine studija

orijentacije (M)	godina studija					χ^2	df	p
	prva	druga	treća	četvrta	master			
potreba za ljudima	19.45	16.00	19.08	16.72	19.45	10.44	4	,03
prijateljstvo	21.32	16.60	19.00	18.86	21.95	9.61	4	,04
nepoverenje	14.83	13.00	12.73	12.86	11.00	2.82	4	,59
izolacija	12.92	14.40	12.36	12.07	11.15	4.95	4	,29

Statistički značajne razlike u dimenzijama interpersonalne orijentacije između ispitanika različitih godina studija postoje na dimenzijama potreba za ljudima ($p=0,03$) i prijateljstvo ($p=0,05$). Kao što vidimo ispitanici prve godine studija i na masteru postižu više skorove na ovim dimenzijama u odnosu na ispitanike druge, treće i četvrte godine. Obe grupacije su u socijalno osetljivom periodu: brucoši se tek uklapaju u okvir nove socijalne sredine, dok studenti master studija pokušavaju da nastave socijalni život nakon kraja osnovnih studija, što može objasniti povišenu potrebu za prisustvom drugih.

Tabela 13 – Kruskal-Voliov test značajnosti razlika u interpersonalnoj orijentaciji u zavisnosti od bračnog statusa roditelja

orijentacije (M)	bračni status roditelja			χ^2	df	p
	u braku	razvedeni	udovac/vica			
potreba za ljudima	18.44	19.20	12.55	0.45	2	,80
prijateljstvo	18.25	22.25	14	1.88	2	,39
nepoverenje	17	19.75	12.75	1.43	2	,49
izolacija	18.44	19.20	12.55	1.51	2	,47

Rezultati Kruskal-Voliovog testa pokazuju da nema statistički značajne razlike u interpersonalnim orijentacijama ispitanika u odnosu na bračni status njihovih roditelja.

IV ZAVRŠNA RAZMATRANJA I ZAKLJUČAK

Osnovni cilj sprovedenog istraživanja je bio da se dokaže povezanost između percipiranih vaspitnih stilova roditelja i obrazaca interpersonalne orijentacije u periodu adolescencije. U okviru teorije Karen Hornaj, pod *interpersonalnim orijentacijama* se podrazumevaju relativno stabilni obrasci ophođenja prema spoljašnjem svetu i drugima,

te mehanizmi odbrane kojima se osoba nastoji odbraniti od onoga što ona naziva *bazičnom anksioznošću* – preplavljenosti strepnjom prilikom susreta sa svetom čijim zahtevima nije dorasla, koji je prevazilazi i prema kome je nemoćna. Najintenzivnije situacije bazične anksioznosti osoba doživljava u detinjstvu, usled nesamostalnosti i zavisnosti od pomoći drugih. Stoga, vaspitni postupci roditelja vrše značajan uticaj na stepen u kome će osoba uspeti da savlada ovu anksioznost i njene pritiske. Hornajeva razlikuje tri osnovne vrste interpersonalnih orijentacija: kretanje ka ljudima, u smislu traženja njihove pomoći, kretanje od ljudi (izolacija), te kretanje protiv ljudi (neprijateljstvo i različite paranoidne projekcije).

Zarad lakšeg definisanja vaspitnih stilova oslonili smo se na Šaferov i Bomrajndov teorijski okvir, koji izdvaja dve osnovne dimenzije roditeljskih postupaka – emocionalnu toplinu i stepen bihevioralne kontrole, i razlikuje tri *stila roditeljstva*: autoritativni (visoka toplina i umerena kontrola), autoritarni (visok stepen kontrole i emocionalna hladnoća), te permisivni (visoka popustljivost). U osnovi istraživanja leži hipoteza da su rani vaspitni stilovi i postupci roditelja oblikovali orijentacije dece prema sebi i drugima, a koji se ispoljavaju i u kasnijim životnim periodima – u ovom slučaju adolescenciji.

Uzorak se sastojao od ukupno N=102 ispitanika, studenata Filozofskog fakulteta na Palama, koji su predstavljali prigodan uzorak, dostupan ispitivačima. Starost ispitanika se kreće između 18 i 27 godina, tj. uzorak sačinjavaju adolescenti. Ispitanici ženskog pola čine većinu uzorka, oko 85% od ukupnog broja ispitanika.

Rezultati Kolmogorov-Smirnov testova normalnosti distribucije pokazuje da distribucija skorova na subskalama svih roditeljskih vaspitnih stilova odstupa od oblika normalne krive. Najzastupljeniji je autoritativni vaspitni stil, zatim permisivni, dok je autoritarni stil nisko, skoro zanemarljivo, prisutan. Većina ispitanika ocenjuje svoje roditelje kao emocionalno tople i pristupačne, sa fleksibilnim nivoom kontrole. Sa druge strane, distribucija skorova na pozitivnim interpersonalnim orijentacijama – potrebi za ljudima i prijateljstvu – je normalna, dok su negativne interpersonalne orijentacije – nepoverenje i izolacija – slabije prisutne u uzorku ispitanika, tj. njihova distribucija je pozitivno asimetrična.

Glavna hipoteza istraživanja, o odnosima između percipiranih vaspitnih stilova roditelja i interpersonalnih orijentacija ispitanika, testirana je računanjem niza

Spirmanovih koeficijenata korelacije. Od roditeljskih vaspitnih stilova, samo je autoritativni stil roditeljstva ispoljio statistički značajne korelacije sa orijentacijama ispitanika, dok korelacije autoritarnog i permisivnog stila roditeljstva nisu bile značajne. Autoritativni vaspitni stil roditelja je pozitivno i značajno korelirao sa orijentacijama potreba za ljudima i prijateljstvo ($r=0,43$; $r=0,25$), a negativno i takođe statistički značajno sa interpersonalnim orijentacijama izolacija i nepoverenje ($r=-0,26$; $r=-0,29$). Autoritarni vaspitni stil nisko, pozitivno i statistički značajno korelira sa orijentacijom prijateljstvo ($r=0,26$). Dok permisivni ne korelira statistički značajno ni sa jednom od merenih interpersonalnih orijentacija.

Dobijeni rezultati upućuju na to da ispitanici koji svoje roditelje doživljavaju kao emocionalno tople i optimalno kontrolišuće istovremeno i pozitivnije doživljavaju i ophode se prema drugim ljudima, tj. ispoljavaju visoku potrebu za bliskošću i prisustvom drugih ljudi. Istovremeno, u manjoj meri ispoljavaju nepoverenje i podozrivost prema namerama drugih, te su manje skloni socijalnoj izolaciji. Dobijeni rezultati indirektno sugerišu na to da su pozitivna iskustva sa roditeljima važan faktor u izgradnji pozitivnih očekivanja prema drugim ljudima uopšte, te uspešnog stupanja u kontakt i prijateljstvo sa njima.

Utvrđeno je i prisustvo određenih značajnih razlika u interpersonalnim orijentacijama u pogledu sociodemografskih obeležja. Muškarci su postizali značajno više skorove na nepoverenju u odnosu na žene, što se uklapa u tradicionalno veći naglasak na socijalizaciju i dobre socijalne odnose u okviru vaspitanja žena. Međutim, velika nesrazmera u broju muških i ženskih ispitanika baca sumnju na ovaj zaključak.

Takođe, ispitanici uzrasta od 23 do 24 godine su postigli više prosečne skorove na skalama prijateljstvo i potreba za ljudima u odnosu na mlađe i starije ispitanike, što upućuje na sazrevanje kroz tok adolescencije, uspostavljanje sve prisnije i šire mreže interpersonalnih odnosa, tj. stvaranje mreže socijalne podrške. Dalje, primećene su i statistički značajne razlike u odnosu na godinu studija ispitanika, ali se i one mogu objasniti putem starosnih, tj. godina studija generalno korespondira sa starošću ispitanika. Još jedna značajna razlika jeste da ispitanici iz većih sredina, tj. gradova, postižu više prosečne skorove na skalama potreba za ljudima, ali i nepoverenje, u odnosu na ispitanike

iz manjih sredina (sela i prigradskih naselja), što sugerirše na potrebu za intenzivnijom socijalnom stimulacijom, ali i viši stepen alijenacije u urbanim sredinama.

Kao generalan zaključak može se reći da je istraživanje ukazalo na postojanje povezanosti između optimalnog roditeljskog stila i zdrave interpersonalne orijentacije u odraslom dobu. Međutim, niska zastupljenost ostalih vaspitnih stilova ukazuje na potrebu povećanja uzorka, te utvrđivanja povezanosti manje povoljnih roditeljskih stilova sa kasnijim adolescentnim orijentacijama. Postavlja se i pitanje mogućnosti diferenciranja interakcija različitih negativnih vaspitnih stilova sa orijentacijama, tj. da li npr. autoritarni i permisivni vaspitni stil imaju različite odnose sa interpersonalnim orijentacijama.

LITERATURA:

- Bezinović, P. (2002). Skala interpersonalne orijentacije – IO, u: *Zbirka psihologijskih skala i upitnika*, uredili: K. Lacković-Grgin, V. Čubela-Adorić i Z. Penezić, 69–72.
- Cohen, J. (1967). “An Interpersonal Orientation to the Study of Consumer Behavior”, in: *Journal of Marketing Research*, (4-3), 270–278.
- Coolidge, F. L. (1998). *Horney-Coolidge Tridimensional Inventory: Manual*. Colorado Springs, CO: Autor.
- Coolidge, L. F., Moor, F. C., Yamazaki, G. T., Stewart, E. S., Segal, L. D. (2001). “On the relationship between Karen Horney’s tripartite neurotic type theory and personality disorder features”. *Journal of Personality and Individual Differences* (30), 1387–1400.
- Čudina-Obradović, M., Obradović, J. (2006). *Psihologija braka i obitelji*. Zagreb: Golden Marketing – Tehnička knjiga.
- Gegić, A. (2017). *Roditeljski odgojni stilovi*. Diplomski rad, Zagreb: Učiteljski fakultet.
- Granat, M. (2017). *Utjecaj roditeljskih stilova na odgoj djece*. Diplomski rad. Osijek: Filozofski fakultet.
- Hol, K., Lindzi, G. (1983). *Teorije ličnosti*. Beograd: Nolit.
- Horney, K. (1945). *Our inner conflicts: A constructive theory of neuroses*. New York: Norton.
- Milenković, A., Hadži-Pešić, M. (2006). Povezanost vaspitnih stilova roditelja ekstraverzije introverzije i asertivnosti, u: *Godišnjak za psihologiju* (4–5), 89–109.
- Ogris, I. (2016). *Utjecaj obiteljskog odgoja na razvoj djeteta*. Diplomski rad, Sveučilište u Zagrebu: Učiteljski fakultet Petrinja.
- Pavićević, M., Stoiljković, S. (2016). Percipirani vaspitni stavovi roditelja kao prediktori interpersonalne orijentacije studenata, u: *Primenjena psihologija* (9-3), 293–311.
- Pelemiš, D. (201) Vaspitni stil roditelja kao faktor opšteg uspeha učenika, u: *Pedagoška stvarnost* (53-1), 27–40.
- Ristić, M. (2014). Interpersonalna orijentacija roditelja i dece. u: *Godišnjak Učiteljskog fakulteta u Vranju*, (5-1), 193–207.

- Robinson, C. C., Mandleco, B., Olsen, S. F., & Hart, C. H. (1995). Authoritative, authoritarian, and permissive parenting practices: Development of a new measure. *Psychological reports* (77-3), 819–830.
- Sremić, I., Rijavec, M. (2010). Povezanost percepcije majčinog i očevog roditeljskog ponašanja i školskog uspeha kod učenika osnovne škole, u: *Odgojne znanosti* (12-2), 347–360.
- Stefanović-Stanojević, T. (2006). Partnerska afektivna vezanost i vaspitni stilovi, u: *Godišnjak za psihologiju* (4-5), 71–89.
- Vuković, S. (2015). *Vaspitni stil roditelja u kontekstu porodične funkcionalnosti i stresa roditeljske uloge*, Doktorska disertacija. Niš: Filozofski fakultet.
- Zbodulja, S. (2014). *Utjecaj roditeljskih stilova odgoja na ponašanje djeteta*, Diplomski rad. Zagreb: Medicinski fakultet.
- Zuković, S., Ninković, S., Krstić, K. (2015). Vaspitni postupci roditelja iz ugla adolescenata, u: *Psihološka istraživanja* (18-1), 125–143.

RELATIONS OF PERCEIVED PARENTING STYLES AND ADOLESCENT INTERPERSONAL ORIENTATIONS

Summary

The problem of this research are the relations between interpersonal orientations of adolescents and their perception of parenting styles in their family. The basic goal of this research was to examine whether there are significant correlations between estimates of parenting styles (authoritative, authoritarian and permissive) and interpersonal orientations of adolescents as defined in theoretical works of Karen Horney (friendship, need for people, distrust and isolation). The sample of research consists of 102 students of Philosophical Faculty in Pale, aged between 18 and 27. The results show that most participants assessed that authoritative parenting style is highly present in their families, permissive as moderately present, and authoritarian as largely absent; also, the positive interpersonal orientations (friendship and need for people) are highly present, whereas negative ones (distrust and isolation) aren't. Authoritative parenting style correlated significantly and positively with friendship and need for people, and negatively with mistrust and isolation; authoritarian style correlated significantly and positively with friendship. The correlations with permissive style weren't significant. The positive orientations were statistically significantly more present in female and older adolescents as opposed to male and younger adolescents. Results point to significant relationship of parenting style characterised by high emotional warmth and optimal control with positive interpersonal orientations in adolescence.

Key words: parenting styles, interpersonal orientations, Karen Horney, adolescents

MOGUĆNOST ISPITIVANJA STAVA POTROŠAČA O MARKETINGU NA DRUŠTVENIM MREŽAMA

Društvene mreže i aplikacije na društvenim mrežama postaju nova tržišna mjesta i alatke za marketing. Marketing na društvenim mrežama predstavlja upotrebu društvenih mreža kao kanala za promovisanje kompanije i njenih proizvoda, a stav potrošača podrazumijeva koncept koji se odnosi na opšta osjećanja koja potrošači imaju prema marketingu i tržištu na društvenim mrežama. Na našim prostorima ne postoji standardizovani mjerni instrument koji ispituje stavove potrošača o marketingu na društvenim mrežama, i u tom smislu u ovom radu konstruisana je petofaktorska Likertova skala stava potrošača o marketingu na društvenim mrežama. Glavni cilj istraživanja je izrada mjernog instrumenta, te provjera njegovih metrijskih karakteristika, prije svega, diskriminativnosti, pouzdanosti i valjanosti. Ispitivanje je vršeno putem internet ankete na namjernom uzorku od 217 ispitanika, korisnika društvenih mreža sa teritorije Bosne i Hercegovine, Crne Gore, Srbije i Hrvatske. Starosna dob ispitanika se kretala u rasponu od 16 do 65 godina. Skala sadrži 14 stavki, pri čemu su prosječne korelacije među stavkama 0.239. Faktorskom analizom skale utvrđeno je postojanje jednog faktora koji objašnjava ukupno 31% varijanse i koji se odnosi na stav potrošača o marketingu na društvenim mrežama. Rezultati provjere metrijskih karakteristika skale ukazuju na zadovoljavajuću diskriminativnost provjerenu Smirnov-Kologorovim testom ispitivanja normalnosti raspodjele, zadovoljavajuću pouzdanost provjerenu preko pouzdanosti interne konzistencije ($\alpha = 0.817$) i takođe zadovoljavajuću konstruktnu valjanost (Pirsonov produkt moment $r = 0.180$; $N = 217$; $p = 0.01$).

Ključne riječi: stav, potrošač, marketing, društvene mreže.

TEORIJSKI OKVIR ISTRAŽIVANJA

Društvene mreže i aplikacije na društvenim mrežama koje kreiraju potrošačke zajednice sa bogatim korisničko-generisanim sadržajem postaju nova tržišna mjesta i/ili alatke za marketing. „Noviji prijedlog jeste da kupovina preko interneta zadovoljava iste psihološke potrebe kao i stvarna: povećava samopouzdanje, poboljšava raspoloženje i čini da se osjećamo zadovoljno“ (Ditmar i sar., 2007; prema: Džajls, 2011, str. 198).

¹ mvejin@live.com

Marketing komunikacija na internetu odnosi se na grafičke slike (hiperlinkove) koje se prikazuju na web lokaciji, a koje mogu da uključuju video, zvuk i niz drugih inovativnih tehnologija. Osnovni ciljevi komunikacije putem interneta obično uključuju stvaranje svijesti o brendu; generisanje potražnje potrošača; pružanje informacija; podsticanje trgovine; izgradnju odnosa; promovisanje dvosmjerne komunikacije; pružanje usluge kupcima; uspostavljanje lojalnosti brendu; kreiranje WOM-a (engl. word of mouth – marketing od „usta do usta“); generisanje potencijalnih klijenata i povećanje prodaje ² (Thomas, 2011; Stokes, 2013).

„Društveni mediji su definisani kao platforma koja obuhvata društvene mreže i aplikacije za slanje poruka koje ljudi koriste za komunikaciju sa prijateljima i porodicom i za dijeljenje novosti, fotografija i video zapisa o svom svakodnevnom životu“ ³(Hawk, van den Eijnden, van Lissa, i ter Bogt, 2019; prema: Irshad i Ahmad, 2019, str. 2).

„Marketing na društvenim mrežama može se jednostavno definisati kao upotreba društvenih mreža kao kanala za promovisanje kompanije i njenih proizvoda“ ⁴ (Akar i Topçu, 2011, str. 36).

Stav potrošača prema marketingu (CSM) je faktor koji istraživači trebaju uzeti u obzir pri mjerenju toga koliko dobro će potrošači percipirati marketing na društvenim mrežama. „Stav potrošača o marketingu je definisan kao koncept koji se odnosi na opšta osjećanja koja potrošači imaju prema marketingu i tržištu“ ⁵(Lawson i sar., 2001; prema: Mady, 2011, str. 192).

Kotler i Keller definišu stav kao „trajnu povoljnu ili nepovoljnu procjenu od strane pojedinca, osjećanje i akcionu tendencija prema nekom predmetu ili ideji“ ⁶(Kotler i Keller, 2006, str. 194). Prema ovim autorima stavovi mogu oblikovati umove ljudi, na način da im se sviđa ili ne sviđa predmet, te približavajući ih prema ili udaljavajući ih od tog predmeta. Dakle, na ponašanje ljudi utiču stavovi i čine da se oni ponašaju na prilično dosljedan način prema sličnim predmetima. Tri glavne komponente stava potrošača su: kognitivna – mišljenje o artiklu ili brendu pri čemu potencijalni potrošači postaju svjesni i stiču znanje, na primjer, o reklamiranom brendu; afektivna – pozitivna ili negativna

² Prevod autorki.

³ Prevod autorki.

⁴ Prevod autorki.

⁵ Prevod autorki.

⁶ Prevod autorki.

osjećanja u vezi sa određenim artiklom ili brendom, na primjer, simpatija i sklonost kao rezultat promovisanog brenda; i bihejvioralna (konativna) – bihejvioralni odgovor prema artiklu ili brendu, na primjer, gdje potrošači preduzimaju akciju, što bi moglo rezultovati kupovinom brenda⁷ (Cant i sar., 2002; Du Plessis i Rousseau, 2003; Hawkins i sar., 2004).

Prema Shiau i Lu ⁸(2010), kada korisnici percipiraju da su blogovi važni i vrijedni, vjerovatno će ih ponovo posjećivati. Njihov nivo zadovoljstva takođe utiče na namjeru da nastave posjećivati blogove. Cha je utvrdio u svojoj studiji da što više ljudi doživljavaju shopping usluge na društvenim mrežama korisnim i jednostavnim za korišćenje, povoljnije se osjećaju povodom kupovine stvarnih artikala na tim društvenim mrežama. Suprotno tome, Cha je takođe otkrio da je „percipirano uživanje negativno povezano sa stavovima prema kupovini stvarnih artikala na društvenim sajtoima“⁹(Cha, 2009, str. 85). Što je pozitivniji stav osobe prema brendu, to je veća vjerovatnoća da će osoba koristiti proizvod. I obratno, što je manje pozitivan stav, manje je vjerovatno da će osoba koristiti proizvod¹⁰ (Chiou i sar., 2008).

Studija Akar i Topču¹¹ (2011) imala je za cilj da izdvoji specifične faktore koji utiču na stavove potrošača prema marketingu na društvenim mrežama. U tom smislu, korišćena je sedmofaktorska (Likertova) skala stavova od 32 ajtema, na uzorku studenata starosti od 18 do 24 godine. Nakon obrade rezultata (frekvencije, t-test, ANOVA, faktorska analiza i regresiona analiza) utvrđeno je da je šest faktora uticalo na stavove potrošača prema marketingu na društvenim mrežama. Daljom obradom rezultata (višestrukom regresionom analizom sa stepwise regresionom metodom) pronašli su da varijable „poznavanje društvenih mreža“, „upotreba društvenih mreža“, „uticaj interneta i društvenih mreža“ imaju pozitivan statistički značajan efekat, dok je varijabla „strah u vezi sa trgovinom na društvenim mrežama“ imala negativan statistički značajan efekat na stavove potrošača prema marketingu na društvenim mrežama. Neka istraživanja su pokazala da povjerenje igra važnu ulogu u uticaju na stavove potrošača i da je povjerenje neophodno da postoji u području društvenih mreža kako bi pozitivno uticalo na stav

⁷ Prevod autorki.

⁸ Prevod autorki.

⁹ Prevod autorki.

¹⁰ Prevod autorki.

¹¹ Prevod autorki.

potrošača prema marketingu na društvenim mrežama, budući da interakcija licem-u-lice izostaje u takvom vidu trgovine¹² (Aziz, Husin, Hussin, & Afaq, 2019).

METODOLOŠKI OKVIR ISTRAŽIVANJA

Predmet i problem istraživanja

Predmet istraživanja je stav potrošača o marketingu na društvenim mrežama. Stav potrošača o marketingu na društvenim mrežama podrazumijeva koncept koji se odnosi na opšta osjećanja koja potrošači imaju prema marketingu i tržištu na društvenim mrežama, odnosno povoljnu ili nepovoljnu procjenu od strane potrošača, osjećanje prema upotrebi društvenih mreža kao kanala za promovisanje kompanije i njenih proizvoda i akcionu tendenciju prema ideji marketinga na društvenim mrežama. Problem istraživanja je operacionalizovan kao mogućnost ispitivanja stava potrošača o marketingu na društvenim mrežama.

Cilj istraživanja

Iz opisanog problema istraživanja proizilazi cilj istraživanja. Cilj istraživanja jeste konstrukcija mjernog instrumenta za procjenu stava potrošača o marketingu na društvenim mrežama, te provjera njegovih metrijskih karakteristika, prije svega, diskriminativnosti, pouzdanosti i valjanosti.

Iščitavajući određen broj istraživanja rađenih na pojmu stava potrošača o marketingu na društvenim mrežama, uočene su određene nepravilnosti u pogledu uzorka na kojem je istraživanje provedeno. Konkretno, veliki broj istraživanja nije obuhvatao “stariju” populaciju korisnika društvenih mreža koji podjednako pristupaju mrežama u svrhe marketinga, te samim tim rezultati bivaju podložni konfirmativnim i pozitivnim stavovima o istom. Iz takvog teorijskog polazišta, odlučeno je da se metrijske karakteristike upitnika stava potrošača o marketingu na društvenim mrežama ispituju na široj populaciji u smislu starosne dobi. U namjeri da se stvori istraživački osnov za proučavanje marketinga na društvenim mrežama, odlučeno je da se konstruiše

¹² Prevod autorki.

psihometrijska skala čiji je osnovni cilj da ispituje stavove potrošača o marketingu na društvenim mrežama. Postojala su dva razloga za donošenje takve odluke: Kao prvo, ne postoji standardizovani mjerni instrument na našim prostorima koji ispituje stavove potrošača o marketingu na društvenim mrežama. Kao drugo, imajući u vidu da su ispitanici u uzorku korisnici društvenih mreža, odgovori ispitanika posmatrani su kao izveštaji svjedoka koji su veoma dobro obavješteni o marketingu na društvenim mrežama – centralnoj temi interesovanja istraživačkog rada.

Praktična vrijednost rada bi bila konstruisanje takvog upitnika koji bi eliminisao potencijalne sistemske greške mjerenja i obezbijedio određene mjere pri utvrđivanju adekvatne procjene stava potrošača o marketingu na društvenim mrežama, te njegova dalja standardizovana upotreba.

Zadaci istraživanja

Iz ovako formulisanog cilja slijede istraživački zadaci, koje je neophodno realizovati. Zadaci se mogu definisati kao:

- 1) Konstruisati mjerni instrument;
- 2) Utvrditi i opisati distribuciju rezultata;
- 3) Provjeriti diskriminativnost skale;
- 4) Provjeriti pouzdanost skale;
- 5) Provjeriti valjanost skale.

Hipoteze istraživanja

U ovom istraživanju postavljene su tri alternativne hipoteze:

- H_1 – Skala ima zadovoljavajuću diskriminativnost;
- H_2 – Skala ima zadovoljavajuću pouzdanost;
- H_3 – Skala ima zadovoljavajuću valjanost.

Uzorak istraživanja

Istraživanje je provedeno na namjernom, neprobabilističkom uzorku od 217 ispitanika sa teritorije Bosne i Hercegovine, Crne Gore, Srbije i Hrvatske, koji su korisnici društvenih mreža. Od tog broja, 27,6% su bili ispitanici muškog pola, a 72,4% ženskog pola. Starosna dob ispitanika se kretala u rasponu od 16 do 65 godina.

Od toga 6,9% ispitanika je procijenilo da provodi manje od 30 minuta dnevno vremena na društvenim mrežama, 43,8% provodi od 30 minuta do 2 časa, 36,9% provodi od 2 do 6 časova, 9,2% provodi od 6 do 12 časova, i 3,2% ispitanika provodi više od 12 časova na društvenim mrežama.

Instrument istraživanja

Za potrebe ovog istraživanja konstruisana je skala stava potrošača o marketingu na društvenim mrežama, tj. anoniman elektronski upitnik zatvorenog tipa koji sadrži osnovne demografske podatke, a sačinjen je od 21 tvrdnje (u preliminarnoj verziji skale) sa petostepenom skalom Likertovog tipa. U konstrukciji skale preduzeta je operacionalizacija pojma stava potrošača o marketingu na društvenim mrežama i definisanje njegove teorijske osnove. U inicijalnoj fazi konstrukcije izvršena je sadržajna analiza relevantne literature koja se odnosi na stav potrošača o marketingu na društvenim mrežama. Na osnovu toga dobijen je reprezentativan uzorak indikatora.

Način provođenja istraživanja

Istraživanje je sprovedeno u januaru 2019. godine. Podaci su prikupljeni na način da je za ovo istraživanje konstruiran upitnik isključivo u online formi, koji je anoniman i objavljen na platformi Google Forms zbog jednostavnosti i povjerenja ispitanika prema toj formi upitnika.

REZULTATI ISTRAŽIVANJA

Ovdje ćemo iznijeti osnovne rezultate provjeravanja metrijskih karakteristika skale za ispitivanje stava potrošača o marketingu na društvenim mrežama.

Inicijalni skup od 21 stavke skale potrošača o marketingu na društvenim mrežama bio je podvrgnut analizi glavnih osa (Principal Axis Factoring) u 23. verziji SPSS-a. Prije sprovođenja PAF, bila je ocijenjena prikladnost podataka za faktorsku analizu. Pregledom korelacione matrice otkriveno je mnogo koeficijenata vrijednosti 0,3 i više. Vrijednost Kajzer-Mejer-Oklinovog pokazatelja bio je 0,816, što premašuje preporučenu vrijednost 0,6 (Kaiser, 1974). Takođe, Bartletov test sferičnosti dostigao je statističku značajnost, što govori o zadovoljavajućoj reprezentativnosti stavki i faktoribilnosti korelacione matrice.

Tabela 1 – Pokazatelji prikladnosti podataka za faktorsku analizu

KMO and Bartlett's Test		
Kaiser-Meyer-Olkin Measure of Sampling Adequacy.		.816
Bartlett's Test of Sphericity	Approx. Chi-Square	1146.020
	Df	210
	Sig.	.000

Tabela 2 – Matrica korelacije promjenljivih i faktora

Factor Matrix ^a		
	Factor	
	1	2
12. Sve trgovinske kompanije bi trebale promovisati na društvenim mrežama.	.684	
4. Marketing putem društvenih mreža je budućnost marketinga zbog sve šire upotrebe.	.638	
15. Kupovina preko društvenih mreža pruža raznovrsnost proizvoda.	.565	
1. Za marketing je neophodno da koriste društvene mreže zbog veće pristupačnosti potrošačima.	.543	.304
20. Svakodnevno pretražujem proizvode na društvenim mrežama prije kupovine.	.542	
13. Ključne riječi na pretraživačima društvenih mreža omogućava bržu pretragu proizvoda pri kupovini.	.519	
5. Trgovina putem društvenih mreža omogućava uštedu vremena.	.508	

16. Svakodnevno koristim društvene mreže u svrhe kupovine.	.497	
21. Upotreba društvenih mreža u svrhe marketinga omogućava kompanijama uvid u rad konkurencije.	.439	
9. Redovno gledam ocjene drugih o proizvodu na internetu prije nego što se odlučim za kupovinu.	.423	
2. Kupovina preko društvenih mreža je gubitak vremena.	-.422	.342
19. Razmjena iskustava drugih o proizvodu u komentarima utiče na moje odluke pri kupovini proizvoda na društvenim mrežama.	.395	
6. Da li je proizvod popularniji na društvenim mrežama utiče na moje odluke pri kupovini proizvoda.	.394	
11. Društvene mreže su postale središte marketinga svjetskog tržišta.	.374	
18. U budućnosti smanjiće se broj nepouzdatih i lažnih marketinških kompanija na društvenim mrežama.	.337	
7. Broj reklama marketinških kompanija će se povećavati na društvenim mrežama.	.310	
14. Strah me je platiti proizvod na društvenim mrežama prije samog dostavljanja proizvoda.		.645
8. Upotrebu platnih kartica (debitne, kreditne kartice, itd) pri trgovini na društvenim mrežama smatram nepouzdanom.	-.382	.558
10. Strah me je krađe identiteta (ime, prezime, adresa, lozinka, podaci sa kartice) pri kupovini na društvenim mrežama.		.538
3. U budućnosti sva kupovina će se obavljati na društvenim mrežama.		.406
17. Kvalitet proizvoda reklamiran na društvenim mrežama često ne odgovara dostavljenom proizvodu.		.349

Tabela 3 – Matrica svih faktorskih težina

Pattern Matrix ^a		
	Factor	
	1	2
12. Sve trgovinske kompanije bi trebalo da se promovišu na društvenim mrežama.	.749	
4. Marketing putem društvenih mreža je budućnost marketinga zbog sve šire upotrebe.	.689	
1. Za marketing je neophodno da koriste društvene mreže zbog veće pristupačnosti potrošačima.	.650	
20. Svakodnevno pretražujem proizvode na društvenim mrežama prije kupovine.	.585	
13. Ključne riječi na pretraživačima društvenih mreža omogućavaju bržu pretragu proizvoda pri kupovini.	.509	
15. Kupovina preko društvenih mreža pruža raznovrsnost proizvoda.	.489	
11. Društvene mreže su postale središte marketinga svjetskog tržišta.	.485	

2. Kupovina preko društvenih mreža je gubitak vremena.	.463	
21. Upotreba društvenih mreža u svrhe marketinga omogućava kompanijama uvid u rad konkurencije.	.456	
6. Da li je proizvod popularniji na društvenim mrežama utiče na moje odluke pri kupovini proizvoda.	.396	
9. Redovno gledam ocjene drugih o proizvodu na internetu prije nego što se odlučim za kupovinu.	.385	
19. Razmjena iskustava drugih o proizvodu u komentarima utiče na moje odluke pri kupovini proizvoda na društvenim mrežama.	.376	
16. Svakodnevno koristim društvene mreže u svrhe kupovine.	.373	
5. Trgovina putem društvenih mreža omogućava uštedu vremena.	.366	
14. Strah me je platiti proizvod na društvenim mrežama prije samog dostavljanja proizvoda.		.697
8. Upotrebu platnih kartica (debitne, kreditne kartice, itd) pri trgovini na društvenim mrežama smatram nepouzdanom.		.669
10. Strah me je krađe identiteta (ime, prezime, adresa, lozinka, podaci sa kartice) pri kupovini na društvenim mrežama.		.614
17. Kvalitet proizvoda reklamiran na društvenim mrežama često ne odgovara dostavljenom proizvodu.		.413
3. U budućnosti sva kupovina će se obavljati na društvenim mrežama.		.346
18. U budućnosti smanjiće se broj nepouzdatih i lažnih marketinških kompanija na društvenim mrežama.		.337
7. Broj reklama marketinških kompanija će se povećavati na društvenim mrežama.		.332

Analiza glavnih komponenata otkrila je prisustvo dvije komponente. Dvokomponento rješenje objasnilo je ukupno 28,152% varijanse, pri čemu je doprinos 1. komponente 20,103%, a 2. komponente 8,049%. Da bi se lakše protumačile te dvije komponente sprovedena je Promax neortogonalna rotacija uz Kaiser normalizaciju, te je time dobijena jačina korelacije između dva faktora. U ovom slučaju zapaženo je da je korelacija između ove dvije komponente sasvim mala, -0,293, te se može zaključiti da ove dvije komponente nisu uzajamno zavisne.

Tabela 4 – Prikaz jačine korelacije između faktora

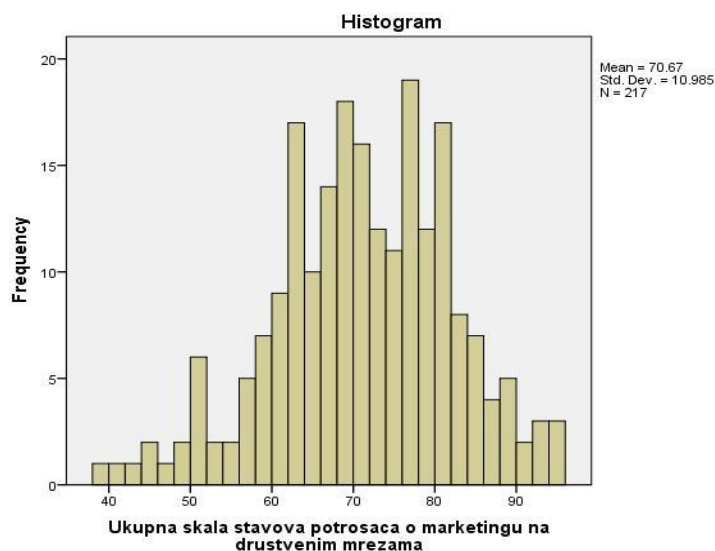
Factor Correlation Matrix		
Factor	1	2
1	1.000	-.293
2	-.293	1.000

U matrici svih faktorskih težina prikazane su glavne faktorske težine komponente 1 koje daju stavke 12, 4, 1, 20 i 13 a prema njihovom sadržaju može se uočiti da se radi o odnosu potrošača prema marketingu na društvenim mrežama. Glavne faktorske težine stavki komponente 2 (14, 8, 10, 17, 3, 18, 7) po svom sadržaju ne upućuju direktno na stav potrošača o marketingu na društvenim mrežama, već se one mogu posmatrati kao zasebna dimenzija, kao npr. predviđanja potrošača o budućnosti marketinga na društvenim mrežama, stav o kvalitetu proizvoda reklamiranog na društvenim mrežama, ili strah potrošača od zloupotrebe ličnih podataka prilikom kupovine. Sve ovo ukazuje na to da se ove dvije komponente razlikuju prema značenju i mogu se zasebno posmatrati.

Dalje, odbacivanjem faktora dva koji po svojoj komponenti i korelacijskom odnosu mjeri nešto drugo, skala u konačnoj verziji ima 14 tvrdnji, odnosno jedan faktor, faktor koji se odnosi na stav potrošača o marketingu na društvenim mrežama.

Nakon toga pristupljeno je određivanju metrijskih karakteristika konačne verzije testa, a u ovom slučaju to su diskriminativnost, pouzdanost i valjanost.

Primjenom skale stava potrošača o marketingu na društvenim mrežama na uzorku od 217 ispitanika dobijen je prosječni skor koji iznosi 70.67 uz standardnu devijaciju koja iznosi 10.985.

Grafikon 1 – Distribucija skorova stava potrošača o marketingu na društvenim mrežama

Na osnovu vrijednosti skjunisa -0.305 i kurtozisa 0.002 možemo tvrditi da je distribucija simetrična, odnosno približna normalnoj distribuciji.

Tabela 5 – Prikaz deskriptivne statistike

Descriptives			Statistic	Std. Error
Ukupna skala stavova potrosaca o marketingu na društvenim mrežama	Mean		70.67	.746
	95% Confidence Interval for Mean	Lower Bound	69.20	
		Upper Bound	72.14	
	5% Trimmed Mean		70.91	
	Median		70.00	
	Variance		120.667	
	Std. Deviation		10.985	
	Minimum		39	
	Maximum		95	
	Range		56	
	Interquartile Range		16	
	Skewness		-.305	.165
	Kurtosis		-.002	.329

Diskriminativnost skale u cjelini provjerena je Smirnov-Kolmogorovim testom ispitivanja normalnosti raspodjele pri čemu se normalnost utvrđuje statistički neznačajnim odstupanjem od normalnosti, tj. vrijednosti Sig. većom od 0.05. (Dizdar, 2006). Dobijena značajnost Sig. iznosi 0.200, što je veće od 0.05, te samim tim pretpostavka o normalnosti raspodjele je potvrđena. Diskriminativnost skale u cjelini nije narušena.

Tabela 6 – Prikaz rezultata Smirnov-Kolmogorovog testa

	Kolmogorov-Smirnov ^a			Shapiro-Wilk		
	Statistic	df	Sig.	Statistic	df	Sig.
Ukupna skala stavova potrosaca o marketingu na društvenim mrežama	.055	217	.200 [*]	.990	217	.116

*. This is a lower bound of the true significance.

a. Lilliefors Significance Correction

Pouzdanost skale stava potrošača o marketingu na društvenim mrežama određena je metodom interne konzistencije i pri tome je kao procjena pouzdanosti korišten Kronbahov alfa koeficijent, koji se zasniva na interkorelacijama među česticama te ovisi o broju čestica i njihovim međusobnim korelacijama (Cronbach, 1951)¹³. Naime, što je ovaj koeficijent bliži 1, interna konzistentnost, odnosno, pouzdanost je veća. Za razliku od testova inteligencije i ličnosti, gdje se postavlja obično vrlo strog kriterijum prihvatanja alfa koeficijenta, za skale se postavljaju blaži kriterijumi, tj. $\alpha > 0.70$ (Solaković, 2011). Izračunati Kronbahov koeficijent alfa skale iznosi 0,817, te time skala spada u visoko pouzdane mjerne instrumente (Bukvić, 1996).

Tabela 7 – Prikaz pouzdanosti skale

Reliability Statistics		
Cronbach's Alpha	Cronbach's Alpha Based on Standardized Items	N of Items
.817	.823	14

Uslov homogenosti stavki u instrument je zadovoljen u smislu prosječnih korelativnih veza između stavki (h_1). Koeficijent homogenosti (prosječna korelacija među česticama) za 14 stavki kreće se u intervalu od 0.041 do 0.560. Ukupna varijansa koju objašnjava dobijeni faktor iznosi 30,926%. Koeficijenti pouzdanosti, reprezentativnosti i homogenosti pružaju uvid u to da se radi o instrumentu sa zadovoljavajućim psihometrijskim karakteristikama.

Tabela 8 – Prikaz ajtem analize skale nakon faktorizacije

Summary Item Statistics							
	Mean	Minimum	Maximum	Range	Maximum / Minimum	Variance	N of Items
Item Means	3.525	2.005	4.207	2.203	2.099	.396	15
Inter-Item Correlations	.239	.041	.560	.519	13.638	.011	15

¹³ Prevod autorki.

Kada je mjerni instrument valjan opravdano se može reći da on u stvari mjeri ono što mu je predmet mjerenja. Kirk i Miller ističu da se validnost upitnika može mjeriti određivanjem vrijednosti korelacije između rezultata svake stavke i ukupnog rezultata (Daud i sar., 2018). „Pirsonova korelacija koristi se za analizu rezultata svake stavke prema ukupnom rezultatu stavki konstrukta”¹⁴(Daud i sar., 2018, str. 1029). Za procjenu konstruktne valjanosti skale stava potrošača o marketingu na društvenim mrežama primijenjen je Pirsonov produkt moment (koeficijenta korelacije), pri čemu je izračunata r_{xy} vrijednost od ukupnih rezultata i rezultata svake stavke, tj. koreliranjem svakog skora skale sa ukupnim skorom. Stavke skale koja su značajno povezane sa ukupnim skorom ukazuju na validnost instrumenta. Da bi se identifikovali validni ajtemi u skali, posmatrana je vrijednost značajnosti i poređene su vrijednosti korelacije r_{xy} sa tabelarnom vrijednosti dobijenog r produkt momenta. Za broj ispitanika $N=217$ ($df=N-2$; $df=215$), na nivou značajnosti 0.01 (1%), tabelarna vrijednost dobijenog r produkt momenta iznosi 0.180. Dobijene vrijednosti značajnosti za svaku stavku Sig. (2-tailed) $0.000 < 0.01$ su manje od nivoa značajnosti 0.01.

Tabela 9 – Prikaz rezultata Pirsonove korelacije

Item		Total score
1.	Pearson Correlation	.565**
	Sig. (2-tailed)	.000
2.	Pearson Correlation	.471**
	Sig. (2-tailed)	.000
3.	Pearson Correlation	.551**
	Sig. (2-tailed)	.000
4.	Pearson Correlation	.520**
	Sig. (2-tailed)	.000
5.	Pearson Correlation	.538**
	Sig. (2-tailed)	.000
6.	Pearson Correlation	.659**
	Sig. (2-tailed)	.000
7.	Pearson Correlation	.531**
	Sig. (2-tailed)	.000

¹⁴ Prevod autorki.

8.	Pearson Correlation	.616**
	Sig. (2-tailed)	.000
9.	Pearson Correlation	.571**
	Sig. (2-tailed)	.000
10.	Pearson Correlation	.518**
	Sig. (2-tailed)	.000
11.	Pearson Correlation	.636**
	Sig. (2-tailed)	.000
12.	Pearson Correlation	.438**
	Sig. (2-tailed)	.000
13.	Pearson Correlation	.620**
	Sig. (2-tailed)	.000
14.	Pearson Correlation	.451**
	Sig. (2-tailed)	.000
Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed)**		

Na osnovu Pirsonove vrijednosti r_{xy} dobijenu za svaku stavku (0.438 - 0.659) > r produkt momenta 0.180, može se zaključiti da su stavke komponente u instrumentu značajno međusobno povezane, što podržava konstruktnu valjanost svih stavki koji sačinjavaju skalu stava potrošača o marketingu na društvenim mrežama.

Rezultati analize glavnih komponenti skale takođe su podržale jednofaktorsku strukturu koja objašnjava ukupno 30,92% varijanse, što ukazuje na dobru konstruktnu valjanost. U konačnoj verziji mjernog instrumenta zadržano je 14 tvrdnji koje se u daljim istraživanjima mogu koristiti kao instrument za ispitivanje.

Tabela 10 – Prikaz ukupne varijanse objašnjene jednofaktorskim rješenjem

Total Variance Explained			
Component	Extraction Sums of Squared Loadings		
	Total	% of Variance	Cumulative %
1	4.330	30.926	30.926

Extraction Method: Principal Component Analysis.

ZAVRŠNA RAZMATRANJA I ZAKLJUČCI

Kao zaključak ovog rada može se istaći da su ostvarene sve faze konstrukcije testa predviđene nacrtom istraživanja, kao i cilj istraživanja, te da su ispitane mjerne karakteristike testa (diskriminativnost, pouzdanost i valjanost) ispunjavajući prethodno postavljene zadatke istraživanja. Rezimirajući sve korake, u konačnici rada prihvataju se prethodno postavljene hipoteze, tj. konstruisana skala stava potrošača o marketingu na društvenim mrežama je ispravna (valjana) u svim svojim segmentima, odnosno skala ima zadovoljavajuću diskriminativnost, pouzdanost i valjanost.

O dobroj diskriminativnosti skale može se zaključiti iz raspona ukupnih rezultata. Vrijednost standardne devijacije i broj opaženih različitih ukupnih rezultata potvrđuju zadovoljavajuću diskriminativnost skale. Stavovi potrošača o marketingu na društvenim mrežama distribuišu se normalno na uzorku istraživanja.

Pouzdanost skale određena je metodom interne konzistencije. U ovom istraživanju pouzdanost skale iznosi 0,817, a Bukvić (1996) navodi da su skale s Kronbahovim alfa koeficijentom iznad 0,80 visoko pouzdane. Dakle, možemo zaključiti kako je pouzdanost skale stava potrošača o marketingu na društvenim mrežama visoka.

Valjanost skale utvđena je određivanjem vrijednosti korelacije između rezultata svake stavke i ukupnog rezultata Prisonovim produkt moment koeficijentom korelacije, pri čemu su stavke skale koja su značajno povezane sa ukupnim skorom ukazale na konstruktnu valjanost instrumenta. Jednofaktorska solucija, koja objašnjava 31% varijanse, u tumačenju konstruktne valjanosti daje nam uvid u mogućnost da skala uistinu mjeri stav potrošača o marketingu na društvenim mrežama.

Na osnovu dobijenih rezultata može se zaključiti da se radi o instrumentu sa zaista dobrim psihometrijskim karakteristikama i stabilnom faktorskom strukturom.

Važno je napomenuti da je ovo istraživanje prije svega rađeno na uzorku korisnika društvenih mreža na internetu, koji predstavljaju specifičnu populaciju koja je upućena o pojmu marketinga na društvenim mrežama, što je i bila namjera istraživača. Prednost ovakvog istraživanja jeste što pruža: dostupnost demografski i kulturološki različite

populacije ¹⁵(Schmidt, 1997), lakoću kojom se dolazi do velikog broja ispitanika ¹⁶(Erdfelder, Faul i Buchner, 1996), dobrovoljno učestvovanje ispitanika u istraživanju (veću motivaciju ispitanika), javnu kontrolu etike odnosa prema ispitanicima, ali i jednostavan pristup ispitanika.

Takođe, rezultati namjernog, neprobabilističkog uzorkovanja u ovom istraživanju se ne mogu generalizovati, budući da se „uzorci ne biraju prema kriteriju matematičke vjerojatnosti nego u skladu s nekim kriterijem istraživača“, te ne postoji jasan broj jedinica koji bi doveo do slučajnog, matematički izvedenog uzorka (Lamza Posavec, 2013, str. 45). Jedinica analize istraživanja su korisnici društvenih mreža, pri čemu je iz navedenih razloga korišten namjerni, neprobabilistički uzorak dobrovoljaca. Ipak, ovi nedostaci mogu biti smjernica za buduća srodna istraživanja, koja će otkloniti ove nedostatke upotrebom klasičnih upitnika tipa papir-olovka, te slučajnim uzorkovanjem.

LITERATURA:

- Akar, E., & Topçu, B. (2011). An examination of the factors influencing consumer's attitudes toward social media marketing. *Journal of internet commerce*, 10:1, 35–67.
- Aziz, S., Md Husin, M., Hussin, N., & Afaq, Z. (2019). Factors that influence individuals' intentions to purchase family takaful mediating role of perceived trust. *Asia Pacific Journal of Marketing and Logistics*, 31(1), 81–104.
- Bukvić, A. (1996). *Načela izrade psiholoških testova*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Cant, M., Brink, A. and Brijball, S. (2002). *Customer Behaviour: A Southern African Perspective*. (1st ed.), Lansdowne: Juta.
- Cha, J. (2009). Shopping on social networking web sites: Attitudes toward real versus virtual items. *Journal of interactive advertising*, 101, 77–93.
- Chiou, Y.-H., M.-H. Chen, L.-S. Huang, L.-R. Huang, and S.-R. Hu. (2008, July). *The effects of blog product placement type and source credibility on the attitudes toward product placement in Taiwan*. Paper presented at the International Conference on Business and Information (BAI2008). South Korea: Seoul.
- Cronbach, L. J. (1951). Coefficient alpha and the internal structure of tests. *Psychometrika*, 16 (3), 297–334.
- Daud, K.A.M., Khidzir, N.Z., Ismail, A.R. and Abdullah, F.A. (2018). Validity and reliability of instrument to measure social media skills among small and medium entrepreneurs at Pengkalan Datu River. *International Journal of Development and Sustainability*, Vol. 7 No. 3, 1026–1037.
- Dizdar, D. (2006). *Kvantitativne metode*. Zagreb: Kineziološki fakultet.

¹⁵ Prevod autorki.

¹⁶ Prevod autorki.

- Du Plessis, P.J. and Rousseau, G.G. (2003). *Buyer Behaviour: A Multi-Cultural Approach* (3rd ed.). Cape Town: Oxford.
- Džajls, D. (2011). *Psihologija medija*. Beograd: Clio.
- Erdfelder, E., Faul, F., & Buchner, A. (1996). GPOWER: A general power analysis program. *Behavior Research Methods, Instruments & Computers*, 28(1), 1–11.
- Hawkins, D.I., Best, R.J. and Coney, K.A. (2004). *Consumer Behaviour: Building Marketing Strategy* (9th ed.). New York: McGraw-Hill Irwin.
- Irshad, M., & Ahmad, M. S. (2019). Investigating the Determinants of Consumers' Attitude towards Social Media Marketing: Moderating Role of Gender. *Online Journal of Communication and Media Technologies*, 9(4), e201920.
- Kaiser, H. F. (1974). An index of factorial simplicity. *Psychometrika*, 39(1), 31–36.
- Kotler, P. and Keller, K. (2006). *Marketing Management* (12th ed.). Prentice Hall, Upper Saddle River.
- Lamza Posavec, V. (2013). Metode istraživanja: anketa i analiza sadržaja. *Neobjavljena skripta*.
- Mady, Tarek T. (2011). Sentiment toward marketing: Should we care about consumer alienation and readiness to use technology? *Journal of Consumer Behavior* 10: 192–204.
- Solaković, Š. (2011). Konstrukcija i metrijske karakteristike skale za ispitivanje stavova zaposlenih prema ulozi psihologa u organizaciji, u: *Filozofske i prirodno-matematičke nauke*, 12 (2), Radovi Filozofskog fakulteta (169–182). Pale: Filozofski fakultet Univerziteta u Istočnom Sarajevu.
- Schmidt, W. C. (1997). World-Wide Web survey research: Benefits, potential problems, and solutions. *Behavior research methods, instruments, & computers*, 29(2), 274–279
- Shiau, W.-L., and M. M. Lu. (2010). Continuance intention of blog users: The impact of perceived enjoyment and user involvement. *Proceedings PACIS*, 85-96.
- Stokes, R. (2013). *eMarketing: The Essential Guide to Marketing in a Digital World*. (5th ed.), QuirkEducation, Cape Town.
- Thomas, L. (2011). *The McGraw-Hill 36-Hour Course: Online Marketing*. New York: McGraw-Hill.

MEASURING CONSUMERS' ATTITUDE TOWARDS SOCIAL MEDIA MARKETING

Summary

Social media and social media applications are becoming new marketplaces and marketing tools. Social media marketing is defined as the use of social media as a channel for promoting a company and its products, whilst the consumers' attitude is a concept that refers to the general feelings that consumers have towards marketing and social media marketplace. To our knowledge, no standardized measurement instrument has been developed and tested for measuring consumers' attitude towards social media marketing in our region. In this paper, Consumers' Attitude Towards Social Media Marketing Scale was developed, using a five-point Likert scale. The aim of this study was to develop a measurement instrument and to evaluate its psychometric properties (sensitivity, reliability and validity). Data for this study were collected using online survey platform from a purposive sample of social media users (N=217) in Bosnia and Herzegovina, Montenegro, Republic of Serbia and Republic of Croatia. The age of respondents ranged from 16 to 65. The scale consists of 14 items with an average inter-item correlation of 0.239. Exploratory factor analysis revealed one factor that explained 31% of the variance – consumers' attitude towards social media marketing. Statistical analyses results showed that instrument had satisfactory sensitivity (Kolmogorov-Smirnov, K-S normality test, p -value > 0.05), internal consistency reliability (Cronbach's $\alpha = 0.817$) and construct validity (Pearson's product moment $r = 0.180$; $N = 217$; $p = 0.01$).

Keywords: attitude, consumer, marketing, social media

Dodatak

SKALA STAVA POTROŠAČA O MARKETINGU NA DRUŠTVENIM MREŽAMA

Pol: ☐ muški ☐ ženski

Starosna dob: _____

Mjesto prebivališta: _____

Zanimanje: ☐ učenik ☐ student ☐ zaposlen ☐ nezaposlen ☐ penzioner

Koliko vremena dnevno provodite na društvenim mrežama?

☐ manje od 30 minuta ☐ 30 min–2h ☐ 3–6h ☐ 7–12h ☐ više od 13h

UPUTSTVO:

Ispred Vas se nalazi niz tvrdnji koje se odnose na marketing na društvenim mrežama. Molim Vas da za svaku tvrdnju u nastavku odredite Vaš stepen slaganja s tom tvrdnjom i to tako da zaokružite jedan od brojeva koji imaju sljedeće značenje:

1 = uopšte se ne slažem
 2 = uglavnom se ne slažem
 3 = niti se slažem niti se ne slažem
 4 = uglavnom se slažem
 5 = u potpunosti se slažem

1. Za marketing je neophodno da koriste društvene mreže zbog veće pristupačnosti potrošačima.	1	2	3	4	5
2. Kupovina preko društvenih mreža je gubitak vremena.	1	2	3	4	5
3. Društvene mreže su postale središte marketinga svjetskog tržišta.	1	2	3	4	5
4. Trgovina putem društvenih mreža omogućava uštedu vremena.	1	2	3	4	5
5. Da li je proizvod popularniji na društvenim mrežama utiče na moje odluke pri kupovini proizvoda.	1	2	3	4	5
6. Redovno gledam ocjene drugih o proizvodu na internetu prije nego što se odlučim za kupovinu.	1	2	3	4	5
7. Sve trgovinske kompanije treba da se promovisu na društvenim mrežama.	1	2	3	4	5
8. Ključne riječi na pretraživačima društvenih mreža omogućavaju bržu pretragu proizvoda pri kupovini.	1	2	3	4	5
9. Kupovina preko društvenih mreža pruža raznovrsnost proizvoda.	1	2	3	4	5
10. Svakodnevno koristim društvene mreže u svrhe kupovine.	1	2	3	4	5
11. Razmjena iskustava drugih o proizvodu u komentarima utiče na moje odluke pri kupovini proizvoda na društvenim mrežama.	1	2	3	4	5
12. Svakodnevno pretražujem proizvode na društvenim mrežama prije kupovine.	1	2	3	4	5
13. Upotreba društvenih mreža u svrhe marketinga omogućava kompanijama uvid u rad konkurencije.	1	2	3	4	5
14. Marketing putem društvenih mreža je budućnost marketinga zbog sve šire upotrebe.	1	2	3	4	5

Ognjen Pjano¹
Univerzitet u Istočnom Sarajevu
Filozofski fakultet Pale
Katedra za psihologiju
Student master studija

MEHANIZMI ODBRANE U FROJDOVSKOJ I KLAJNIJANSKOJ TEORIJI: KLINIČKE IMPLIKACIJE U PSIHOANALITIČKOM TRETMANU

Koncept mehanizama odbrane zauzima značajno mjesto kako u psihoanalitičkoj teoriji tako i u psihoanalitičkom tretmanu pacijenata. Iako su se psihoanalitičari svih pravaca izjasnili da prihvataju ovaj koncept, to ih nije spriječilo da pokrenu međusobne podjele oko shvatanja bazičnih teorijskih postavki, načina tretmana i same tehnike. Različite teorijske postavke vodile su i diferencijaciji shvatanja mehanizama odbrane. Cilj ovog rada je da kroz teorijski prikaz sličnosti i razlika psihoanalitičkih teorija sagleda etiologiju odbrana, kao i njihov odraz na sagledavanje kliničkih fenomena transfera i kontratransfera u psihoanalitičkom tretmanu. U radu se nudi teorijski pregled freudovske i klajnijanske teorije, a koje su ponudile različite pristupe u rasvjetljavanju geneze anksioznosti i odbrana u ranom psihičkom razvoju, a analogno tome i drugačije razumijevanje prirode i uloge transferno-kontratransfernog procesa. U završnoj diskusiji rada iznosimo gledište da su freudovski autori razmatrali ulogu odbrana u pojavi transferne neuroze koja predstavlja supstitut infantilne neuroze, a koja se vezuje za Edipov kompleks. Prema ovim autorima interpretacija transferno-kontratransfernog procesa odigrava pomoćno sredstvo u liječenju neurotičnih pacijenata. Klajnijanski autori, u skladu sa teorijom ranih objektivnih odnosa u kojima odbrane igraju značajnu ulogu, su pomjerili manifestovanje transfera na dublje nivoe nesvjesnog, ali i otvorili mogućnost liječenja psihotičnih pacijenata.

Cljučne riječi: mehanizmi odbrane, transfer, kontratransfer.

UVOD

Koncept mehanizama odbrane zauzima značajno mjesto u psihoanalitičkoj teoriji i tretmanu, a što se možda najbolje vidi u Freudovoj (1922) definiciji okvira psihoanalize, gdje on ističe da su stubovi na kojima počiva psihoanaliza: nesvjesno, Edipov kompleks, otpor, potiskivanje i seksualnost, naglašavajući da svi oni autori koji ne prihvataju potonje koncepte, ne bi trebalo ni da se ubrajaju u psihoanalitičare (Rudnesko i Plon, 2002). Ako uzmemo u obzir činjenicu da je do 1926. godine Sigmund Freud poistovjećivao koncept potiskivanja i odbrana onda možemo konstatovati da su potonji označeni kao jedan od stubova psihoanalize. Iako su se mnogi psihoanalitičari deklarativno izjašnjavali da

¹ogipjano@gmail.com

prihvataju ovu definiciju psihoanalize, to ih nije spriječilo da pokrenu međusobne napade i podjele oko bazičnih teorijskih postavki, načina tretmana i same analitičke tehnike. Različite teorijske postavke o jednom psihoanalitičkom konceptu vodile su promjeni gledišta i u drugim teorijskim konceptima jer su isti povezani i u međudejstvu. Tako se i koncept mehanizama odbrane revidirao u skladu sa izmjenama u objašnjenjima teorijskih konstrukata poput strukture ličnosti, razvojne linije, prirode anksioznosti i objektnih odnosa.

Mehanizmi odbrane označavaju cjelokupnost manifestacija zaštite ega od unutrašnjih nagonских agresija, kao i od spoljašnjih koji predstavljaju izvore psihičke opasnosti, nezadovoljstva i anksioznosti (Rudinesko i Plon, 2002). Bazične karakteristike odbrana predstavlja njihovo upravljanje nagonima i afektima, automatska operacija na nesvjesnom nivou, dinamičnost i reverzibilnost, te u cjelokupnoj dinamici ličnosti mogu funkcionisati na adaptivnom ili patološkom nivou (Ćeranić, 2005). Dakle, odbrane označavaju ego funkcije nesvjesnog kvaliteta koje su u službi izbjegavanja spoljašnje ili unutrašnje opasnosti i koje čuvaju integritet ličnosti u svrhu razrješenja neprijatnog konflikta praćenog neprihvatljivim emocijama i impulsima (Džamonja-Ignjatović, 2014).

U ortodoksnoj psihoanalitičkoj teoriji Sigmunda Frojda nalazimo prva objašnjenja mehanizama odbrane koje ovaj autor smatra nekom vrstom cenzure nagonskog i nesvjenog dijela ličnosti slične onoj kao u radu snova. Pomenuti autor nikada nije došao do koherentne teorije odbrana, pa je tako ovaj koncept revidirao u skladu sa izmjenama u svojoj teoriji o nagonima, anksioznosti i strukturi ličnosti. Ana Frojd, čuvarica očeve teorije i dječija psihoanalitičarka nastavila je istraživanje psihičkog života na terenu funkcija ega posebno orijentisana na mehanizmne odbrane. Ana Frojd 1936. godine izdaje knjigu pod nazivom „Ego i mehanizmi odbrane“ u kojoj pravi osvrt na već postojeće definicije odbrana uz formulacije novih mehanizama, a čime je utrla put novom pravcu u psihoanalizi koji se naziva ego psihologija. Ova autorka je postavila odbrane u srž psihoanalitičkog proučavanja ličnosti smatrajući da se njihovom analizom treba postići adaptivno funkcionisanje ličnosti. Oslanjajući se na Frojdovu drugu topiku, autori ego psihologije u teoriji razvoja strukture ličnosti smatraju da se ego razvija zajedno sa idom iz nediferencirane biološke matrice. Po mišljenju ego psihologa, instanca Ja se autonomizuje kontrolisanjem prvobitnih nagona, a što joj omogućava da stekne

nezavisnost u odnosu na unutrašnju i spoljašnju stvarnost. Ego ima biološke korijene u refleksnoj opremi novorođenčeta koja razvojem prerasta u autonomne funkcije Ja, između ostalog i odbrambene mjere. Prilagođavanje ega uzajamnim usklađivanjem nagonskog života i spoljašnje stvarnosti obezbjeđuje se ravnoteža neophodna za integritet ličnosti i njenu realizaciju. Ovakav stav je doveo do povlašćenja ega i njegove adaptacije na uštrb ida i nesvjesnog (Rudinesko i Plon, 2002).

Klajnijanska teorija nudi drugačije čitanje Frojdove druge topike. Melani Klajn i njeni sljedbenici dominantno akcentuju teoriju nagona koju je Frojd ponudio u svojoj posljednjoj reviziji teorije nagona. Ovi autori smatraju da sukob libidnih i agresivnih nagona djeluje na samom rođenju, već u ravni ida, generišući anksioznost smještenu u egu koji je prisutan po samom rođenju u arhaičnoj formi. Kako postoji rani ego koji je sposoban da iskusi anksioznost, tako postoje i rani mehanizmi odbrane. Takođe, klajnijanski autori nude originalnu teoriju objektnih odnosa koji predstavljaju stožer razvoja psihičkog života, a gdje mehanizmi odbrane predstavljaju jednu od temeljnih funkcija razvoja ličnosti (Ćeranić, 2005).

Različita tumačenja i čitanja ortodoksne psihoanalize vodila su i drugačijoj konceptualizaciji mehanizama odbrane što je imalo snažan uticaj na sagledavanje kliničkih fenomena u psihoanalitičkom tretmanu poput otpora, transfera i kontratransfera, a samim tim i različito definisanje tehnika i ciljeva psihoanalitičkom tretmanu.

Teorijska razmatranja mehanizama odbrane

Frojdovska i ego psihološka teorija

Mehanizme odbrane je prvobitno pokušao razumjeti i definisati Sigmund Frojd u sklopu svoje topografske, a zatim i strukturalne teorije ličnosti. Logično je da jedan naučnik nije mogao doći do konačnih objašnjenja jedne pojave, pa tako ni Frojd nije pretendovao na apsolutne teorijske postulate. Različiti autori su prateći Frojdu misao, neki više a neki manje dosljedno, nastavili izučavati mehanizme odbrane gdje su dali značajne doprinose u objašnjenju njihove dinamike, razvoja, funkcije i kliničkog značaja. Ponuditi preciznu i potpunu definiciju mehanizama odbrane svakako nije lako ni u sklopu različitih psihoanalitičkih teorija, a kamoli različitih psiholoških disciplina (psihologija

ličnosti, socijalna psihologija, kognitivna psihologija). Značajno je primijetiti da, iako je kolijevka rođenja koncepta mehanizama odbrane psihoanalitička teorija, savremene teorije u oblasti socijalne i kognitivne psihologije nepravedno prisvajaju još jedno Frojdovo "otkriće", dajući mu različite definicije bez referisanja na njihovog prvog i originalnog naučnika koji ih je opisao. Teorijski prikaz nastanka, razvoja i proširivanja koncepta mehanizama odbrane u sklopu psihoanalitičkih teorija (od klasično frojdovskih, ego psiholoških, pa do klajnijanskih gledišta) je jedan od zadataka ovog rada. Počecemo kroz istorijski pregled definicije koncepta odbrane koji je prvi opisao Sigmund Frojd.

U svom članku iz 1894. godine pod naslovom "Psihoneuroze odbrane" Frojd prvi put upotrebljava termin *odbrana*, predstavljajući ga kao stožer neurotičnog funkcionisanja, odnosno, tim terminom označava sve manifestacije koje su odraz zaštite ega od unutrašnjih impulsa nagonске prirode, ali i zaštite od spoljašnjih izvora nadražaja koje vode do nezadovoljstva (Rudinesko i Plon, 2002).

U topografskom prikazu teorije ličnosti koja podrazumijeva postojanje nesvjesnih, predsvjesnih i svjesnih dijelova psihičkog, Frojd je prvobitno mehanizme odbrane upotrebljavao kao sinonim za potiskivanje. Potiskivanje je prema Frojdu omogućavalo protekciju od prodora impulsa i želja koji dolaze iz nesvjesnog dijela ličnosti koji je organizovan prema principu zadovoljstva, te u kome funkcionišu primarni procesi. Dok je cenzura u snu prvi "stražar" između nesvjesnog i predsvjesnog dijela ličnosti, mehanizmi odbrane tada obuhvaćeni konceptom potiskivanja predstavljaju prema Frojdu "drugog stražara" koji vrši protekciju prodora nesvjesnih impulsa u svjesni dio ličnosti. Frojd je potiskivanje nazivao "kraljicom među odbranama" (Ćeranić, 2005).

Manifestacija takvih odbrana ega od nagonских impulsa se ispoljava otporom pacijenta prema dovođenju nesvjesnih sadržaja u svijest od strane analitičara. Frojd smatra da je otpor klinički element, simptom onoga što je potisnutno. Otpor nastaje iz procesa potiskivanja i predmet je interpretacija kao i transfer, u vidu kojeg se često ispoljava. Detaljnije razmatranje mehanizama odbrane i njihovog odraza na sagledavanje transfera i kontratransfera biće prikazano u zasebnom poglavlju ovog rada (Rudinesko i Plon, 2002).

Sa izmjenom topografske teorije i postavkom strukturalne teorije ličnosti u kojoj je Frojd pretpostavio postojanje tri instance ličnosti: id (ono), ego (ja) i superego (nad-

ja), ali ne isključujući nesvjesne/ predsvjesne/ svjesne kvalitete psihičkog, on dolazi do zaključka da funkcije mehanizama odbrane pripadaju ego. Ozbiljnije i posvećenije bavljenje instancom Ja, Frojd otpočinje u svom djelu „Ego i Id“ u kome naglašava da pored toga što je ego organizovan oko sistema svjesne percepcije vanjskih i unutrašnjih podražaja, on takođe obuhvata strukture koje su odgovorne za nesvjesne odbrambene reakcije, kao i otpor u psihoanalitičkoj situaciji. U djelu „Inhibicija, simptomi i anksioznosti“ Frojd mijenja svoju teoriju o anksioznosti pripisujući joj signalnu funkciju što će implicirati i drugačiju perspektivu odbrambenih funkcija. Naime, u prvoj teoriji o anksioznosti Frojd je smatrao da nastanak strepnje uzrokuje mehanizam potiskivanja koji dovodi do suzbijanja i nagomilavanja impulsa seksualnog nagona, odnosno, nagomilani libido se pretvara u neurotični strah – anksioznost (Ćeranić, 2005). U drugoj teoriji o anksioznosti, koju je iznio u gore navedenom djelu, Frojd je smatrao da potiskivanje ne stvara anksioznost, već obrnuto. Anksioznost je alarmni znak za nagonske prijetnje nesvjesnog protiv kojih se pokreće potiskivanje. Da bi se ego zaštitio od sloma usljed nemogućnosti kontrole nad impulsima, on pokreće odbrambene mjere protiv potonjih. Takođe, u svojoj knjizi „Inhibicija, simptom i strepnja“ Frojd pravi razliku između termina odbrana i potiskivanje. Tada predlaže da se terminom potiskivanje obuhvati specifična vrsta odbrane koja je u vezi sa specifičnim neurotskim poremećajem (na primjer, veza između potiskivanja i histerije), a da termin odbrana označava sveukupne procese zaštite ega od nagonskih impulsa (Rudinesko i Plon, 2002). Gorepomenuta teorijska postavka predstavlja vrhunac Frojdovih rasprava o mehanizmima odbrane, a dalje istraživanje istih je nastavila psihoanalitičarka Ana Frojd.

Prema Ani Frojd (1936) mehanizmi odbrane djeluju protiv nagonskih impulsa i želja, ali takođe i protiv svih spoljašnjih izvora strepnje, pa sve do onih najkonkretnijih. Unutrašnji konflikt protiv kojeg se pokreće čitav spektar odbrana dobija i drugu dimenziju jer više nije posmatran samo kao sukob ida i superega, već kao i sukob između pojedinca i spoljašnjeg svijeta. Takođe, ovaj akcenat na interakciji pojedinca sa spoljašnjom sredinom odrazio se i na proširivanje ciljeva analitičkog tretmana, a koji prema A. Frojd podrazumijevaju uspješno uspostavljanje skladnih odnosa između ida, ega i superega, i spoljašnje sredine, te je za takav cilj neophodno analitičko istraživanje ega i njegovih odbrana. Ana Frojd je sistematski prikazala deset mehanizama odbrane

nudeći prikaze kliničkih iskustava sa pacijentima/cama koja su joj otvarala mogućnost za proučavanje djelovanja mehanizama odbrane (Sandler, 2003).

Ova autorka ističe da proučavanjem nesvjesnog materijala stičemo uvid o idu, ali da zanemarujući instancu ega, posebno njene odbrambene funkcije, ostajemo uskraćeni za uvide i saznanje o tome kako se derivati nesvjesnog transformišu pod dejstvom ego odbrana, te na koji način se iste protkaju u ličnost. Sa ovim djelom Ane Frojd kompas ka traganju i istraživanju ličnosti se raspoređuje podjednako na proučavanje ide, ega i superga koji leže u neraskidivom međudejstvu. Ova autorka naglašava da davanjem većeg istraživačkog značaja bilo kojoj instanci ličnosti rizikujemo da izgubimo cjelovitu sliku psihičkog života i stvarnosti tokom njene kliničke procjene (A. Frojd, 1936). Integrišući dotadašnja znanja o mehanizmima odbrane, prvenstveno radove Sigmunda Frojda, A. Frojd ih proširuje van gledišta da su to samo snage koje se suprotstavljaju impulsima nesvjesnog i koje vode do pojavljivanja otpora u psihoanalitičkoj situaciji, te im pripisuje funkciju u ličnosti koja služi za prilagođavanje što je i njihova prvobitna forma (Kondić, 1987).

Kao što je Sigmund Frojd postavio naučne temelje za ortodoksnu psihoanalitičku teoriju, Ana Frojd je otvorila put razvoja psihologiji Ja i njenim osnivačima: H. Hartmanu, P. Federnu, R. Levenštajnu i E. Krisu. Njihovi naučni doprinosi, prvenstveno Hajnca Hartmana, biće razmatrani u obimu koji je značajan za temu ovog rada, odnosno doprinosu na polju proučavanja instance ega i njegovih mehanizama odbrane.

Prema Ćeranić (2005) Hartman proširuje koncept po kome je konflikt izvor nastanka ega i pomjera interesovanje na proces adaptacije. Prilagođavanje je centralni pojam Hartmanove teze, definisan kao uzajamni odnos između organizma i njegove okoline. Organizam na osnovu biološke predodređenosti razvija funkcije koje se koriste za prilagođavanje prema spoljašnjoj okolini (autoplastične aktivnosti), ali i sposobnost da utiče na oblikovanje odgovora iz sredine (aloplastične aktivnosti). Po rođenju organizma ne postoji ni id ni ego, već nediferencirana matrica iz koje se tokom razvoja strukturišu sistemi ličnosti. Funkcije koje su biološki date, a koje organizam tokom razvoja koristi za prilagođavanje, predstavljaju urođene korijene Ja, odnosno onaj dio ega nazvan "zona slobodna od sukoba", što je izvorno Hartmanov termin. Vremenom ove funkcije mogu biti uključene i u sisteme ida i superega. Proširenja znanja o ego funkcijama je osvijetlio

i nova znanja o mehanizmima odbrane. Posmatrano iz ego psihološke perspektive mehanizmi odbrane ne pripadaju striktno samo dijelu ega koji je u međudejstvu sa id-om, već su usko skupčani sa onim funkcijama koje se razvijaju iz primarne autonomije. Dodirna tačka primarno autonomnih i odbrambenih funkcija se ogleda u razvoju sekundarno autonomnih funkcija. Sfera slobodna od konflikta se može proširiti preko odbrambenih funkcija koje operišu u službi odbrana od nagoniskog, te dalje postojati nezavisno od njih. Takav primjer imamo kada se izrazito brižno ponašanje kod djeteta razvije kao reakciona formacija u odbrani protiv agresivnih nagona u ranim fazama razvoja, te kasnije u životu uslijed procesa neutralizacije pojedinac bira domen pomagačkih profesija (Ćeranić, 2005).

Definisanje mehanizama odbrane od strane Sigmunda Frojda, a uz proširenje njegovih koncepata od strane Ane Frojd i Hajnc Hartmana, postavilo je odbrane kao stožer adaptacije ličnosti kako prema njenoj unutrašnjoj, intrapsihičkoj realnosti tako i u odnosu prema spoljašnjoj sredini.

Klajnijski pristup mehanizmima odbrane

Melani Klajn kao teorijsku bazu koristi frojdijansko učenje o nagonima smatrajući da joj to daje legitimitet Frojdovog sljedbenika, iako će zbog svojih teorijskih postavki do kraja života ostati izložena napadima ortodoksnih psihoanalitičara, između ostalih i Ane Frojd.

Prema Melani Klajn nagonске težnje od rođenja djeluju u odojčetu kroz fantazamsku aktivnost koja predstavlja mentalnu reprezentaciju samih nagona. Fantazam kao psihički predstavnik nagonskih pulzija implicitno obuhvata i objekat jer svaka težnja podrazumijeva težnju ka nečemu/nekome (Ćeranić, 2005). Formiranje fantazija je funkcija ega, te shodno tome Klajnova, razmišljajući se sa ego-psihološkom postavkom o prvobitnoj nediferenciranoj matrici kod odojčeta, daje vrlo preciznu definiciju o postojanju ranog ega smatrajući da je već po rođenju ego dovoljno jak da u iskustvu doživi osjećanje anksioznosti protiv kojeg aktivira mehanizme odbrane. Takođe, arhaični ego ima sposobnost da formira primitivne objektivne odnose u fantaziji i realnosti. Prema Tadić (2002) Melani Klajn je smatrala da postoji sukob nagona libida i nagona smrti u samoj ravni ida. Urođena polarnost nagona generiše anksioznost koja je smještena

u ego, te on raspolaže arhaičnim mehanizmima odbrane koje koristi u savladavanju anksioznosti.

Na polju sličnosti i razlika između Frojda, ego psihologa i Melani Klajn dolazimo na mjesto razmimoilaženja u objašnjenju samog razvoja ličnosti, te drugačije teorijske i kliničke postavke mehanizama odbrane. Sigmund Frojd pri objašnjenju razvoja i organizacije nagona u ličnosti izvorno koristi pojam *psihoseksualne faze razvoja* da bi opisao specifične tjelesne zone reagovanja pri nagonском zadovoljenju. Međutim akcenat ostaje na razvoju nagonских pulzija dok je objekat samo sredstvo za zadovoljenje nagona. Melani Klajn za razliku od Frojda koristi termin *pozicija* da bi označila psihički razvoj kroz koji prolazi ličnost (Ćeranić, 2005).

Pozicija podrazumijeva specifičnu konfiguraciju objektnih odnosa, anksioznosti i odbrambenih mehanizama. Objekat više nije samo sredstvo zadovoljavanja nagonских potreba već stožer kompleksnog razvoja ličnosti te je na taj način "struktura ličnosti uglavnom determinisana najtrajnijim od fantazija koje ego ima o sebi i o objektima koje sadrži" navodi Segalova (1983:21). Ravoј se odvija kroz dvije pozicije: paranoidno-shizoidnu (do četvrtog mjeseca života odoјčeta) i depresivnu (druga polovina prve godine), (Ćeranić, 2005). Paranoidno-shizoidnom pozicijom dominiraju iskustva intenzivne anksioznosti nastale iz konflikta oprečnih nagona. Segalova, interpretirajući djelo Melani Klajn, podsjeća nas da su najranije anksioznosti dominantno vezane za nagon smrti. Osloбаđanje od anksioznosti koja dolazi iz nagona smrti, ali i osloбаđanje od samog nagona odvija se kroz dva odbrambena procesa: projekciju i konverziju nagona smrti. Rano Ja se cijepa i projektuje dio sebe koji sadrži nagon smrti u prvi spoljašnji objekat – doјku koja se zatim sama doživljava kao loša, proganjajuća doјka, te tako u ego podstiče strah persekutivnog tipa. To je jedan od razloga zbog čega je ova rana pozicija nazvana paranoidna. Protiv preplavljujućih anksioznosti paranoidno-shizoidne pozicije primitivi ego koristi seriju mehanizama odbrane koji obuhvataju: introjekciju, projekciju, splitting, projektivnu identifikaciju (Todorović, 2002). Segalova navodi jos i primitivnu idealizaciju i devalvaciju, ali i dezintegraciju (raspadanje) ega kao zadnji pokušaj odbrane od paranoidne i preplavljujuće anksioznosti. Ovaj mehanizam odbrane se javlja zajedno sa projektivnom identifikacijom i veoma je štetan za dalji razvoj ega, te doprinosi patologizaciji daljeg razvoja. Ukoliko u razvoju preovladavaju povoljna, gratifikujuća

iskustva odojčice će osjećati da su njegovi dobri objekti jači u odnosu na loše objekte i destruktivne nagone, a što će voditi do identifikacije sa dobrim objektom. Ova identifikacija razvija osjećaj da je primitivni ego sposoban da toleriše vlastiti nagon smrti, što će oslabiti projekcije prema objektima. Slabljenje projekcija vodi i slabljenju persekutivnih anksioznosti doživljenih od strane loših objekata. Integracija selfa i objekata postepeno dobija progresivni smjer, te kada integrativni procesi postanu stabilniji u razvoju nastaje nova organizacija objektivnih odnosa, anksioznosti i odbrana koja je definisana kao depresivna pozicija (Todorović, 2002).

U depresivnoj poziciji glavni konflikt je centriran u konstantnoj borbi između odojčeve destruktivnosti, ljubavi i reparativnih impulsa. Potreba da se dobri objekti posjeduju i sačuvaju od gubitka vodi intenzivnim introjektivnim mehanizmima. Prorada depresivne pozicije vodi testiranju realnosti, koje doduše postoji od rođenja, ali sada na stabilnijem nivou gdje odojčice postaje svjesno svojih dobrih i loših impulsa i njihovog uticaja na objekat (Segal, 1983). Takođe javljanjem svjesnosti o odvojenosti selfa i objekata dijete počinje da razdvaja fantazme od spoljne stvarnosti. Kada se postigne ovakav korak u razvoju odojčice uspostavlja odnos prema stvarnosti. Depresivna pozicija i njena optimalna prorada vode prerastanju psihotičnih mehanizama odbrane koji ustupaju mjesto prvo maničnim, a zatim i neurotičnim mehanizmima kao što su inhibicija, potiskivanje i pomjeranja (Segal, 1983). Ovakav razvoj slijedi i početak procesa simbol-formiranja koji nastaje upravo inhibicijom vlastitih impulsa i pomjeranjem libida na supstitute primarnog objekta. Simbol-formiranje je rezultat ponovnog gubitka i izgradnje objekta i predstavlja kreativan posao koji uključuje rad žaljenja i patnju koja u povoljnim okolnostima završava asimilacijom objekta u ego. Ako je dosegnuta depresivna pozicija, poteškoće u kasnijem razvoju ličnosti su neurotične prirode (Klajn, 2001).

Takođe, Melani Klajn je prva definisala i jedan specifičan mehanizam odbrane, a koji je nazvala projektivna identifikacija. Sa uvođenjem ovog koncepta u psihoanalitičku misao, a koji je dalje proširen u radovima Vilfreda Biona, Tomasa Ogdena i Raker, dolazi se do novih saznanja o samom procesu psihoanalitičkog tretmana, ali i do novih uvida u rani razvoj ličnosti.

Melani Klajn je 1946. godine definisala pojam projektivne identifikacije prilikom jednog predavanja pod naslovom „Napomene o nekim shizoidnim mehanizmima“ koje je održala u Britanskom psihoanalitičkom društvu. Klajnova označava projektivnu identifikaciju kao poseban vid projekcije i identifikacije koje se koriste u svrhu ubacivanja sopstvene ličnosti u objekat (dojku) kako bi se on uništio, ali i kontrolisao. Ovaj mehanizam proistekao iz odojčtovog sadizma preusmjerenog i projektovanog prema majci, koja fantazamski želi da se napadne i kontroliše, vodi „posebnom obliku poistovećivanja koje uspostavlja prototip agresivnih objektnih odnosa“ i karakterističan je za paranoidno-shizoidnu poziciju (Klajn, 2011:236). Projekcija vlastitog destruktivnog impulsa u objekat vodi osjećanju da je taj isti objekat postao progonitelj koji sada povratno prijeti da uništi dobre internalizovane objekte i self. Pretjeranim otcjepljivanjem i projektovanjem loših dijelova selfa u objekat, ego biva značajno osiromašen jer se agresivna komponenta na fantazamskom nivou odojčeta povezuje sa osjećanjima moći, potencije, snage, saznanja koji su pripisani objektima. M. Klajn ističe da se dobri dijelovi selfa, takođe, projektuju u objekat koji biva poistovjećen sa njima i doživljen kao dobar, idealan, te će kao takav voditi formiranju dobrih objektnih odnosa, a samim tim i zrelijoj integraciji ega. Pretjerano otcjepljivanje dobrih dijelova selfa može voditi slabljenju ega, te doživljaju zavisnosti od objekata koji sadrže vlastite dobre kvalitete (Klajn, 2002).

Mehanizmi odbrane: kliničke implikacije u psihoanalitičkom tretmanu

Frojdovska perspektiva

Pojam transfera je kako navodi Melcer (2002) Frojdovo najveće otkriće koje predstavlja klinički fenomen u kome pacijentova infantilna osjećanja i želje doživljeni u odnosu sa primarnim objektima počinju iskrsavati tokom psihoanalitičke situacije i usmjeravati se prema ličnosti analitičara, stavljenog u položaj tih primarnih roditeljskih figura, naravno u ravni nesvjesnog. Koncept transfera je vremenom u Frojdovom naučnom radu dobijao svoju puninu značenja, ali će do samog kraja života Frojd iznova ostati začuđen pred manifestacijom ovog fenomena (Rudinesko i Plon, 2002).

Frojd je pojavu transfera prvobitno zapazio otkrivajući promjenu stava i afektivnog reagovanja pacijenta prema analitičaru što je ometalo proces slobodnih asocijacija. Ovu

pojavu je nazvao *pogrešnom vezom*, a predstavljala je rezultat pacijentove strepnje kada otkrije da sadržaj iz analize prenosi na samog analitičara (Sandler, 1997). Vremenom je koncept transfera proširen od gledišta da on predstavlja prepreku ili otpor u analitičkom radu, do stanovište da pojava transfera može da odigra odlučujuću ulogu u analizi, a putem njegove interpretacije od strane analitičara (Rudinesko i Plon, 2002).

U svom članku „Dinamika transfera“ iz 1912. godine koji je posvećen isključivo ovom fenomenu, Frojd pravi razliku između pozitivnog i negativnog transfera, te nudi podvrste pozitivnih transfera na one koje pomažu u analitičkom radu i onih koji predstavljaju prepreku. Negativni transfer je označio kao usmjeravanje neprijateljskih osjećanja prema analitičaru, dodajući da je ovakav tip transfera često odbrana od pojave libidnalnih impulsa prema istom. Ovaj autor navodi i ambivalentni transfer koji predstavlja repliku ambivalentnih osjećanja prema roditeljima. U knjizi „S one strane principa zadovoljstva“ Frojd uočava prisilu ponavljanja transfera čiji su duboki korijeni iz infantilnog seksualnog života, a dominantno su vezani za edipalnu situaciju. Ovakav stav Frojda vodi ka definiciji *transferne neuroze* koja predstavlja zamjenu za prvobitnu neurozu u liječenju. Nazivajući je i *vještačkom neurozom* Frojd je vidi kao priliku da navede pacijenta da prepozna svoju infantilnu neurozu koja se javila u novom ruhu transfera. Među posljednjim radovima Frojda o ovom fenomenu možemo uočiti da on sagledava transfer kao najsnažnije "oruđe" u liječenju, odnosno da pojavom transfera i njegovom interpretacijom analitičar dobija na uvid veliku količinu sadržaja pacijentovog nesvjesnog života (Rudinesko i Plon, 2002).

Na polju dodirnih tačaka odbrana i transfera, Frojd nam je ponudio jedino transferni otpor koji ima za cilj odbranu od infantilnih nagonских agresija koje se manifestuju prema analitičaru. Međutim, Ana Frojd je u svom djelu „Ego i mehanizmi odbrane“ predložila tipologiju transfernih manifestija, naglašavajući njihovu veliku vrijednost kao izvora informacija o istoriji nagonско-afektivnog života pacijenta, uključujući i infantilne odbrane ega.

Ana Frojd je klasifikovala transfere na: (1) Transfer libidnih impulsa u kome su nagonски impulsi i želje fiksirani u edipalnoj situaciji i usmjeravaju se prema analitičaru. Ovakav tip transfera koristi se za analizu ida; (2) Transfer odbrane (defansa) Frojdova sagledava kao prisilu ponavljanja koja ne dolazi samo iz ida, već predstavlja i ponavljanje

infantilnih odbrana od nagona kroz manifestovanje u transferu. Interpretacija ovakvog transfera donosi dvostruku korist: kliničaru daje uvid u nagonske impulse i da koji su promijenjeni posredstvom odbrane, ali i uvid u infantilno stanje ega i njegove odbrane koje je tada koristilo, a sada su ispoljene u vidu otpora prema analitičaru; (3) Odigravanje u transferu (acting in) je pojava koja se dešava kada se transfer pojačava i preobražava u svakodnevni život pacijenta tako da transferna osjećanja koja su se javila prema analitičaru mogu odigravanjem da se usmjere prema drugim osobama iz pacijentovog života; (4) Eksternalizacija je posebna podvrsta transfera koja postoji zasebno od pravog transfera, a pod kojom Ana Frojd podrazumijeva projektovanje strukturalnih dijelova ličnosti na analitičara, te kao primjer navodi da će pacijent koji osjeća krivicu očekivati prekoravanje analitičara da bi izbjegao teret savjesti (A. Frojd, 1936).

Ana Frojd, naslanjajući se na ortodoksni freudizam i njegovu drugu topiku, postavila je ego kao stožer odbrane i prilagođavanja, te time samu psihoanalitičku tehniku usmjerila u tom pravcu istraživanja. Takva koncepcija psihoanalize je implicirala i tumačenje kliničkih fenomena otpora i transfera u perspektivi ego funkcija. Pojava transfera se sve više tumačila kao situacija u kojoj ego analitičara treba da zauzme mjesto „snažnog Ja“, čijom internalizacijom pacijent jača autonomiju vlastitog ega. Takođe, u samoj psihoanalitičkoj tehnici analiza otpora dobija veći prostor na uštrb tumačenja nesvjesnih sadržaja. Ego postaje sinonim svjesnog, autonomnog entiteta i poistovjećuje se sa ličnošću, a cilj psihoanalize postaje interpretacija odbrana manifestovanih u otporu i transferu, a koje su dovele do formiranja simptoma neuroze. Cilj psihoanalitičkog tretmana je, takođe, zamjena infantilnih odbrana onim zrelijim i adaptivnijim odbranama koje potpomažu normalno funkcionisanje ličnosti i održavanje njenog integriteta (Rudinesko, Plon, 2002).

Klajnijska perspektiva

U daljem tekstu ćemo pokušati ponuditi klajnijsko učenje koje je imalo snažan odraz na tumačenje kliničkih manifestacija transfera i kontratransfera. Ovo je impliciralo i mnoge promjene u psihoanalitičkoj tehnici. Melani Klajn u svojim radovima ne pravi velike distinkcije između pojmova otpor, negativni transfer i negativna terapijska

reakcija. U korijenu ovih kliničkih manifestacija Klajnova vidi ulogu emocije zavisti koja predstavlja fundamentalno osjećanje u paranoidno-shizoidnoj poziciji. Pod pojmom zavisti M. Klajn označava primarno osjećanje zavisti prema prvom objektu (majčinoj dojci) koji se želi uništiti ili oštetiti. Ova autorka je objasnila i arhaičnu emociju zahvalnosti, te je tako predstavila interaktivnu prirodu dualizma zavist–zahvalnost. Međudejstvo ovih emocija je prisutno kako u ranom razvoju tako i u odraslom dobu, između ostalog i u psihoanalitičkoj situaciji (Rudinesko i Plon, 2002).

Proučavajući rani razvoj odojčeta, Klajnova je postavila hipotezu o ulozi rane zavisti koja implicira destruktivni i kvareći odnos prema dojci. U skladu sa svojim učenjem o ranom razvoju kroz pozicije, sveprisutnim nesvjesnim fantazmima, odbranama i unutrašnjim objektima, Klajnova je pretpostavlja djelovanje zavisti kao arhaične emocije i u psihoanalitičkoj situaciji. U zavisnosti od nivoa dostignutog razvoja, integracije i snage ega, te unutrašnjeg objektnog svijeta, najintenzivniji otpor u tretmanu nastaje prilikom otkrivanja i analize rane zavisti i mržnje prema dojci. Manifestovanje ovog sadržaja se odražava prvenstveno kao pogoršanje tretmana i otpor prema daljem radu. M. Klajn navodi primjer da pacijent može doživjeti zahvalnost i poštovanje prema analitičarevoj vještini koja uzrokuje divljenje. Takva idealizacija može probuditi osjećanje zavisti pacijenta zbog toga što on sam ne posjeduje takve kvalitete, te ne vrhuncu svog afektivnog intenziteta pacijent odbija bilo kakve interpretacije i saradnju u tretmanu. Nadalje, ovakav stav može pokrenuti persekutivnu anksioznost da će analitičar opljačkati pacijentove odbrane, osjećanja, dobre unutrašnje objekte, te nastaju osjećanja mržnje i agresivnosti prema analitičaru što već predstavlja negativni transfer. Anksioznost koja je nastala uslijed reaktivacije ranih osjećanja zavisti vodi otporu u analizi nesvjesnog sadržaja, a nesposobnost pacijenta da sa zahvalnošću prihvati interpretaciju koju ipak razumije i prepoznaje kao korisnu predstavlja aspekt negativne terapijske reakcije. Ako u toj situaciji dođe do aktiviranja snažne persekutivne anksioznosti razvija se dinamika negativnog transfera. Za Melani Klajn transfer u psihoanalitičkoj situaciji predstavlja reaktiviranje svih nesvjesnih fantazama, odbrana i objektnih odnosa pacijenta koji se fokusiraju na analitičara. Uzroke transfera Klajnova vidi u procesima najranijeg razvoja (paranoidno-shizoidna i depresivna pozicija) koji je dominantno odredio svijet objektnih odnosa i selfa. Ovakva perspektiva transfera

sagledava njegovo manifestovanje u psihoanalitičkoj situaciji kao stalno kolebanje između voljenih i omraženih, spoljašnjih i unutrašnjih objekata. Fokus klajnijanskog analitičara je mnogo više na nijansama arhaičnog nivoa psihičkog jer je sama teorija odredila predmet i cilja psihoanalitičkog settinga, a korijeni pozitivnog i negativnog transfera ogledaju se u interakcij ranih osjećanja ljubavi i mržnje, u međugri osjećanja agresije, anksioznosti i krivice. Klajnijanski autori naglašavaju da se ove dvije vrste transfera ne mogu posmatrati i analizirati odvojeno. Takođe, Klajnova navodi da pojava i analiza negativnog transfera prvo vodi intenzivnom otporu, međutim, njegovim savladavanjem se dobija pristup dubljim slojevima psihičkog. Pomjeranje fokusa na najraniji razvoj djeteta vodilo je i pomjeranju fokusa u analizi sadržaja samog transfera, a shodno tome analitičar u transferu može predstavljati različite dijelove selfa, superega, lošeg objekta, idealnog objekta ili bilo koju drugu internalizovanu figuru. Klajnijanskim isticanjem značaja ranog fantazama dolazi do revidiranja ideje da transfer predstavlja zamjene realnih, spoljašnjih roditelja, te se počelo smatrati da ovaj klinički fenomen u svom sadržaju dominantno nosi fantazamske aspekte roditeljskih figura, ali i introjektovani sadržaj realnih iskustava sa istim (Klajn, 2002).

Ideja o ranom razvoju odojčeta, a posebno saznanja o paranoidno-shizoidnoj poziciji koja je označena kao psihotična faza razvoja, ponukalo je neke psihoanalitičare klajnijanske orijentacije da krenu u pravcu istraživanja mogućnosti transfernih fenomena u radu sa psihotičnim pacijentima. U srži ove problematike ponovo dolazimo na mjesto teorijskog razmimoilaženja psihoanalitičara. Poznata je činjenica da je Frojd smatrao psihotičnu psihopatologiju kao neuspjeh u sukobu ega i spoljašnje sredine tokom kojeg dolazi do nazadovanja ega od nivoa objektnih odnosa do nivoa primarnog narcizma, dok Klajnova iznosi strukturalnu teoriju psihoze postavljajući je u srž praodnosa sa majkom (Rudinesko i Plon, 2002). Prema Sandleru (1998), Rozenfeld i Searls su među prvim autorima koji su opisali pojavu transfera kod psihotičnih pacijenata prema analitičaru. Oslanjajući se na mehanizam projektivne identifikacije, Rozenfeld navodi da kod pacijenata sa shizofrenijom dolazi do teškoće u prepoznavanju spoljašnjih objekata i razlikovanju unutrašnjih i spoljašnjih objekata, analogno ranom razvoju odojčeta i njegovom objektnom svijetu.

Klajnova je u svojim završnim razmatranjima o transferu navela kako isti treba sagledavati u terminima *totalnih situacija* koje se prenose iz prošlosti u sadašnjost, kao što su osjećanja, odbrane i objektni odnosi. Upravo ovu sintagmu "totalne situacije" će iskoristi psihoanalitičarka Beti Jozef u nazivu svog rada "Transfer: sveukupna situacija" iz 1988. godine, a koji i danas predstavlja jedan od najcitiranijih članaka u pogledu razumijevanja transfera u psihoanalitičkom tretmanu, ali i psihoterapiji. Jozefova proširuje gledište Melani Klajn o transferu slikovito ga opisujući kao: „jedan okvir u kome se uvijek nešto događa, gdje se nešto uvijek kreće i čini“ (prema Spillius, 2005: 52). Transfer ne označava samo ponavljanje sveukupnih situacija iz prošlosti već cijela analiza i ono što se dešava u njoj predstavljaju transferni doživljaj pacijenta. Jozefova ističe veliki značaj razumijevanja dinamike projektivne identifikacije jer verbalne interpretacije dodiruju samo odrasli dio ličnosti, dok dio koji stvarno treba razumijevanje (arhaični, dublji sloj nesvjesnog) se komunicira kroz pritisak vršen na analitičara putem projektivne identifikacije. U perspektivi samog settinga Jozefova ističe usmjeravanje pažnje na stvaranju emocionalnog kontakta sa pacijentom zasnovanog na principu *ovde i sada* što čini transfer živim odnosom koji je prožet konstantnim kretanjem i promjenama unutar psihičke stvarnosti pacijenta. Smatramo da smo prikazom razvoja koncepta transfera kroz klajnijansku misao, otvorili put još jednom kliničkom fenomenu za koji možemo pouzdano reći da je svoju punocu značenja i potvrdu vrijednosti dobio u klajnijanskoj teoriji.

Kontratransfer kao klinički fenomen koji nastaje u odnosu između analitičara i pacijenta, prvi je uočio Frojd. On ga je upotrebio kao oznaku analitičarevog nesvjesnog odgovora na pacijenta. Smatrao ga je preprekom (kao otpor i transfer u početku) u tretmanu, uz preporuku da ga svaki psihoanalitičar treba prepoznati i prevazići. Frojd je razlikovao kontratransfer od ostalih osjećanja prema pacijentu koja mogu uključivati i konflikte, razlika je u tome što kontratransfer predstavlja određenu vrstu otpora prema pacijentu. Pošto je Frojd zastupao gledište o neutralnosti analitičara koji treba da funkcioniše kao ogledalo u tretmanu, smatrao je da kontratransfer narušava takvu etičku postavku. Najviše što je Frojd uspio dokučiti o kontratransferu jeste definisanje *slijepih mrlja* u analitičaru koje mu nedozvoljavaju da prepozna pacijentov nesvjesni sadržaj. Psihoanalitička zajednica je imala "otpor" prema pitanju kontratransfera skoro 40 godina,

a uzrok tome Raker, argentinski psihoanalitičar vidi u analitičarima koji su bježali od vlastitih kontratransfernih osjećanja (anksioznosti, konflikti), a koja su ostala neprorađena tokom trening analize i samoanalize (prema Čeranić, 2006: 3).

Jasnije objašnjenje kontratransfera dolazi iz redova klajnijanskih psihoanalitičara. Paula Hajman, analizand i učenica Melanije Klajn, posebno se istakla po svojim radovima o kontratransferu. Ova autorka je prva naglašavala da kontratransfer predstavlja situaciju u kojoj „analitičarovo nesvesno razume nesvesno pacijenta“ (prema Sandler, 1997: 92). Prema Hajmanovoj, terapeutova osjećanja koja su nastala u kontratransferu treba da posluže kao razumijevanje i emocionalni odgovor prema pacijentu. Uvid u vlastita kontratransferna osjećanja može poslužiti u razumijevanju nesvjesnih slojeva pacijenta što prema Hajmanovoj implicira dimenziju kontratransfera kao korisnog "alata" u psihoanalitičkoj situaciji. Iako je ova autorka bila psihoanalitičarka klajnijanske orijentacije, prvu vezu između kontratransfera i mehanizma projektivne identifikacije predočio je Raker, argentinski ljekar i psihoanalitičar. U svojim radovima ovaj autor definiše kontratransfer kao odgovor analitičara na pacijentove projektivne identifikacije (Sandler, 1998). Gledište ovog autora predstavlja ono što je Klajnova nazvala *totalne situacije*, ali ovaj put u kontratransferu, odnosno nesvjesnom emocionalnom odgovoru analitičara koji treba da bude objektivan u odnosu na svoje subjektivno. Prema Čeranić (2011) Raker ističe da je kontratransferni doživljaj rezultat dodira sadašnjosti i prošlosti, međudejstvo realnosti i fantazama, unutrašnjeg i spoljašnjeg svijeta objektnih odnosa i djeluje u ravni svjesnog i/ili nesvjesnog. Kontratransferni doživljaj nosi fluidnost intenziteta, a ako je reaktivirani sadržaj dominantno infantilnog obilježja onda nosi predznak neurotičnog kontratransfera. Ukoliko postoji intenzivan doživljaj strepnje i patoloških odbrana analitičara prema pacijentu, ovakvo reagovanje može poprimiti oblik kontratransferne neuroze (Čeranić, 2011).

Koncept projektivne identifikacije kojeg je prva definisala Melani Klajn, a kog su zatim proširili klajnijanskih analitičari, vodio je do toga da se transferno-kontratransferni fenomeni postave u srž samog psihoanalitičkog tretmana, a što je dalje vodilo i promjenama same tehnike settinga.

ZAVRŠNA DISKUSIJA I ZAKLJUČCI

U sumiranju sadržaja koji smo iznijeli možemo zaključiti da su različite teorijske postavke u psihoanalitičkoj teoriji vodile i revidiranju definicije kliničkih fenomena (transfera i kontratransfera) u psihoanalitičkom settingu. Sagledavanje manifestacija transfera i kontratransfera se značajno produbljuje sa uvođenjem koncepta projektivne identifikacije od strane Melani Klajn, a potomji je vodio i promjeni same tehnike rada u analitičkom tretmanu. Nakon naučnih radova Hajmanove, Rakera, Biona, Ogdena i ostalih analitičara koji nisu spomenuti u ovom radu, kontratransfer kao analitičarev odgovor na pacijenta postaje glavni instrument u psihoanalitičkom tretmanu, a ne njegova prepreka. Transfer u klajnijanskoj perpektivi dobija obilježje totalnih situacija koje označavaju sveukupnost psihičke stvarnosti, od njenih korijena u psihotičnom praodnosu sa majkom pa do perioda zrelosti i aktuelnih interpersonalnih odnosa. Ne može se previdjeti intenzivnija dinamičnost svih kliničkih fenomena opisanih kroz klajnijansku misao, a u odnosu na frojdijanske poglede istih.

Klajnijanski sljedbenici pored revidiranja klasičnog poimanja transfera pokušavaju proučiti i definisati psihotični transfer i mogućnost tretmana sa psihotičnim pacijentima. Shodno klajnijanskoj teorijskoj postavci o ranom razvoju ličnosti koji prolazi kroz nivoe psihotičnog, neurotičnog i zrelog razvoja, u psihoanalitičku praksu se uvela mogućnost psihoanalitičkog tretmana psihotičnih pacijenata. Što se tiče odnosa mehanizama odbrane spram opisanih kliničkih fenomena, klajnijanska misao nam daje sliku njihove sveprisutnosti od značajne uloga u razvoju ličnosti i njene strukture, odbrambenih funkcija do manifestovanja u otporu, transferu i kontratransferu, ali i svakodnevnom životu. Ako je trend frojdovske i ego psihološke prakse bio proučavanje neurotskih ispoljavanja dominatno edipalne tematike, klajnijanski praktičari uvode u tretman psihotične poremećaje i pacijente koji boluju od istih. Uporište im je, svakako, teorijska postavka pozicija i normalnog psihotičnog razvoja kroz koju prolazi svaki subjekt. Ukoliko je razvoj bio nepovoljan u paranoidno-shizoidnoj poziciji i u početku depresivne tačke fiksacije vode kasnije psihotičnim poremećajima kao što su shizofrenija i

perzistentni sumanuti poremećaj (paranoja). Ukoliko je depresivna pozicija neadekvatno prorađena, tačke fiksacije nosiće genezu za pojavu manično-depresivne patologije (bipolarni poremećaj). Mehanizmi odbrane dobijaju značenje i vrijednost u sagledavanju strukture psihotičnih poremećaja. Spliting, projekтивna identifikacija, negacija, primitivna idealizacija i devalvacija su dominantni mehanizmi odbrane i funkcionisanja u shizofreniji i drugim psihotičnim stanjima. Manične odbrane koje svakako uključuje i prethodne, ali u ravni depresivne pozicije, biće dominantni mehanizmi odbrane i funkcionisanja kod osoba koje boluju od poremećaja afektiviteta.

Klajnijansko gledište transferno-kontratransferne pojave sagledava uzajamno, a sam kontratransferni doživljaj postaje jedan od osnovnih instrumenata u razumijevanju nesvjesnog sadržaja pacijenta, kao i u interpretaciji i vođenju analitičkog tretmana. Kao što smo prikazali, Raker je projekтивnu identifikaciju smjestio u centar dijalektike transfer–kontratransfer, odnosno pacijent–analitičar. Ovakav trend da se kontratransferni doživljaj sagledava kao *instrument* u psihoanalizi postao je i jedan od vodećih diskursa u ostalim dubinskim psihoterapijskim pravcima: transakcionoj analizi, geštalt psihoterapiji, relacionoj analizi, a pod terapijskom parolom *oslušivanje pacijenta*. Nažalost, ovakav koncept u savremenim psihoterapijskim pravcima često ostaje bez izvorne reference na pionirske radove u ovoj oblasti, a koji su svakako iznjedreni u psihoanalitičkoj teoriji.

LITERATURA:

- Bion, W. R. (1983). *Iskustva u radu sa grupama i drugi radovi*. Zagreb: Biblioteka Naprijed.
- Ćeranić, S. (2011). *Klinička procjena ličnosti i sposobnosti*. Istočno Sarajevo: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Ćeranić, S. (2011). *Životni i stvaralački putevi psihoanalitičara*. Univerzitet u Istočnom Sarajevu
- Ćeranić, S. (2006). *Objektivnost i subjektivnost u psihoterapijskoj spoznaji*. Zbornik radova sa Banjalučki novembarski susreti: Kultura i obrazovanje, knjiga 7/2, strana 179–191, Banja Luka
- Ćeranić, S. (2005). *Normalni razvoj ličnosti i patološka uplitanja*. Istočno Sarajevo: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Frojd, A. (2000). *Normalnost i patologija u detinjstvu*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Frojd, A. (1936). *The ego and the Mechanism of Defense*. International Universities Press, NY. (izdanje Psihološki bilten: za internu upotrebu Beograd, 1962).
- Frojd, S. (2006). *Kompletan uvod u psihoanalizu*. Podgorica: Nova knjiga.

- Frojd, S. (1981). *Autobiografija i Nova predavanja*. Novi Sad: Matica Srpska.
- Kondić, K. i saradnici. (1998). *Psihodinamska razvojna psihologija*. Beograd: Plato.
- Kondić, K. (1987). *Psihologija Ja*. Beograd: Nolit.
- Klajn, M., Džoan. R. (2008). *Ljubav, mržnja i reparacija*. Novi Sad: Akademska knjiga.
- Klajn, M. (2001). *Unutrašnji svet dečije psihe*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Krstić, D. (1996). *Psihološki rečnik*. Beograd: Savremena administracija.
- Matijašević, Ž. (2011). *Uvod u psihoanalizu: Edip, Hamlet, Jakyll/Hyde*. Zagreb: Leykam international.
- Ogden, T. H. (1979). *On projective identification*. Preuzeto sa: <https://pdfs.semanticscholar.org/303e/20a9ec17de0b6f7d49ed466faca9090d4e13.pdf>
- Sandler, Dž., Drer, A. U. (2003). *Šta psihoanalitičari žele*. Beograd: Paideia.
- Sandler, Dž., Dar, K., Holder, A. (1998). *Pacijent i analitičar*. Beograd: Paideia.
- Segal, H. (1982). *Introductions to the Work of Melanie Klein*. London: Hogart Press.
- Spillius, E. B. (2005). *Melanie Klein Today: volume 2*. London: Routlege.
- Tadić, N. (2007). *Osećajno i saznajno*. Beograd: Naučna knjiga.
- Tadić, N. (2004). *Psihoanalitička psihoterapija dece i mladih*. Beograd: Naučna knjiga.
- Tadić, N. (2003). *Psihijatrija detinjstva i mladosti*. Beograd: Naučna knjiga.
- Todorović, M. (2009). *Psihoterapija*. Filozofski fakultet Kosovska Mitrovica: Čigoja.
- Rudinesko, E., Plon, M. (2002). *Rečnik psihoanalize*. Novi Sad: Izdavačka knjižnica Zorana Stojanovića.
- Vukosavljević-Gvozden, T. (2000). *Doprinosi klajnijanske škole psihoanalitičkoj teoriji tehnike*. Preuzeto sa: <http://scindeks.ceon.rs/article.aspx?query=RELAU%26and%2639729&page=2&sort=1&stype=0&backurl=%2fRelated.aspx%3fartau%3d39729>
- Vukosavljević-Gvozden, T. (1999). *Objektni odnosi u teoriji Melani Klajn i savremenoj klajnijanskoj misli*. Preuzeto sa: <http://scindeks.ceon.rs/article.aspx?query=RELAU%26and%2639729&page=3&sort=1&stype=0&backurl=%2fRelated.aspx%3fartau%3d39729>

DEFENSE MECHANISMS IN FREUDIAN AND KLEINIAN THEORY: CLINICAL IMPLICATIONS OF PSYCHOANALYTIC TREATMENT

Summary

The concept of defense mechanisms takes an important place in both psychoanalytic theory and psychoanalytic treatment of patients. Although psychoanalysts of all orientations have declared themselves to accept this concept, this has not prevented them from initiating cross-divisions around the understanding of basic theoretical assumptions, methods of treatment, and technique itself. Different theoretical assumptions also led to differentiation in the understanding of defense mechanisms.

The aim of this paper is to analyze the etiology of defenses through their theoretical representation of the similarities and differences between psychoanalytic theories and their reflection on the clinical phenomena of transference and countertransference in psychoanalytical treatment. The paper offers a theoretical overview of Freudian and Kleinian theory, which offered different approaches to clarifying the genesis of anxiety and defenses in early psychic development, and, by analogy, a different understanding of the nature and the role of the transference - countertransference process. In the final discussion of the paper, we present a point of view that the Freudian authors considered the role of defenses in the occurrence of transference neurosis, which is a substitute for infantile neurosis, and which binds to the Oedipus complex. According to these authors, the interpretation of the transference- countertransference process plays an adjunct in the treatment of neurotic patients. In accordance with the theory of early object relations in which defenses play a significant role, the Kleinian authors shifted the manifestation of transferences to deeper levels of the unconscious, but also opened up the possibility of treating psychotic patients.

Keywords: defense mechanisms, transference, counter-transference

РЕЛАЦИЈЕ САРАДЉИВОСТИ И ОТВОРЕНОСТИ КА ИСКУСТВУ СА СТАВОМ О ИНКЛУЗИВНОМ ОБРАЗОВАЊУ

Из свакодневног искуства зна се да је свако друштво одувијек имало чланове са нижим интелектом, физичким и психичким способностима и да је у савременом друштву и даље присутна изолација таквих чланова друштва. Особе са одређеним потешкоћама су различито третиране у друштву и најчешће су упућиване у „специјалне школе“, етикетиране су термином „ученици са посебним потребама“ и самим тим је вршена дискриминација особа са сметњама у развоју. У последње вријеме образовање и укључивање у редовне процесе образовања таквих особа постаје све актуелнија тема у Европи, али и у Босни и Херцеговини. Из наведених разлога у овом истраживању је фокус усмјерен на испитивање става о инклузивном образовању. С обзиром на то да на формирање ставова утичу и карактеристике личности појединца, у овом истраживању је разматран однос двије димензије личности, сарадљивост и отвореност ка искуству, са ставом о инклузивном образовању. Према наведеном, могуће је дефинисати проблем истраживања као испитивање односа сарадљивости и отворености ка искуству са ставом о инклузивном образовању. Узорак испитаника чине студенти Филозофског факултета Универзитета у Источном Сарајеву, а метод истраживања је систематско-емпиријски неекспериментални. У раду је првенствено приказана дистрибуција става о инклузивном образовању, а након тога повезаност сарадљивости и отворености ка искуству са наведеним ставом.

Кључне ријечи: став о инклузивном образовању, сарадљивост, отвореност ка искуству.

Увод

Имајући у виду тему овог истраживања, направљен је краћи осврт на дефинисање појма става као и његових компоненти ради бољег разумијевања и увида у рад.

Међу првима који су проучавали појам става се налази Јунг (1923) који је став дефинисао као спремност човјека да реагује на специфичан начин. Такође је сматрао да се ставови увијек јављају у пару, гдје је један став увијек свјестан док је други несвјестан. Поред Јунга, постоји велики број аутора који су покушали и

¹ mladenvasic47@gmail.com

дефинисали појам става, међутим најбоље је вратити се на рад психолога Олпорта (Allport) чију дефиницију често интензивно користе бројни уџбеници (Костић, 2018). За став је рекао да је то „ментално и неутрално стање спремности, формирано кроз искуство, а које има директивни и динамички утицај на одговор појединца у вези са свим објектима и ситуацијама са којима је у вези“ (Олпорт, 1935, стр. 803). Упркос широкој употреби Олпорове дефиниције, она не обухвата све аспекте става, првенствено сложеност става коју су објаснили Креч, Крачфилд и Балаки [Krech, Crutchfield, Ballachey] и дефиниција коју су они понудили обухвата сложеност става и дефинише став као „трајни систем позитивних или негативних оцјењивања, емотивних стања и дјелатних тенденција за или против у односу на одређени друштвени објекат“ (Креч, Крачфилд и Балаки, 1972, према Рот, 2002, стр. 318). Ова дефиниција је обухватила све три компоненте става (когнитивна, афективна, конативна). Битно је поменути да је Смит [Smith] (1947) први који је направио дистинкцију између тих компоненти. Когнитивна компонента посматра се кроз знање које особа има о неком ставском објекту, док се афективна компонента посматра кроз осјећање према ставском објекту (Рот, 2002).

Ајзен (Ajzen, 1989, стр. 244) за конативну компоненту каже да се „огледа у склоности ка одређеном понашању, намјере, обавезе и дјеловања у односу на ставски објект“.

Сам концепт инклузивног образовања је непознат становницима Босне и Херцеговине, неупућени су у образовање особа са сметњама у развоју осим ако имају такав случај у ближој околини, што је ауторе овог рада подстакло да спроведу истраживање на дату тему. Сва дјеца треба да имају једнаке могућности и право учешћа у одговарајућем образовању без дискриминације у било ком смислу. Када се каже одговарајуће образовање мисли се на образовање које омогућава дјечи да на најадекватнији начин развију свој потенцијал, физичке, психичке и моралне способности. Концепт инклузивног образовања се састоји у повећању доступности образовања свој дјечи као и стварање услова за образовање које је у складу са дјететовим способностима (Мушкиња, 2011). Такође, треба имати у виду да се често може наићи на мијешање појма инклузивна настава са

интегративном наставом. Укратко, појам интегративна настава се односи на интеграцију ученика и наставног садржаја у образовање, повезивање дијелова у једну функционалну цјелину, док инклузивна настава омогућује и стално подстицање и процјену стицања знања, вјештина, развијања способности и слично (Илић, 2012). Истраживања инклузивног образовања су у највећој мјери спровођена на узорку наставника.

Аврамидис и Норвич [Avramidis, Norwich](2002) су спровели истраживање на узорку наставника и добили резултате који имплицирају да позитивнији став према инклузивном образовању имају наставници из држава гдје је инклузивно образовање законски регулисано у односу на наставнике из држава гдје влада сегрегациона политика, док Ђевић (2009) износи резултате према којима чак 84.4% наставника има позитивнији став када је у питању укључивање дјце са сметњама у развоју у редовна одјељења, али 58.5% њих се изјашњава да је у процесу укључивања неопходна селекција према врсти и степену тешкоће у развоју. Вујачић (2006) указује на то да је инклузивно образовање адекватан корак ка отклањању стереотипа, негативних ставова и предрасуда о дјци са сметњама у развоју. У овом истраживању, под инклузивним образовањем се подразумијева укључивање ученика са сметњама у развоју у редовна одјељења и пружање могућности тој дјци да учествују у активностима које захтијева савремена школа (Илић, 2009; према Бранковић, 2011). С обзиром на то да на формирање ставова утичу и карактеристике личности појединца, у овом истраживању је разматран однос двије димензије личности, сарадљивост и отвореност ка искуству, са ставом о инклузивном образовању.

Сарадљивост (пријатност, добродушност) огледа се у несебичном ставу према другима, повјерењу и великодушним осјећањима, а односи се на број извора из којих неко креира норме за властито исправно понашање (Смедеревац, Митровић, 2006). Дигман [Digman] (1990, према МекКре, Џон [McCrae, John], 1992, а) је рекао да је сарадљивост димензија која подразумијева хумани аспект човјечанства односно карактеристике као што су алтруизам, брига и емоционална подршка на једном крају димензије, и непријатељство, равнодушност према другима, егоцентричност, пакост и љубомора са друге стране.

Смедеревац и Митровић (2006) кажу да висок скор карактерише особе које усвајају важеће норме из извора као што су брачни партнер, религиозни вођа, пријатељ, шеф. Личне потребе подређују интересима групе, прихватају групне норме и не инсистирају на властитим потребама. Хармонија је важнија од властитих идеала. Док низак скор описује појединце који екстремно слиједе само властити глас, оријентисани су на властите норме и потребе, окупирани су стицањем моћи. Слиједе своје жеље и стављају их испред очекивања средине у којој живе. Аутори помињу и Карен Хорнај чије схватање, „кретање према људима“ и „кретање против људи“ одговара екстремима сарадљивости.

Први, који је познат и као осјетљивог ума у екстрему постаје зависна личност која губи осјећај властитог селфа. Када се говори о другом, односно о кретању против људи, ради се о личности која је ауторитарна, нарцистичка, параноидна а често се ради и о личности која је изгубила смисао за осјећаје других људи (МекКре, Коста, 1990, према Смедеревац и Митровић, 2006).

Када је у питању димензија отвореност ка искуству у Петофакторском моделу може доћи до мијешања са отвореношћу у којој се ради о потреби појединца да говори о својим властитим осјећајима (МекКре, Коста, 1990, према Смедеревац, Митровић, 2006). Оне особе које остварују низак скор на овој димензији карактерише мањак интересовања за нека нова искуства. Поред тога, за њих је карактеристично и то да су склони неким конкретним и практичним стварима које су им истовремено и познате (Смедеревац, Митровић, 2006). Према Смедеревац и Митровић (2006) што је већи број интересовања које особа има и што дуже времена проводи посвећена тим интересовањима, тиме је и остварен већи скор на скали отвореност ка искуству. Оно што представља значајну разлику у људима који остварују висок и низак скор на овој димензији јесте да они који имају више интересовања показују мању посвећеност истима, односно да мање времена проводе активирајући се на једном интересовању, за разлику од оних који имају мање интересовања, али су им више посвећени, односно проводе више времена и активности око тих интересовања. Такође Коста и МекКре (Коста, МекКре [Costa, McCrae], 2008) истичу да особе које постижу високе скорове на димензији отвореност ка искуству теже ка новини и разноликости, и испољавају тенденције

ка комплексности. Имају појачану свијест о властитим осјећајима и вјешти су у препознавању емоција других људи, такође их други људи описују као маштовите, одважне, независне и креативне особе. Коста и МекКре (1995) кажу и да домену димензије отвореност ка искуству припадају и карактеристике као што су интелектуална знатижеља, потреба за разноликошћу и естетском осјетљивошћу као и начин на који доживљавају спољашњи свијет.

Проблем и задаци истраживања

Проблем истраживања се односи на испитивање релација између сарадљивости и отворености ка искуству са ставом о инклузивном образовању.

Задатак овог истраживања јесте да се испита да ли постоји повезаност особина личности сарадљивости и отворености ка искуству са ставом о инклузивном образовању.

Хипотезе истраживања

С обзиром на недостатак истраживања у доступној литератури, у овом истраживању су постављене нулте хипотезе.

X1: Не постоји статистички значајна позитивна повезаност између сарадљивости и става о инклузивном образовању.

X2: Не постоји статистички значајна позитивна повезаност између отворености ка искуству и става о инклузивном образовању.

Узорак истраживања

Узорак истраживања обухвата 100 испитаника и чине га студенти са Универзитета у Источном Сарајеву, Универзитета у Новом Саду и Универзитета у Београду. Студенти Универзитета у Источном Сарајеву су испитани по принципу папир-оловка у присуству истраживача, док су студенти Универзитета у Новом Саду и Универзитета у Београду испитани електронским путем. Старосна доб

испитаника креће се од 18 до 24 године. Структура узорка према полу није уједначена, мањи је број мушких испитаника. Узорак овог истраживања је пригодан и по својој природи ограничава генерализацију података, што значи да се добијени подаци не могу генерализовати или уопштавати на цијелу популацију студената.

Табела 1 – Структура узорка.

<i>Година студија</i>	<i>Фреквенција</i>	<i>Проценат</i>
Прва	30	30.00%
Друга	33	33.00%
Трећа	17	17.00%
Четврта	20	20.00%
<i>Пол</i>		
Мушки	32	32.00%
Женски	68	68.00%

Инструменти истраживања

Скалу за испитивање става о инклузивном образовању су конструисали аутори истраживања са колегама Чавић и Ђоројевић, студенти треће године психологије Филозофског факултета Универзитета у Источном Сарајеву 2018. године и чини је 41 тврдња. Скала се састоји од тврдњи на које су испитаници одговарали у ком степену се слажу или не слажу са датом тврдњом гдје виши скор на скали указује на постојање позитивног става према инклузивном образовању. Став о инклузивном образовању је у овом истраживању операционално дефинисан као однос према могућности укључивања дјеце са сметњама у развоју у редовна одјељења. Формиране су тврдње које указују на све компоненте става и као примјер се могу навести сљедеће тврдње: *Не бих волио да моје дијете иде у исти разред у који иду и дјеца са сметњама у развоју; Инклузивно образовање омогућује да се сви људи укључе у заједницу; Интеграција дјеце са сметњама у развоју у редован школски систем никада неће бити могућа и зато инклузивно образовање не треба да постоји.* У истраживању је кориштена Ликертова петостепена скала за испитивање ставова. Испитана је поузданост скале која је конструисана и алфа

коефицијент је био задовољавајући, и износи $\alpha=.89$ на основу чега је закључено да се скала може користити за даљу обраду података.

За испитивање особина личности, сарадљивост и отвореност ка искуству, кориштен је Петофакторски модел личности (Коста, МекКре, 1992,b, преузето са <https://ipip.ori.org/newNEODomainsKey.htm>) и само двије субскеале овог инструмента: скала за испитивање сарадљивости и скала за испитивање отворености ка искуству. Кориштене скале су јавно доступне. С обзиром на то да су на енглеском језику, преведене су како би се могле примијенити на узорку испитаника на којем је вршено истраживање. Скале којима су испитане особине сарадљивост и отвореност ка искуству садрже по 10 тврдњи на које су испитаници одговарали у којој мјери се слажу са наведеним тврдњама и виши скор имплицира на виши ниво испољености испитиваних особина. Аутори скала су утврдили да поузданост скале за испитивање сарадљивости износи $\alpha=.77$, а скале за испитивање отворености ка искуству износи $\alpha=.82$. Поузданост је провјерена и у овом истраживању, на узорку студената, и поузданост скале за испитивање сарадљивости износи $\alpha=.73$, а скале за испитивање отворености ка искуству износи $\alpha=.86$. Утврђени нивои поузданости обје скале указују на то да их је могуће користити у истраживању.

Дескриптивне карактеристике и нормалност дистрибуције става о инклузивном образовању

У Табели 2 приказани су подаци који се односе на дескриптивне показатеље дистрибуције става о инклузивном образовању, као и вриједности Колмогоров-Смирновог теста којом је испитивана расподела дистрибуције.

Табела 2 – Дескриптивни показатељи и нормалност дистрибуције става о инклузивном образовању.

	М	SD	Sk	Ku	Колмогоров-Смирнов тест	P
Став о инклузивном образовању	153.50	28.67	-.67	-.12	.08	.06

У Табели 2 је приказана дистрибуција става о инклузивном образовању. Вриједност аритметичке средине износи $M=153.50$ уз стандардну девијацију

SD=28.67. Негативна вриједност скјуниса и куртозиса указује да је дистрибуција помјерена у десно и на груписање података око виших вриједности. Међутим, значајност Колмогоров-Смирнов теста је $p=.06$ што указује да дистрибуција не одступа статистички значајно од нормалне расподеле.

Поступци за обраду података

У истраживању је провјерена нормалност дистрибуције сарадљивости ($St.=14$, $p=.20$) и отворености ка искуству ($St.=.08$, $p=.20$) и с обзиром на то да ниједна дистрибуција није одступала од нормалне расподеле, релације између варијабли истраживања су провјерене помоћу Пирсоновог коефицијента линеарне корелације.

Приказ резултата истраживања

Релације између сарадљивости и става о инклузивном образовању

У *Табели 3* су приказани резултати који се односе на повезаност између сарадљивости и става о инклузивном образовању.

Табела 3 – Повезаност сарадљивости и става о инклузивном образовању.

		Став о инклузивном образовању
Сарадљивост	R	.36*

* $p < .01$

** $p < .05$

Пирсонов коефицијент линеарне корелације показује да постоји умјерено ниска позитивна и статистички значајна повезаност између сарадљивости и става о инклузивном образовању на нивоу $p=.01$. Овиме није потврђена прва хипотеза.

Релације између отворености ка искуству и става о инклузивном образовању

У *Табели 4* су приказани резултати који се односе на повезаност између отворености ка искуству и става о инклузивном образовању

Табела 4 – Повезаност отворености ка искуству и става о инклузивном образовању.

		Став о инклузивном образовању
Отвореност ка искуству	R	-.02

*p < .01

**p < .05

Анализом података из *Табеле 4* може се видјети да Пирсонов коефицијент линеарне корелације није статистички значајан и не постоји повезаност између отворености ка искуству и става о инклузивном образовању. На основу добијених резултата, хипотеза о повезаности те двије варијабле је потврђена.

Дискусија о резултатима

Особе које карактерише димензија личности сарадљивост су најчешће несебичне особе које имају повјерење у друге, личне потребе подређују интересима групе и не инсистирају на властитим потребама. Веома су емпатични и прихватају друге онаквима какви јесу. Подаци добијени истраживањем указују да сарадљиве особе имају позитивнији став о инклузивном образовању, што је било и очекивано с обзиром на карактеристике таквих особа. Појединци који посједују ову особину имају потребу да помажу и удовољавају другима а инклузивно образовање им то у једну руку омогућава, па развијају позитивнији став. Када је у питању димензија личности отвореност ка искуству она се односи на прихватање нових идеја, приступа и искустава, и појединци који су затворени за искуства нису нужно уске свијести у смислу суђења и нетолеранције. Подаци истраживања имплицирају да ова димензија није статистички значајно повезана са ставом о инклузивном образовању. Као што је наведено у теоријском дијелу, инклузивно образовање је непознато становницима Босне и Херцеговине и нису довољно упућени у образовање особа са сметњама у развоју и то представља нешто ново и непознато. Карлтон [Carleton](2016) помиње страх од непознатог који дефинише као склоност појединца доживљавању страха при недостатку информација о одређеној појави, па тај страх од непознатог код људи изазива скептичност. На формирање негативнијег става у великој мјери утиче и недовољна информисаност о

инклузивном образовању с обзиром на то да Смедеревац и Митровић (2006) кажу да су такве особе склоне ка практичним стварима које су им истовремено и познате.

Препоруке за будућа истраживања

У овом истраживању постојала су одређена ограничења. Узорак је био релативно мали и чинили су га само студенти, па је немогућа генерализација на остатак популације. За будућа истраживања било би неопходно имати репрезентативнији узорак испитаника, као и утврдити све психометријске карактеристике а не само поузданост.

ЛИТЕРАТУРА:

- Ajzen, I. (1989). Attitude structure and behavior. *Attitude structure and function*, 241–274.
- Allport, G. W. (1935). Attitudes in CA Murchinson (Ed.) *Handbook of social psychology*. Clark University Press, Worchester, MA, 798–844.
- Avramidis, E., B. Norwich (2002): Teachers' attitudes towards integration/inclusion: a review of the literature, *European Journal of Special Needs Education*, 17(2), 129–147.
- Бранковић, Д. (2011). Теоријско-историјски аспекти инклузивног образовања. У: Тематски зборник – Инклузивно образовање од педагошке концепције до праксе, стр. 91–107. Нови Сад: Филозофски факултет.
- Вујачић, М. (2006). Проблеми и перспективе деце са посебним потребама. *Зборник Института за педагошка истраживања*, 38(1), 190–204.
- Ђевић, Р. (2009). Спремност наставника основне школе да прихвате ученике са тешкоћама у развоју. *Зборник Института за педагошка истраживања*, 41(2), 367–382.
- Илић, М. (2012). *Инклузивна настава*. Источно Сарајево: Филозофски факултет универзитета у Источном Сарајеву.
- Jung, C. G. (1923). The psychological types: The psychology of individuation. *London: Kegan Paul, Trench, Trubner and Co. Ltd. New York: Harcourt, Brace and Company inc.*
- Костић, Н. (2018). *Појам става и могућност мјерења става о образовању*. Пале: Dis-Company.
- Мушкиња, О. (2011). Инклузија између жеље и могућности. Нови Сад: Покрајински омбудсман АП Војводине. Преузето 2.1.2018. са http://narip.cep.edu.rs/biblioteka/literatura_na_srpskom_jeziku/inkluzija_izmedju_zelje_i_mogucnosti_2011.pdf
- McCrae, R. R., John, O. P. (1992,a). An Introduction to the Five-Factor Model and Its Applications. *Journal of Personality*, 60(2), 175–215.

- McCrae, R. R., John, O. P. (1992,b). Neo Personality Inventory (NEO-Pi-R). Preuzeto 2. 1. 2018. sa <https://ipip.ori.org/newNEODomainsKey.htm>
- Rot, N. (2002). *Osnovi socijalne psihologije*. Beograd: Zavod za udžbenike
- Смедеревац, С., Митровић, Д. (2006). *Личност методи и модели*. Београд: Центар за примењену психологију.
- Smith, M. B. (1947). The personal setting of public opinions: A study of attitudes toward Russia. *Public Opinion Quarterly*, 11(4), 507–523.
- Carleton, R. N. (2016). Into the unknown: A review and synthesis of contemporary models involving uncertainty. *Journal of anxiety disorders*, 39, 30–43
- Costa Jr., P. T., McCrae, R. R. (1995). Domains and Facets: Hierarchical Personality Assessment Using the Revised NEO Personality Inventory. *Journal of Personality Assessment*, 64(1), 21–50.
- Costa, P. T., Jr., McCrae, R. R. (2008). The NEO Inventories. In R. P. Archer, S. R. Smith (Eds.), *Personality assessment* (p. 213–245). Routledge/Taylor & Francis Group.

RELATIONS OF COOPERATION AND OPENNESS TO EXPERIENCE WITH AN ATTITUDE ABOUT INCLUSIVE EDUCATION

Summary

From everyday experience it is known that every society has always had members with lower intellect, physical and mental abilities, and that in modern society, the isolation of such members of society is still present. People with certain difficulties were treated differently in society and were most often sent to "special schools", labeled as "students with special needs" and were mostly discriminated. Recently, the education and inclusion in the regular educational processes of such persons has become an increasingly topical issue in Europe but also in Bosnia and Herzegovina. For these reasons, this research is focused on examining attitudes about inclusive education. Considering that the formation of attitudes is also influenced by the personality characteristics of the individual, in this research the relationship between the two dimensions of personality, cooperation and openness to experience, with the attitude about inclusive education was considered. According to that, it is possible to define the research problem as examining the relations between cooperation and openness to experience with an attitude towards inclusive education. The sample of respondents consists of students of the Faculty of Philosophy, University of East Sarajevo, and the research method is systematically empirically non-experimental. The paper primarily presents the distribution of attitudes about inclusive education, and then the correlations of cooperation and openness to experience with this attitude.

Key words: attitude towards inclusive education, cooperation, openness to experience

ЈЕЗИК И КЊИЖЕВНОСТ

ISTRAŽIVANJE KREATIVNOSTI U ENGLESKOM JEZIKU

Kreativnost se shvata u kontekstu osmišljavanja čulno doživljenih iskustava o bilo kojem fenomenu prirode i društva, sa povezivanjem istog sa prethodnim iskustvima i doživljajima, pojmovima i idejama, što konačno rezultuje kreiranjem određenog originalnog rješenja (umjetničkog, lingvističkog, tehničkog, itd.), ideje, ili koncepta, koji niko prije nije konstruisao i osmislio. Postoji veći broj teorija i metoda analize kreativnosti (psihosocijalna, teorija crta, geštalt teorija, itd.), kao jednog od najvažnijih psiho-socijalnih fenomena, zaslužne za nastanak vrhunskih književnih, akademskih, umjetničkih i naučnih radova, djela i izuma. Kreativnost se obično javlja u većem obimu i sa jačom ekspresijom kod inteligentnijih individua, sa jačim egom, samostalnošću, samopouzdanjem, mentalnom snagom i suprotstavljanjem represivnim autoritetima, sa češćim izražavanjem sopstvenog mišljenja, itd. Na kreativnost (stvaranje navedenih originalnih ideja, koncepta, teorija, tehničkih rješenja) značajno utiče i okolina sa svojim etičkim i kulturološkim osobinama. S obzirom na veliki značaj obrazovnih institucija (počevši još od predškolskog uzrasta, preko osnovne i srednje škole, pa sve do visokog obrazovanja), kao jedan od najznačajnijih vidova sredine koja potencira, ili suprimira kreativnost (a najčešće je ovo drugo), morala bi se posvetiti puna pažnja za pravilnu edukaciju i stimulaciju kreativnosti u svim naukama i disciplinama. U ovom smislu, kada je u pitanju nastava engleskog jezika, kao i bilo kog drugog predmeta, nastavnici su ti pred kojima je velika odgovornost stimulacije kreativnog savladavanja gradiva od strane učenika.

Ključne riječi: kreativnost, obrazovanje, samopouzdanje, originalnost, kreativnost koji stimulišu nastavnici.

1. UVOD

Izgleda da je simptomatično za eru društvenih medija da se konzumiranje inspirišućih izreka većine ljude zadovoljava uglavnom na internetskim mrežama i sajtovima, koji su preplavljeni sadržajnim, jezgrovitim i duhovitim izrekama različitih pisaca, umjetnika i javnih, slavni ličnosti. Ono što je nekad bio posao Oksfordskog rječnika citata, sada je zadatak Fejsbuka, Tvitera i Pinteresta. Originalni izvori ovih izreka i citata se rijetko navode u kontekstu u kom su nastali i situacijama koje su dovele do njihovog nastanka se rijetko pridaje ikakav značaj (Xerri, Vassallo, 2016, p. 2).

Čini se, izgleda, da smo svi pročitali djela Alberta Ajnštajna, Viljema Šekspira i Mahatme Gandija, da smo svi slušali univerzitetski govor Stiva Džobsa iz 2005. godine, da smo svi gledali filmove *Dead Poets Society* (Društvo mrtvih pjesnika), *Forest Gump*, *Roki Balboa* i *The Pursuit for Happyness* (Potraga za srećom). U procesu ultra brzog i obimnog pretraživanja i listanja bezbrojnih

¹ mirjanamandic88@gmail.com

postova i tvitova, sa malo sreće, možemo da nađemo i da pročitamo ovakve inspirišuće citate. Međutim, ako ovakvi citati u postovima i tvitovima nisu pravilno shvaćeni i interpretirani, onda se njima ne može dodati epitet inspiracije (nadahnuća) (Xerri, Vassallo, 2016, p. 2).

Nedavno, škola u Nikaragvi, je koristila Instagram za objavljivanje sljedećeg citata američkog autora Džozefa Čiltona Pirs: „Da bismo mogli živjeti kreativan život, moramo se osloboditi straha da ne budemo u pravu“. Ovaj citat je imao za cilj da ohrabri učenike da ne žive u strahu od grešaka tokom njihovog savlađivanja gradiva engleskog jezika. Pirs je napisao nekoliko knjiga o razvoju djeteta i ovaj, prethodno navedeni, njegov citat je vjerovatno najpoznatiji izraz koji opisuje kreativnost. Pored školske upotrebe ovog citata u svrhu podsticaja učenika na njihovo eksperimentisanje sa određenim (engleskim) jezikom, ova rečenica i izraz bi trebalo, takođe, da se rezonuje među nastavnicima pri njihovim nastojanjima da budu kreativni profesionalci (Xerri, Vassallo, 2016, p. 2).

2. KREATIVNOST

Postoje različite definicije i deskripcije kreativnosti, kao psiho-socijalnog fenomena. Ni dan danas se nije došlo do uniformne definicije i opisa ovog složenog procesa koji pokreće skoro svaku oblast društvenih i prirodnih nauka, umjetnosti, sporta, itd. (Posavac, 2013, str. 4–7).

Jedan način na koji se može opisivati i analizirati pojam kreativnosti jeste podjela na kreativnost sa “malim k” i “kreativnost sa velikim K”. Po ovoj definiciji i klasifikaciji: (Posavac, 2013, str. 4–7).

„kreativna (malo k) su ona djeca koja samostalno otkrivaju pravila i tehničke vještine određenog područja, uz minimalno vođstvo odraslih i izmišljaju nove strategije za rješavanje problema“ (Posavac, 2013, str. 4–7), dok se:

„pod kreativnošću (veliko K) podrazumijeva istezanje, mijenjanje ili čak transformisanje područja“ (Posavac, 2013, str. 4–7).

Osnovu kreativnog razmišljanja i djelovanja čine osvještani čulni doživljaji, maštovitost u pogledu „igranja“ i kombinatorike elementima neke naučne, umjetničke i slične djelatnosti, te sposobnost nalaženja tehničkog rješenja, umjetničke ekspresije, filozofske ideje, ili kakvog drugog aspraktnog, ili konkretnog, opipljivog produkta koji je nov i za samog kreatora i za okolinu (Posavac, 2013, str. 4–7).

Ovaj kreativni produkt, rezultat je interakcije između individualizma osobe koja stvara i miljea u kojem ona bitise, ljudi sa kojima se sreće i razmjenjuje ideje, fizičke realnosti sa kojom dolazi u dodir. Iz ove interakcije i “uronjenosti, imerzije” pojedinca u matricu ljudi, grupa, prirodnih i društvenih fenomena se rađa kreativna ličnost, koja se potpuno posvećuje stvaralačkom radu, gdje sa vjerom u sebe i u svoje sposobnosti, uz otvorenost prema svijetu i tuđim kreacijama, mišljenjima,

idejama, će takođe stvoriti originalne, nove kreativne produkte. Kreativnost je dokaz da je pojedinac zreo, sa razvijenom ličnošću (Posavac, 2013, str. 4–7).

2.1. Teorije kreativnosti

Postoje različite teorije koje objašnjavaju pojam i fenomen kreativnosti (Posavac, 2013, str. 4–7).

Prva teorija je *psihoanalitička*, teorija Sigmunda Frojda. On polazi od bazičnih, primitivnih nagona (seksualni nagon, agresija, itd.; dakle, instiktivni, primarni, primitivni nagoni), koji se procesom sublimacije pretvaraju, transformišu u “više ciljeve”, to jest u socijalno prihvatljivije aktivnosti (seksualni nagon se preobražava, na primjer u neko umjetničko stvaralaštvo, višak agresije se prevodi u sportska dostignuća, itd.)(Posavac, 2013, str. 4–7).

Mednikova *asocijativna* teorija govori o tri asocijativna fenomena: prvi je fenomen slučajnosti, drugi je sličnost, uslijed čega se od sličnih elemenata stvara novo kreativno djelo i treći asocijativni fenomen, to jest mehanizam je medijacija (posredovanje), gdje se dodiranjem sličnih elemenata oni evociraju i spajaju u zajedničku cjelinu, to jest kreativni proizvod (Posavac, 2013, str. 4–7).

Tu je i *geštaltistička* teorija kreativnosti, sa svojim glavnim predstavnikom, Verthajmerom. Ovaj filozofski pravac stvaralaštvo i kreativne ličnosti gleda kroz logički postupak raščlanjivanja opštih sudova, ideja i koncepata na njihove pojedinačne elemente i jedinice, dolazeći do novih originalnih i duhovitih rješenja i kreativnih proizvoda, koji onda čine osnovu novih, daljih stvaralačkih procesa (Posavac, 2013, str. 4–7).

Teorija crta govori o neintelektualnim karakternim crtama, na osnovu čijeg se prisustva, zastupljenosti i intenziteta ekspresije može govoriti da li neko ima kreativni potencijal uopšte, ili za neku određenu društveno prihvatljivu aktivnost. Sažetak ovih crta bi izgledao ovako (Posavac, 2013, str. 4–7):

- snažan ego i psiho-emotivna stabilnost,
- samodovoljnost, nezavisna, samoodrživa osoba, nezavisna od mišljenja i stavova drugih,
- odupiranje i nezavisnost od konformističkih stavova i mišljenja,
- visoka samokontrola nagona i impulsivnog ponašanja,
- visok koeficijent (opšte) inteligencije (Posavac, 2013, str. 4–7),
- sklonost i težnja ka apstraktnim misaonim procesima,
- određena distanca od prostih priča, ogovaranja i bavljenja međuljudskim odnosima, a više vremena provedenog u razmatranju, analizi i kreaciji ideja, tehničkih rješenja, umjetničkih i naučnih poduhvata, itd. (Posavac, 2013, str. 4–7):

Veliki umovi raspravljaju o idejama, srednji umovi raspravljaju o događajima, dok mali umovi raspravljaju o ljudima (Elenor Ruzvelt).

- hrabrost, neustrašivost u istraživanju novih oblasti, prihvatanju novih izazova, bez straha od neuspjeha i kritike okoline,
- sklonost ka metodici, preciznosti, sa ipak određenom sklonošću ka izazovima koje pružaju kontradikcije, izuzeci od pravila („kreativni kaos“)(Posavac, 2013, str. 4–7).

Humanistička teorija smatra da je svakom ljudskom biću svojstvena, to jest imanentna, kreativnost. Kreativnost u bilo kojoj oblasti je, u stvari, dokaz da je osoba humana, razvijena kao ljudsko biće i ličnost. Takva osoba je otvorena prema svijetu, prema drugim ljudima, idejama i stavovima, a u isto vrijeme samopouzdanjem, nakon poimanja svijeta i društva, stvara nove ideje i odnose sa okolinom, postaje bolji, zreliji član društva i sredine, roditelj, učitelj, građanin, itd. (Posavac, 2013, str. 4–7).

Možemo reći da se humanističkoj teoriji, koja kreativnost smatra znakom zrelosti i normalnosti, društvene prihvatljivosti i funkcionalnosti, suprotstavljaju neke druge teorije i autori koji čak kreativnost smatraju i poremećajem. Do tog zaključka, koliko god nesuvislo zvučao, došlo se posmatrajući, kroz istoriju, mnogobrojne slučajeve umjetnika, naučnika i drugih istaknutih ličnosti, koje su bolovala od raznih psihijatrijskih poremećaja, sa društvenom disfunkcionalnošću, ispadima, pa čak i suicidalnim tendencijama. Stoga će mnogi autori tvrditi da se ovakve kreativne ideje najčešće i sreću kod ekscentričnih, nekonvencionalnih pojedinaca, a ne kod uzdržanih, konformisanih, društvenim normama prilagođenijih osoba (Posavac, 2013, str. 4–7).

Ipak, i pored ovih (studijama dokazanih) tvrdnji, ipak je ponekad malo ekscentričnosti, one sulude smjelosti i odstupanja od ustaljenih normi i stežućih društvenih pravila, neophodno, naročito u početnoj fazi kreativnog procesa, kako bi kreativna osoba mogla da napravi nešto novo, originalno, smjelo i upečatljivo (Posavac, 2013, str. 4–7):

kreativnost počinje tamo gdje prestajemo vjerovati autoritetima, provjerenim i dokazanim činjenicama i opšteprihvaćenim istinama (Posavac, 2013, str. 4–7).

2.2. Kategorije kreativnosti

Četiri kategorije kreativnosti bi obuhvatale:

- kreativnu osobu,
- kreativnu okolinu,
- kreativni proces i
- krajnji, kreativni proizvod stvaralačke aktivnosti (Stefanović, 2016, str. 1418).

U pogledu prve kategorije kreativnosti, dakle ličnih psiho-emotivnih karakteristika svakog pojedinca, ističu se osobine kao što su energičnost, zainteresovanost, otvorenost, samoinicijativnost, nekonvencionalnost i slično. Ipak, većina psihologa i drugih istraživača ovog domena ljudske aktivnosti se slaže da najbitnije osobine za razvoj, održavanje i unapređivanje

kreativnosti u skoro svim područjima ljudske djelatnosti su samopoštovanje, samopouzdanje, upornost i motivacija. Osoba koja je jako zainteresovana za bavljenje nekom oblašću, a pri tome ima vjere u sebe i samopouzdanja, je spremnija na izlaganje rizicima, više je tolerantna na sopstvene i tuđe greške, otvorenija je ka novim izazovima i iskustvima, što sve doprinosi smanjivanju, ili potpunom izbjegavanju mana drugih relevantnih osobina značajnih za kreativni proces i stvaralaštvo (Stefanović, 2016, str. 14–18).

Kako izreka kaže, talenat se gradi u samoći, a karakter u društvu. Svaki pojedinac normalne inteligencije, uz izdvajanje dosta vremena i truda, sa velikom dozom motivacije i zainteresovanosti može da postigne značajne rezultate u većini umjetničkih i naučnih oblasti (Stefanović, 2016, str. 14–18).

Dakle, pojedinac koji hoće može da ostvari kreativni proizvod, kao krajnji rezultat stvaralačkog procesa, čak i bez većeg učešća i potpore socijalne sredine, miljea u kojem živi, radi i stvara. Međutim, adekvatno nastrojena socijalna sredina, u smislu postojanja liberalnih kriterijuma šta je kreativno, a šta ne, u smislu moralne podrške i podrške druge vrste, uz razumijevanje, strpljenje i toleranciju, može u značajnoj mjeri da još više podstakne, ubrza i unaprijedi kreativni proces pojedinca, ili grupe koju okružuje. Čovjek je socijalno biće i njegovi motivi, emotivna i psihička snaga i motivacija umnogome zavise od stave okoline i uslova u kojima živi i radi, pa će taj faktor, to jest druga kategorija kreativnosti sigurno imati značajan uticaj (Stefanović, 2016, str. 14–18).

Treća kategorija kreativnosti bi bila kreativni proces, to jest mentalni i psihomotorički postupak koji predstavlja realizaciju kreativnog potencijala, uz stvaranje krajnjeg cilja, a to je kreativni proizvod. Kreativni proces dinamički pokreće prethodne dvije kategorije, kreativnu osobu u kreativnoj okolini, stavljajući u pogon kreativne ideje i misli kreativne osobe, uz podršku i potporu kreativne okoline, pri čemu nastaju kreativni proizvodi, ideje koje bi trebalo da budu originalne, nove, različite od drugih ideja, u najmanju ruku nadograđujuće i unapređujuće u odnosu na druge, savremene, ili prošle ideje i kreativne proizvode. Kreativni proces počinje početnom idejom (početna hipoteza) kao inspiracijom i početnom tačkom. Potom slijedi faza realizacije, faza ostvarenja, gdje se razrađena ideja ostvaruje, dok kreativni proces biva završen u krajnjoj fazi, kada dolazi do samootkrića i predstavljanja kreativnog proizvoda kroz izlaganje, objavljivanje, javnu prezentaciju, ili nastup. U suštini, kreativni proces bi trebalo da bude originalan način, različit pristup nekom problemu, čiji su rezultat neobične, kreativne ideje i proizvodi, uz sposobnost gledanja na problem izvan neposredne situacije, kako bi se problem redefinisao i izmijenili njegovi aspekti i osobine (Stefanović, 2016, str. 14–18).

Četvrta kategorija, ili krajnji cilj cijelog kreativnog procesa, je kreativni proizvod. To može biti konkretan materijalni proizvod ideje i stvaralaštva (umjetničko djelo, proizvod nauke i tehnoloških procesa, zanatstva, itd.), ali takođe i neki apstraktni proizvod, u vidu kreativne misli, izražene i prezentovane usmenim izlaganjem, pa čak i facijalnom ekspresijom. Od kreativnog produkta se prvenstveno očekuje da je originalan, da nije kopija već postojećih ideja i dostignuća, da je koristan i ekonomičan za društvo i čovječanstvo u cjelini (Stefanović, 2016, str. 14–18).

Treba da bude prikladan društvenim okolnostima i vremenu u kojem se proces njegovog stvaranja desio, jer se često dešava da, zbog nemogućnosti prilagođavanja njegove upotrebe i dokazivanja korisnosti, pa čak i neadekvatnog objašnjavanja njegovog nastanka i svrhe, sam kreativni produkt bude protumačen kao neobičan, bizaran fenomen i ideja, a da tek u drugom vremenu, često i decenijama kasnije, budu shvaćeni njegov značaj, funkcija i vrijednost (Stefanović, 2016, str. 14–18).

Dakle, suma sumarum, ove četiri kategorije kreativnosti, ili bolje reći četiri njena elementa, kada su prisutna i zastupljena, svaki sa svojim kvalitetom i kvantitetom daju krajnju, zbirnu formula kreativnosti (Stefanović, 2016, str. 14–18):

Kreativna osoba + Kreativna okolina → Kreativni proces = Kreativni proizvod

(Stefanović, 2016, str. 14–18).

2.3. Pristupi istraživanju kreativnosti

Najraniji podaci i istraživanja kreativnosti govore o tome da je čovjek samo sredstvo, posrednik, kojeg ispunjava viša sila, koja kroz njega postiže sve stvaralačke aktivnosti u vidu kreiranja umjetničkih djela, zanata, književnosti, itd. Ova aspraktna, metafizička misao, viša sila je ta koja čovjeku daje ove sposobnosti i koristi njegova čula, psihomotoriku i intelektualne sposobnosti da ostvari kreativni poduhvat (Stefanović, 2016, str. 14–18).

Nakon ovog mističnog tumačenja kreativnosti i stvaralačkih akcija čovjeka, uslijedilo je psiho-dinamičko tumačenje, koje stvaralačke poduhvate gleda kao rezultat odnosa, to jest “napetosti”, između nesvjesnih poriva i nagona čovjeka na jednoj strani i svjesne realnosti na drugoj (Stefanović, 2016, str. 14–18).

Zatim je uslijedilo tumačenje u vidu kognitivnog pristupa (kreativnost je dio većeg razmišljanja, a ne samostalan proces), pa socijalno-psihološki i konfluentni pristupi (Stefanović, 2016, str. 14–18).

Sredinom 20. vijeka, vršila su se dugogodišnja naučna istraživanja, zasnovana na psihometrijskim instrumentima i testovima, koja su imala za cilj što objektivniju kvalifikaciju i kvantifikaciju psihofizičkih osobina ličnosti koje leže u osnovi kreativnog, stvaralačkog potencijala

ljudi. Međutim, ovaj metrički, objektivni sistem određivanja faktora koji utiču na kreativni potencijal individue, pomoću testova, ipak nije moguće ostvariti. Brojni autori, većina njih pak smatra da je kreativnost subjektivna osobina, svojstvena svakoj osobi u određenoj mjeri, što je nemoguće kvantifikovati i precizno izmjeriti. Ovdje do izražaja dolazi subjektivni, socijalno-psihološki koncept, gdje se tvrdi da se ove osobine – kreativnost, empatija i solidarnost, ne mogu precizno mjeriti ni određivati, niti se može reći da postoje u dovoljnoj, ili nedovoljnoj mjeri kod pojedinca. To su ljudski, lični, subjektivni fenomeni, koji zavise od niza psiholoških i socijalnih faktora. Tu su bitni faktori motivacije, socijalnog okruženja i psiholoških osobina, sve faktori specifični za svaku individuu. Kreativnosti neće biti, ili će biti minimalna, ukoliko nema fokusiranosti (pažnja, kao jedna od najbitnijih psiholoških osobina) i motivacije, a sve u kontekstu društvenog okruženja, koje kao matriks u kojem bitiš pojedinac, mora da da podstrek pojedincu, bez sputavanja i društvenih stega, sa otvorenošću ka novim idejama, poštovanju i razmatranju tuđeg mišljenja i uz njegovanje samoinicijativnosti (Stefanović, 2016, str. 14–18).

Konfluentni pristup tumačenju i proučavanju kreativnosti, to jest stvaralačke sposobnosti, gleda na ove osobine kao skup spojenih, povezanih (konfluentnih) psihičkih osobina u jednu cjelinu. Te mentalne osobine, koje povezane u cjelinu donose pojedincu sposobnost kreativnog razmišljanja i stvaralaštva, uključuju (Stefanović, 2016, str. 14–18):

- inteligenciju,
- znanje,
- osobine ličnosti,
- kognitivni stil,
- motivaciju i
- osobine okoline (Stefanović, 2016, str. 14–18).

2.4. Kreativnost u nastavi

Većina ambicioznih ljudi provodi i više od trećine života u obrazovnom procesu. Ovaj obrazovni proces bi trebalo da nas nauči snalaženju u raznim oblastima života, umjetnosti, nauke, sporta, itd. U svim ovim društveno priznatim područjima je neophodno da postoji stvaralački aspekt, gdje će učenici i kasnije državnici, umjetnici, naučnici, sportisti, a naročito nastavnici, stvarati nove, bolje ideje, razumijevajući područje kojim se bave, uz ostvarivanje kreativnog potencijala. Dakle, pravi cilj, kvalitetnog obrazovnog procesa i sistema generalno bi bio podsticanje, otkrivanje i realizovanje stvaralačkog potencijala među učenicima, studentima i samim nastavnicima. Kaže se da kreativnost nije znanje, nego opšta sposobnost, specifičan pristup onoj oblasti kojom se neko bavi, sa pravim iskorišćavanjem znanja iz nje, uz stvaranje originalnih ideja i unapređivanje starih. Ona ne predstavlja materijalni zadatak nastave, već funkcionalni; potrebno je kreativnost vježbati, provocirati, otkrivati, njegovati, a ne gušiti i sputavati. I to je izgleda, nažalost, slučaj sa većinom obrazovnih sistema danas (Posavac, 2013, str. 9–12).

Moderni školski sistem otupljuje volju i kreativnost onih koji pohađaju nastavu. Kompletan proces se svodi na učenje, memorisanje i repeticiju činjenica, brojeva, definicija, njihovu reprodukciju pred odgovarajućim nastavnim autoritetom, uz ostvarivanje adekvatne akademske nagrade (ocjene). Mnogi će reći da moderni školski sistem upravo najviše cijeni docilnost (poslušnost), memorisanje i reprodukciju, a mnogo manje cijeni (ponekad čak i osuđuje i direktno guši) slobodu, kritičko razmišljanje, originalnost i ostale osobine kreativnog razmišljanja, učenja i drugih mentalnih funkcija (Posavac, 2013, str. 9–12).

Jedan od najvažnijih i najtežih zadataka i izazova pedagoške metodologije i obrazovnog procesa je stvoriti adekvatan ambijent za otkrivanje kreativnih potencijala kod učenika, njihovo angažovanje na takav način da počnu sa slobodom, originalnošću, motivacijom, radoznalošću i ljubavlju pristupati svakom školskom predmetu i području znanja; da razviju istraživački duh, usvajajući na pravi način već postojeće znanje, ali da bez straha od autoriteta i trke za ocjenama kritički pristupaju tom znanju i idejama, jer jedino takav pristup vodi ka sazrijevanju njihovog duha i nastanku kreativnih pojedinaca (Posavac, 2013, str. 9–12).

Kreativnost modernog obrazovnog sistema biva sputavana, usporena, pa čak i ugušena lošim stranama nastave i nastavnog programa, kao što su neadekvatno gradivo u udžbenicima, prenatrpanost različitim predmetima, subjektivni psihološki faktori, kao što je nepostojanje dovoljno vremena za rekreaciju, itd. Svi ovi faktori dovode do toga da se u nastavi učenik ostvaruje nedovoljno ili nepravilno, uz maksimalan utrošak vremena i energije, sa postizanjem niskih ili osrednjih rezultata – a skoro nikako suprotno (Posavac, 2013, str. 9–12).

Neki od faktora koji su odgovorni za ovo su:

- učenje se svodi na memorisanje, repeticiju i reprodukciju, a ne na kritičko razmišljanje i istraživanje,
- pretežno korišćenje monološko-dijaloške metode nastave,
- autoritet nameće sebe i sebi pogodan udžbenik kao jedini relevantan izvor znanja,
- formalnost u pristupu i radu predavača i nastavnika,
- jednostranost, gdje se uzima u obzir samo jedna strana u nastavnom procesu (Posavac, 2013, str. 9–12).

Na drugoj strani, kreativnu nastavu i pedagoški rad sa učenicima bi odlikovale sljedeće faze i elementi:

- motivisanje, podsticanje zainteresovanosti učenika postavljanjem određenog cilja,
- izrada plana kreativne nastave,
- stvaralački rad i
- ispitivanje, sređivanje, razrada, analiza, produbljivanje i razmjena postignutih rezultata (Posavac, 2013, str. 9–12).

3. DEFINISANJE KREATIVNOSTI U KONTEKSTU ENGLESKOG JEZIKA I KNJIŽEVNOSTI

Uprkos jako brzo rastućoj popularnosti termina *kreativnost* u engleskom jeziku i u obrazovanju uopšte, ipak se najvjerojatnije radi o postojanju širokih i brojnih varijacija ovog pojma, koje su ponekad suprotstavljene. Stoga, za potrebe proučavanja engleskog jezika i književnosti i kreativnosti u tom kontekstu, od vitalnog je značaja donijeti i uspostaviti definiciju kreativnosti koja ima smisla za ovu oblast, definiciju koja nastaje konvergencijom dvaju definicija (Xerri, Vassallo, 2016, p. 2).

U svom djelu „Akt stvaralaštva“ iz 1964. godine, Artur Kestler kaže da je, umjesto da gledamo na kreativnost kao čin stvaranje nečeg iz ničeg, prikladnije da kreativnost shvatamo kao akt rearanžiranja ili pregrupisavanja već postojećih elemenata. On tvrdi da kreativnost „otkriva, odabira, ponovo miješa, kombinuje, sintetiše već postojeće činjenice, ideje, vještine, sposobnosti. Što su ovi pojedinačni elementi bolje poznati, nova cjelina će izgledati veličanstvenije“ (Koestler, 1964, p. 120).

Stoga, kreativni ljudi su sposobni da „kombinuju prethodno nepovezane oblasti znanja na takav način da dobijete više od te sastavljene, sklopljene cjeline, nego od pojedinačnih elemenata koji je čine“ (Kestler, 1980, p. 344).

U pokušaju da dovedu u pitanje postojeće mitove i da stvore realističnije pojmove kreativnosti, Placer, Begeto i Dou (2004) su predložili svoju definiciju: „Kreativnost je interakcija između talenta, procesa i sredine preko koje pojedinac, ili grupa pojedinaca, stvaraju opipljiv proizvod, koji je u isto vrijeme i nov i koristan u društvenom kontekstu“ (p. 90). Spajajući Kestlerove (1964, 1980) definicije i definicije Plakera (2004) i primjenjujući ih na engleski jezik, može se tvrditi da je kreativnost demokratski fenomen koji svi nastavnici i učenici mogu prihvatiti i kao pojedinci i u grupama, sarađujući, jer njegova snaga leži u interakciji između kvaliteta koje ovi pojedinci i grupe posjeduju. Međutim, gajenje i njegovanje kreativnosti učenika u školi i učionicama je skoro nemoguće ako ne postoje kreativni nastavnici, učitelji (Xerri, Vassallo, 2016, p. 2).

3.1. Kreativni nastavnici

Pogrešna shvatanja nekih nastavnika o tome šta sačinjava kreativnost ih sprečavaju da postanu i budu sami kreativni profesionalci. Mit da se kreativnost svodi samo na stvaranje umjetničkih djela, ili omogućavanje učenicima da budu umjetnički nastrojeni, ima pogubne posljedice na napore nastavnika da budu kreativni. Kao ljudi koji govore jezike, svi smo kreativni pojedinci. Treba dosta kreativnosti djetetu da usvoji jezik i učeniku da koristi jezik koji je naučio. Međutim, kao nastavnici

(stranih) jezika, možemo biti čak i još kreativniji kada razmišljamo o novim mogućnostima za predavanje i učenje gradiva stranog jezika. Posjedovanje kreativne crte ličnosti se ne odnosi samo na umjetnosti i zanate, poeziju, ili film u lekcijama stranog jezika. Dok lekcije koje obuhvataju aktivnosti bazirane na ovim medijima i žanrovima imaju potencijal da služe kao kreativni impuls za učenike, kada učenici pokazuju sposobnost da čitaju sa maštom, uz povezivanje stvari i činjenica, kada stvaraju metafore i poređenja putem objašnjavanja i interpretacije takvog teksta, suština pak kreativnosti za učitelje i nastavnike proteže se izvan granica aktivnosti u učionicama (Xerri, Vassallo, 2016, p. 2).

Biti kreativan znači usuditi se raditi stvari na drugačiji način, pri čemu se šire i pomjeraju granice onog što znamo o podučavanju i učenju, kako bismo otkrili nove svjetove unutar okvira naših učionica. U stvari, pojedine definicije kreativnog pojedinca kažu da je to neko čije misli i djela mijenjaju određeno područje, ili uspostavljaju novo (Xerri, Vassallo, 2016, p. 2).

Biti kreativan podrazumijeva ne samo da radimo ono što nam učitelji i treneri govore da treba raditi, već više podrazumijeva vjeru u našu intuiciju edukatora da otkrivamo, da istražujemo našu praksu i aktivnosti, eksperimentišemo sa novim pedagogijama, da isprobamo nove aktivnosti ili sporedne, neistražene strane stvari koje smo navikli da radimo (Xerri, Vassallo, 2016, p. 2).

Biti kreativan ne podrazumijeva da živimo, ponašamo se i stvaramo samo kao pratioci, već i kao lideri, ne samo kao potrošači, nego kao i kreatori i proizvođači, ne samo kao publika, već i kao prenosioци. Biti kreativan ne podrazumijeva hermetičko zatvaranje i zaptivanje našeg znanja i iskustva u našim glavama, već i ekspresiju volje da se ono dijeli sa drugima. Zajednica kreativnih edukatora i nastavnika sačinjena je od profesionalaca koji konstantno uče jedni od drugih (Xerri, Vassallo, 2016, p. 2).

Neki učitelji su previše voljni da se ugodno smjeste u rutinu i da samo uče od drugih, bojeći se da nisu u stanju da prenesu znanje svojim vršnjacima i kolegama, bojeći se da nemaju ništa novo da kažu, bojeći se da su nesposobni da budu kreativni. Oni rade ono što im je rečeno da rade na kursevima za obuku nastavnika, na konferenciji ili ono što piše u udžbeniku metodologije. Međutim, posjedovanje svog tog znanja ne bi trebalo da odvraća nastavnike od toga da rade stvari drugačije i od toga da sami otkrivaju šta funkcioniše, a šta će malo vjerovatno imati efekta. Nema recepta za savršenu lekciju; nema priručnika koji će osigurati uspjeh u svakoj pojedinačnoj aktivnosti kod svakog pojedinačnog učenika. Biti kreativan znači imati vjere u sopstvenu stručnost profesora, koji je dobro upućen u kontekst učenja, u učenike, u jezik i repertoar metoda i pristupa koji su dostupni. Biti kreativan podrazumijeva odupiranje ograničenjima koja nam nameću drugi i pokazivanje volje da se sve dovede u pitanje, uz primjenu većeg broja perspektiva pri svakom problemu na koji naiđemo (Xerri, Vassallo, 2016, p. 2).

Kreativni nastavnici se ne rađaju kreativni. Kreativnost je stanje uma. To je granica koju moramo da pređemo kako bismo otkrili naš potencijal da radimo stvari na drugačiji način i da budemo inspiracija za druge. Moramo da se usudimo da krenemo na neistraženu teritoriju, da budemo dovoljno hrabri da živimo kreativno. Kreativnost je mjesto na kome niko dosad nije bio. To je prethodno nepoznato mjesto. Mora se napustiti sigurna zona i krenuti u divljinu sopstvene intuicije. Tamo ne možemo stići autobusom, već samo vrijedno radeći i rizikujući, u potpunosti ne spoznajući šta tačno radimo, ali će biti predivno ono što otkrijemo. Ono što otkrijemo bićemo mi sami (Xerri, Vassallo, 2016, p. 2).

Neki nastavnici su nekretni jer dozvoljavaju da ih obuzme strah. Oni radije žive u sigurnoj, udobnoj zoni, nego da istražuju nepoznato. Dok, po prvi put, skoro da na planeti i nema više neotkrivenih mjesta za bilo koga da ih otkrije, ipak postoji dosta toga što se može otkriti na polju učenja jezika i podučavanja istog (Xerri, Vassallo, 2016, p. 2).

Međutim, izgleda da je problem što postoji nedovoljan broj nastavnika koji imaju volju da istražuju i da se ponašaju kao istraživači. Podučavanje i učenje engleskog jezika zahtijeva što je više moguće nastavnika koji su odlučni da istražuju nove granice znanja. Biti kreativan znači nemati straha od neuspjeha, pogotovo pošto je neuspjeh fundamentalni dio iskustva podučavanja i učenja (Xerri, Vassallo, 2016, p. 2).

Koji nastavnik nije okusio gorak ukus neuspjeha barem jednom tokom svoje karijere? Najbriljantniji obrazovni radnici i edukatori su oni koji su doživjeli neuspjeh mnogo puta tokom svog pohoda ka postizanju uspjeha, bilo da je to nevjerovatna lekcija, predivna reakcija na predavanje i poučavanje, ili učeničko postignuće naočigled nemogućeg gradiva. Biti kreativan znači biti voljan prevazići strahove kako bismo otkrili da možemo često biti u pravu, ali i da često nismo u pravu (Xerri, Vassallo, 2016, p. 2).

Potreba da budemo uvijek u pravu je najveća prepreka za nastanak novih ideja. Mnogo bolje je imati dovoljno ideja, od kojih su neke pogrešne, nego biti uvijek u pravu i nemati ideja uopšte (Xerri, Vassallo, 2016, p. 2).

Potreba da se bude u pravu sve vrijeme suština je vertikalnog razmišljanja, koja predstavlja pristup orijentisan ka donošenju odluka i rješavanju problema, i zahtijeva selektivnost, analitičnost i logičnost, kao načine izbjegavanja neuspjeha. Ovakav pristup, isključivi naglasak na tome da se bude u pravu sve vrijeme, u potpunosti blokira kreativnost i napredak. Stoga je važno da se koristi lateralno razmišljanje, koje se sastoji i od volje da se stvari shvataju na različite, razilazeće načine i od niza metoda razmišljanja koje se mogu naučiti (Xerri, Vassallo, 2016, p. 2).

3.2. Učenje kreativnosti

Programi za obuku nastavnika na polju engleskog jezika i književnosti, prije zaposlenja i tokom rada u obrazovnim ustanovama, igraju ključnu ulogu u omogućavanju nastavnicima da budu kreativni (Xerri, Vassallo, 2016, p. 2).

Takvi programi imaju potencijal za razvoj znanja, vještina i uvjerenja koje nastavnici treba da imaju kako bi sebe izgradili u smislu kreativnosti. Na primjer, obuka nastavnika može da da nastavnicima sposobnost bisocijativnog razmišljanja, koje predstavlja formiranje nove matrice misli i pojmova, kroz čin kombinovanja elemenata iz prethodno nepovezanih matrica misli. Omogućavanje nastavnicima da postanu kreativni profesionalci u učionici bi trebalo da postane dio savremenih programa obuke nastavnika (Xerri, Vassallo, 2016, p. 2).

Kako bi nastavnici postali kreativni profesionalci, obuka nastavnika mora da prevaziđe ideju da nastavnicima treba samo prenijeti praktičnu ideju za učionicu. Pedagoško razumijevanje i znanje iz nekog školskog predmeta se moraju dopuniti uzgajanjem i njegovanjem vjere u potencijal kreativnog podučavanja za angažovanje učenika nekog jezika. Kako bi se ovo olakšalo, nastavnici treba da rade u sredini koja posjeduje optimalne uslove koji su od najvećeg značaja za kreativnost. Generalno, ovo uključuje niz uticajnih faktora, kao što su unutar i međugrupne interakcije, liderstvo, organizaciona struktura, nadmetanje i kohezija. Obuka nastavnika ima potencijal da uzgaja i njeguje pravu, istinsku kreativnost u sredini za učenje tako što daje nastavnicima sredstva i načine da osnaže učenike da razmišljaju svojom glavom i da stvaraju sopstvene inovacije. Ohrabrivanje i podsticanje nastavnika da se angažuju u kreativnim aktivnostima, kao dijelu njihove obuke i usavršavanja, može da im pomogne da otkriju sopstvenu, latentnu, skrivenu kreativnost i da na taj način poprime stav nastavnika koji su voljni da predaju gradivo jezika na kreativan način (Xerri, Vassallo, 2016, p. 2).

Čin omogućavanja nastavnicima da postanu kreativni profesionalci uključuje ponovnu procjenu ishoda i ciljeva trenutnih programa obuke. Obuka nastavnika ima glavnu ulogu u pojavi i nastanku kreativnosti u učionici, pa je neophodno ispitati iznos u kojem su polaznicima programa obuke ponuđene prilike da učestvuju u kreativnim pristupima pri razvoju svog pedagoškog znanja, vještina i uvjerenja. Samo očekivanje od nastavnika da predaju gradivo iz engleskog jezika i književnosti na kreativan način nije dovoljno, ako i sami programi obuke nastavnika nisu otjelotvorenje kreativnih metoda predavanja (Xerri, Vassallo, 2016, p. 2).

3.3. Praktični primjeri ideja

Pa, šta onda možemo da uradimo sa našim učenicima? Je li to lako kao što je ulazak u učionicu sa praznom tablom i davanje slobode učenicima da pišu na njoj kako žele? Dati im parče papira i zamoliti ih da napišu neku priču? Možda bi ovo moglo da pomogne do neke mjere. Međutim, prazna

tabla i prazno parče papira obično zastrašuju ljude. Možda je produktivnije da damo ljudima određene crteže i linije koje oni popunjavaju bojama, ili slobodu da boje i izvan tih linija takođe, ako to žele (Xerri, Vassallo, 2016, p. 49–55).

Zanimljivo je primijetiti da kreativnost često uspijeva u obuzdavanim, ograničenim uslovima. Pogledajte primjer knjige Gedzbi Ernesta Vinsenta Rajta (1939). Dao je sebi zadatak da napiše roman od 50.000 riječi, bez korišćenja slova "e". To nije neka predobra priča, ali je izuzetno kreativan poduhvat i podvig, i zaista predivan primjer ograničenog pisanja (Xerri, Vassallo, 2016, p. 49–55).

3.4.1. Korišćenje okvira za podsticanje i aktiviranje kreativnog razmišljanja

Priča od šest riječi

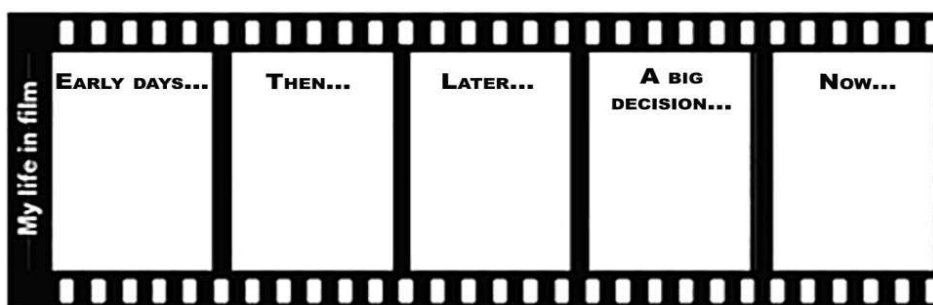
Kaže se za Ernesta Hemingveja da je „radio vrijedno i trudio se da ne kaže ništa na isti način na koji bi neko drugi to rekao“ i bio je jako uspješan u tome, a 1920-ih godina on se opkladio. Opkladio se da može da napiše kompletnu priču koristeći samo šest riječi. Dobio je opkladu uzevši salvetu, na kojoj je napisao sljedeće riječi: „Na prodaju: cipelice bebe, nikad nošene“. Ova priča daje odličan okvir za lekciju. Studenti i učenici čitaju o ovoj priči Hemingveja i zatim pišu svoje sopstvene priče. Evo nekoliko primjera priča koje su napisali nastavnici (Xerri, Vassallo, 2016, p. 49–55):

- Zaboravio sam majčin rođendan. Nema me više u testamentu. (Lija Montano)
- Krenuo sam linijom manjeg otpora. Uživam u putovanju! (Kerol Gudi)
- Ustao sam kasno. Propustio sam svoju priliku. (Elisa Gomez) (Xerri, Vassallo, 2016, p. 49–55),
- Naučio sam engleski. Cijeli svijet se otvorio preda mnom. (Lilijana Mekšejn)
- Udala sam se za Grka. Na kraju sam završila u krizi. (Beata Ozjeblovska) (Xerri, Vassallo, 2016, p. 49–55).

Učenici i studenti se mogu dobro zabaviti izmišljajući svoje sopstvene priče. Okvir za priču je jako jednostavan: tu postoji samo ograničenost broja riječi. Limit broja riječi je jako koristan metod, jer omogućava da se zadatkom lakše upravlja. Učenicima se da zadatak da napišu priče od 100 riječi, ili da napišu sažeti opis nekog video snimka u 50 riječi. Ponekad je potrebna samo početna, startna tačka. Učenike rasporediti u grupe. Svaka grupa dobija različitu početnu rečenicu, na primjer, *Svi su zaspali osim...* Grupe zatim sarađuju da napišu svoje sopstvene priče. Dajući učenicima limit broja riječi, odjednom zadatak postaje ostvariv i postoji element izazova. Učenici moraju da rade jako vrijedno i da se trude oko elemenata sintakse da bi odredili koje riječi su važne, a koje se mogu izostaviti – pa je ova tehnika odlična i sa aspekta lingvistike, takođe (Xerri, Vassallo, 2016, p. 49–55).

Moj život prikazan u filmu

Primjer slikovitog okvira za razvijanje kreativnog pisanja i kreativnog učenja engleskog jezika tehnika *Moj život prikazan u filmu*. Zamislite da treba da snimate biografski film o svom životu. Treba izabrati 5 događaja koji se inkorporiraju u okvir (obrazac) prikazan na Slici 1. U okvir upisati zabilješke i primjedbe koje ukratko opisuju pojedine uključene događaje. Raditi u parovima, i naizmjenično u parovima pričati filmsku verziju svog života. Partneru u paru postaviti pitanja, kao što su: Zašto si izabrao/la da...?, Šta se desilo kada si...?, ili U čemu si najviše uživao kada si...? (Xerri, Vassallo, 2016, p. 49–55).

Slika 1 – Primjer podsticanja kreativnog učenja engleskog jezika (Xerri, Vassallo, 2016, p. 49–55).

Ako pogledamo elemente kreativnog razmišljanja, možemo vidjeti kako ovakav zadatak uključuje sva četiri elementa: *tečno poznavanje jezika*, jer tražimo od učenika da razmišljaju o dosta različitih ideja; *fleksibilnost*, jer ne tražimo od učenika da jednostavno ispričaju priču iz njihove prošlosti, nego tražimo od njih da razmišljaju sa drugog aspekta (tvoj život u filmu); *elaboraciju*, detaljno razrađivanje, jer od učenika tražimo da jedni drugima postavljaju pitanja i dodaju detalje i, konačno, *originalnost*, jer će svaki učenik da smisli potpuno različitu i jedinstvenu priču. Kad tražimo od učenika da kompletiraju filmsku traku prije nego što počnu da pričaju, mi im dajemo i vremena za razmišljanje. Davanje vremena učenicima da razmisle prije nego što počnu da pričaju priču je jako važno u smislu pomoći da počnu više istraživati svoj jezik (Xerri, Vassallo, 2016, p. 49–55).

3.4.2. Korišćenje emocija i čula

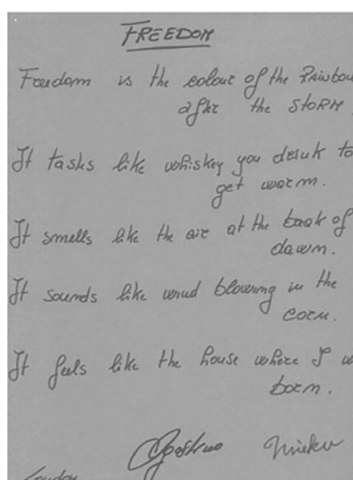
Pisanje emotivne pjesme

Postoje načini za angažovanje emocija učenika u lekciji koja ih navodi da napišu svoje sopstvene pjesme. Postoji šest osnovnih emocija i one mogu biti univerzalno prepoznate na osnovu naše facijalne ekspresije (Xerri, Vassallo, 2016, p. 49–55).

Tih šest emocija su: sreća, bijes, strah, distres, iznenađenje i gađenje. Učenicima možemo pokazati slike na kojima osobe pokazuju jaku emociju. Zatražiti od učenika da razgovaraju o slikama, da odrede koju emociju pokazuje osoba sa slike i pitati ih zašto misle da je baš ta emocija u pitanju. Ako se odaberu u određenoj mjeri dvosmislene slike, to će još više podstaknuti dalju diskusiju i debatu. Sa učenicima diskutovati na temu šest osnovnih emocija. Pitati učenike koje su to emocije, a zatim diskutovati o situacijama u njihovim životima kada su doživjeli i iskusili jednu ili više ovih emocija (bili su iznenađeni, ili ljuti...), i međusobno dijeliti iskustva (Xerri, Vassallo, 2016, p. 49–55).

Ovu lekciju je najbolje izvesti van učionice, najbolje negdje gdje ima dosta zelenila, obližnji park ili vrt. Sam izlazak iz učionice pomaže da učenici i nastavnici oslobode više svojih *kreativnih sokova*. Učenici provedu određeno vrijeme fokusirajući se na svoja čula i bilježeći stvari koje vide, osjete čulom mirisa ili sluha. Zatim se kreće sa pisanjem pjesme (Xerri, Vassallo, 2016, p. 49–55).

Pisanje pjesme koristeći ovakav okvir može da značajno podigne samopouzdanje učenika engleskog jezika. Često učenici nikada prije nisu napisali pjesmu na engleskom, većina je nije napisala ni na svom maternjem jeziku. Stoga, uz ovakav okvir, jezik i inspiraciju, često se zadive i začude sa onim što su sposobni da postignu. Neki učenici se često i zanesu, nastave sa pisanjem pjesama, a neki odu još koji korak dalje, pa dodaju rime (Slika 2) (Xerri, Vassallo, 2016, p. 49–55).

Slika 2 – Primjer napisane pjesme učenika engleskog jezika, uz korišćenje zadatog okvira (Xerri, Vassallo, 2016, p. 49–55).

Pričanje o sjećanjima i uspomenama

Svi smo nekad imali iskustvo da kada osjetimo neki miris to nas vrati u djetinjstvo. To može biti miris svježeg samljevane kafe, kada se prisjetimo mljevenja zrna kafe u malom, drvenom mlinu za kafu u domu, u majčinoj kuhinji. Angažovanje čula može da bude snažan aktivator za prizivanje uspomena iz prošlosti. To se zove Prustov efekat, pošto je prikazan u knjizi Marsela Prusta „U

potraži za izgubljenim vremenom“ (*À la recherche du temps perdu*, 1913–1927), i može biti jako moćan instrument u učionici. U ovom kontekstu, možemo da zatražimo od učenika da se sjete prizora, zvukova i mirisa kojih se sjećaju iz perioda djetinjstva. Zatim, treba izabrati jednu od uspomena i koristiti je da se napiše opis događaja (Xerri, Vassallo, 2016, p. 49–55).

Zatražiti od učenika da napišu opis scene iz sopstvenog djetinjstva, fokusirajući se specifično na detalje koji govore zašto je ta uspomena posebna i na bogatstvo jezičkih izraza korišćenih za opisivanje različitih čula (Xerri, Vassallo, 2016, p. 49–55).

4. ZAKLJUČAK

Jako je važno da nastavnik na predavanjima i u nastavi bude kreativan, čak i kad se teško uklopiti sa svim ostalim što treba da se uradi, jer je kreativno učenje stvarno, strastveno učenje i podučavanje. Kreativnost je srž istinskog, pravog učenja. Možete da predajete gradivo iz školskih predmeta, ali ako ne uspijete da angažujete i aktivirate kreativne procese učenika, onda su velike šanse da do pravog usvajanja gradiva i učenja neće ni doći. Kreativna komunikacija dolazi iz srca, pa će navođenje učenika da komuniciraju o nečemu što ima smisla za njih, što je važno i posjeduje lični značaj, podstaknuti dublji vid učenja.

Uz to, u smislu sopstvenog razvoja kao nastavnika, ako nastavnik ignoriše kreativnost u svom stilu i načinu podučavanja i predavanja, vjerovatno će sam(a) sebi uskratiti vrijednu priliku za sopstveni razvoj. Stoga, iako je teško i troši puno vremena, kreativnost je vrijedna toga.

LITERATURA:

- Koestler, A. (1964). *The Act of Creation*. London: MacMillan Publishers. (p. 120).
Koestler, A. (1980). *Bricks to Babel*. London: Hutchinson & Co. (p. 244).
Posavac, M. (2013). *Odnos kreativnosti i darovitosti u školskom kontekstu*. Osijek: Sveučilište Josipa Jursja Strossmayera u Osijeku, Filozofski fakultet, str- 4–12.
Stefanović, S. (2016). *Poticanje kreativnosti u udžbenicima engleskog jezika u višim razredima osnovne škole*. Split: Sveučilište u Splitu, Filozofski fakultet, str. 14–18.
Xerri, D., Vassallo, O. (2016). *Creativity in English language teaching*. Floriana: ELT Council. (p. 2–55).

ON CREATIVITY IN THE ENGLISH LANGUAGE

Summary

The very basis of creativity, creative thinking, understanding and creation is formed by integration of sensory experiences (the way one feels and perceives reality of the outer world) with both cognitive capabilities and processes, and previously memorized experiences and notions. What this means is that person, after perceiving real world, activates his/hers own mental capabilities (ability of analytical, integrative, abstract, comparative, and forms of thinking), which, after engaging previous memories, lead to creation of original ideas, concepts, technical solutions, and so on. This way of creative work-flow results in origination of something new, both for the creative author, and other people, that has artistic, scientific, educational, practical or some other value and application.

There are many theories that have been dealing with the creativity, as one of the most important, but alas, one of the most neglected and sometimes suppressed aspects of socially accepted values, human traits and capabilities. Some of these theories point out that there are some almost inherent personality traits of people that are endowed with creative thinking and creative capabilities. These traits very often come down to above average ego expression, reluctance to obedience to authorities (especially ones who purportedly suppress free thinking and expression), very high sovereignty in social surroundings and situations, willingness to express himself/herself, and so on. There are some psychologists who claim that these personality traits go so far, that they are at par with high eccentricity, disobedience, and sometimes, almost mental disorders.

In a summarized form, and presented via simple formula, showing all essential and crucial elements, creativity and creation of original ideas, concepts and solutions can be depicted in a following manner:

Creative person + Creative environment → Creative process = Creative product

Creative person (high ego, intelligence, willingness for expression, etc.), as well as creative process (perception with senses, coupled with memories, and with engagement of cognitive abilities) were described in the previous paragraph.

What here needs to be said and pointed out is the second element, which is sometimes extremely important, and that is creative surrounding.

The creative environment (which frequently deflects from its description, unfortunately) is the one that either enables or disables creative process in its members. When talking about creative environment, besides family (as the most basic and fundamental social group), school of any level is the one that has particularly strong influence on development of creative skill in individuals. No matter how inherently creative pupil or student is, too strictly confined school materials, programs and curricula may, and often do, impede creative processes in students. On this issue, it is rather important for teachers of any educational level to emphasize creative ways of giving lectures, demonstrating skills and overall stimulating didactic practices during any form of educational process. No matter what subject is at question, whether English language, physics, art, teachers are obliged to stimulate creativeness in their students, for purposes of alleviation any future educational obstacles and for development of skills and knowledge that lasts and can be effectively and efficiently applied.

Key words: creativity, education, self-assurance, authenticity, creativity stimulated by the teacher

USING GAMES IN TEACHING ENGLISH TO CHILDREN

The theme of my paper is using games in teaching English to children. The main goals of my paper are to underline the importance of using games in education and to prove that using games in teaching English to children is not the waste of time but contribution to both, the teachers and young learners. In my paper, I will present some games which teachers use in classrooms.

The first section will define difference between younger and older learners when speaking about age and language learning. The second section will define games and how to learn vocabulary through games using some examples of games in classroom. At the end of my research I came to the conclusion that using games in classrooms has many benefits and make learning fun and exciting to both, the teachers and young learners. Teachers should use games in classrooms more often because the learners will be much better engaged and involved in process of learning in class.

Key words: games, teaching, vocabulary, children

Introduction

Teachers will improve the effectiveness of their teaching by creating a positive learning environment and give their learners a real chance at speaking the language while engaging them in the class at the same time. Games are great levelers enabling teachers to successfully handle mixed ability situation in class. Considering what games can do for teachers and their learners, and for their own sense of achievement, they are very valuable – fun, sense of satisfaction and affection for their learners. Teachers will experience the feelings which make life worth living.

1. Younger and older learners

1.1. What difference does age make to language learning?

According to Ur, there are some statements about age and language learning:

1. Younger children learn languages better than older ones; children learn better than adults. (Ur 1991, 286)

¹ nkirini667@gmail.com

2. Foreign language learning in school should be started at as early an age as possible. (Ur 1991, 286)
3. Children and adults learn languages basically the same way. (Ur 1991, 286)
4. Adults have a longer concentration span than children. (Ur 1991, 286)
5. It is easier to interest and motivate children than adults. (Ur 1991, 286)

2. Teaching children

2.1. The young language learner

According to Scott and Ytreberg, some children develop early, some later. There are differences between children's development according to their age. Teachers are encouraged to create a positive classroom environment and to use their own interesting ideas in the classrooms.

For children words are not enough. It is not enough that teachers only speak during their lesson. Teachers have to demonstrate what children have to do. Most activities for young language learners should include movement and senses. Demonstration is an important key in the classroom activity.

In general, children have a greater need to be motivated by the teacher or the materials in order to learn effectively. Prizes and other rewards can help, but more effective on the whole are elements that contribute towards intrinsic motivation: interest in doing the learning activity itself. Three important sources of interest for children in the classroom are: stories, pictures and games. (Ur 1991, 288) In my research paper I will write only about games.

1.1. Games

According to Ur 1991, games are essentially recreational activities whose main purpose is enjoyment; language study is serious goal (-) oriented work, whose main purpose is personal learning. Once you call a language – learning activity a 'game' you convey the message that is just fun, not to be taken too seriously; the message I consider anti – educational and potentially demoralizing. Very periodically we do play real games in the classrooms (at the end of the class, or as a break from concentrated work); but to call something a game when our goal is in fact serious learning may detriment the learning – and / or, indeed, spoil the 'game' – as well as being dishonest. (Ur 1991, 289)

Another definition of 'games' concentrates on their quality as organized action that is rule – governed, and provides children with a feeling of pleasure. Children learn better when they

are active; and when the action is channeled into game. The children are willing to invest considerable time and effort in playing that game. (Ur 1991, 290)

Games also have an emotional impact. When children involve emotions in their learning, learning is much deeper. When you involve games in your teaching, you allow learners to focus well enough to learn better.

Children have a huge capacity to enjoy themselves. When they are enjoying themselves, they are usually immersed in the activity and want to continue with it. They are not aware that they are actually learning language. (Moon 2000, 6)

One of the most striking language developments in the early school years, is the astounding growth of vocabulary. (Lightbown and Spada 2006, 9)

2.2.1 Learning vocabulary through games

There are some interesting games for teaching children a new vocabulary.

1. Alphabet Sounds

Give the children two or three letters of the alphabet to remember and tell them to sit in a circle of the classroom. Tell them you are going to say a word, and they must listen and see if the word starts with one of their letters. If it does, the children must get up, run around the circle clockwise, and try to be the first child to sit back down in their place. The first child sitting down wins a point. Examples of words are: apple, arm, blue, cat, elephant, fish, girl, hen, igloo, Joana, key, lion, mother, ocean, pencil, queen, rose, snake, tree, wall, zebra, etc. (Wyldeck 2007, 6)

This game is good for revision of the alphabet.

2. Ready, Set, Take Your Positions!

Take the children in the middle of the classroom. Tell them that when you call out a preposition (in, on, under) you are going to turn your back and count to twenty. During that time, the children must run and get into the requested position. Keep playing for as long as the children are enjoying themselves. (Wyldeck 2007, 19)

The game is useful for learning numbers to twenty and prepositions.

3. Clothes Dominoes

Revise the names of clothes at the beginning of the class by writing them on the board. For example: T – shirt, skirt, shoes, trousers, etc. Give the children a minute to look around the classroom and decide who is wearing these items of clothing. Then they write down the item of clothing and the name of the child who is wearing it. For example: a blue skirt – Maria. (Toth 1995, 12)

The game is good for revision of clothes and colours

4. Mmmmm!

Write the words on the board: oranges, milk, cake, fish, bananas, cheese, eggs, etc. Tell the children that you like some of these and that they have to find out which ones they are. They have to ask you question. For example: Do you like oranges? (Toth 1995, 24)

There is another game: Children draw a picture of themselves, sitting in front of a big plate of their favorite food, looking happy. They can give themselves a speech bubble saying: I like milk. (Worrall and Kilbey 2005, 41) This game is good for children to revise words for food and drink and also for expressing likes and dislikes.

5. What's she wearing?

Describe one of the children in class. The rest of the class has to guess that person. This is one way. The second way: Arrange the children in pairs. Child A dresses one of her models in secret. Child A describes her model and child B dresses her / his model accordingly. When they have finished they look to see if they have the same clothes. Repeat the game with other pairs of children. (Toth 1995, 17)

The third way: Ask the children to draw an item of their clothing which they like and one which they do not like. Tell them to think about all the clothes they have at home, not just what they are wearing today. They can draw smiling and frowning faces beside their pictures, and write sentences, e.g. I like my red sweater. I do not like my black skirt. (Worrall and Kilbey 2005, 59)

This game is also used for children to revise colours and clothes.

6. I can...Can you?

Ask the children to cut out the eight picture cards that show different actions. They should then lay these cards face up on the desk in front of them. Say different action verbs (walk, swim, run, dance, jump, climb, hide, fly) and ask the children to show you the corresponding picture. Then ask the children to work in pairs, taking turns to say the words or show the card. (Worrall and Kilbey 2005, 35)

Or you can bring in a few old magazines or catalogues. The children select photos from the magazines, write and cut out pictures or photos of someone doing some action. For example: I can dance. (Worrall and Kilbey 2005, 35)

These games are good for learning different verbs.

3. Conclusion

Games are an important part of the English teaching process. Playing should be very fun. The term 'game' is in its nature educational and it should be enjoyable. A key challenge for any teacher is to keep learners engaged, and one of the best ways to do this is to incorporate some classroom games to make learning fun and exciting.

In my paper I defined games and mentioned the importance of introducing games in the classrooms. Through some examples of games I proved that using games in teaching English to children is not wasting of time but a contribution to both, the teachers and young learners.

I mentioned examples of interesting games for learning a new vocabulary. I played few of these at my classes with children very successfully. They enjoyed very much and learnt a lot. It was very motivating way to learn a language.

While playing games children develop a variety of connection with the content and can form positive memories of learning. Games help children to become a part of a team as well as take responsibility for their own learning. Among numerous sources of children's interest in the language learning process, games are very important. Young learners love to play, and they participate in a game with more enthusiasm and willingness than in any other classroom task.

REFERENCES

- Lightbown, M. P., Spada, N. (2006). *How Languages are Learned*, Third Edition, Oxford University Press
- Moon, Jayne (2000). *Children Learning English*, MacMillan, Heinemann
- Scott, A. W. ,Ytreberg, H. L. (1990). *Teaching English to Children*, Longman

Toth, Maria (1995). *Children's Games*, Teacher's Resource Book, Heinemann
Ur, Penny (1991). *A Course in Language Teaching*, Cambridge, Cambridge University Press
Worrall, A., Kilbey, E. (2005). *English Adventure 1*, Teacher's Book, Pearson
Wyldeck, Kathi (2007). *Grammar and Vocabulary Games for Children*, British Edition

UPOTREBA IGARA U UČENJU ENGLESKOG JEZIKA SA DJECOM

Rezime

Tema moga rada je upotreba igara u učenju engleskog jezika sa djecom. Glavni ciljevi mog rada jesu da podvučem važnost upotrebe igara u obrazovanju i dokažem da upotreba igara u nastavi engleskog jezika djeci ne troši vrijeme već je doprinos i nastavnicima i mladim učenicima. U svom radu ću predstaviti neke igre koje nastavnici koriste u učionicama.

Prvo poglavlje će definisati razliku između mlađih učenika i starijih, kada govorimo o uzrastu i učenju jezika. Drugo poglavlje će dati definiciju igre i kako usvojiti rječnik kroz igre koristeći neke primjere igara u učionici. Na kraju mog istraživanja donijela sam zaključak da upotreba igara u učionici ima mnogo prednosti i da čini učenje zabavnim i uzbudljivim kako nastavnicima tako i mladim učenicima. Nastavnici treba češće da koriste igre u učionicama zbog toga što će učenici biti mnogo bolje angažovani i mnogo više uključeni u proces učenja na času.

Ključne riječi: igre, učenje, vokabular, djeca.

Даниела Миловановић
Универзитет у Источном Сарајеву
Филозофски Факултет Пале
Катедра за српски језик и књижевност

ИНТЕРПРЕТАЦИЈА ДРАМЕ *ОЖАЛОШЋЕНА ПОРОДИЦА* БРАНИСЛАВА НУШИЋА

(сценарио за адаптацију трагикомедије *Ожалошћена породица*
Бранислава Нушића, за потребе наставе)

Истраживачки и стваралачки приступ у настави развија читалачке навике ученика, подстиче њихову машту и интересовање ученика за књижевну и драмску уметност. Дело *Ожалошћена породица* Бранислава Нушића поседује потенцијал за остваривање образовних, васпитних и функционалних циљева српског језика и књижевности и представља добро полазиште за стицање језичке, уметничке и културне писмености.

Полазиште у истраживачком раду представља интерпретативни приступ, који у средиште рада поставља књижевно дело и однос читалаца према њему, а потом и адаптацију дела, у виду сценарија, у сврху едукације ученика.

Кључне речи: методика наставе књижевности и језичке културе, интерпретација и адаптација трагикомедије.

УВОД

Предмет истраживања овог рада биће анализа књижевног дела *Ожалошћена породица* Бранислава Нушића и адаптација дела у виду сценарија у сврху едукације ученика.

Нушић, мајстор свог заната, је ванвременски писац који, попут Чехова и Домановића, осликава друштвено-политичку сцену тадашње Краљевине Југославије, која, нажалост, и данас веома подсећа на пишчево време.

Ожалошћена породица Бранислава Нушића бави се ванвременском темом обрађујући фамилијарне односе у једној грађанској средини, без детаљне назнаке где се радња одвија, алудирајући на временску и просторну свеобухватност, дајући важност самој радњи која може као таква да се одвија у било којој средини и било ком времену. С тим у вези, Нушић не образлаже узроке могућег заплета, већ нас поступком – *in medias res* уводи у центар збивања радње.

Нушић је инспирацију за свој рад проналазио у свакодневици, типизирајући ликове из своје средине и то пре свега описујући социјалну карактеризацију лика, а затим, и психологију јунака. Агатон, као централна личност дела, је условљен друштвеним приликама, даје себи на важности тиме што је био срески капетан и намеће се као предводник, што укућанима не одговара, чак и сами јунаци то констатују „Нисмо

ми 52374 среских становника па да нам Агатон подвикне: „Мирно“! а ми да станемо у фронт и да трепћемо.“ (Нушић, 1999, стр. 80)

Описом малограђанске средине у којој влада привидан ред, поштују се породичне вредности, велича се традиционално добар однос са ближом и даљом родбином, дочарава се привид наизглед идиличне слике грађанске породице. Као да прелиставамо нечији породични албум из кога извиру слике које откривају испреплетане фамилијарне односе и скривене тајне. Породична идила се напрасно руши након седмодневног помена, покојног Мате Тодоровића. Патријархални однос и демонстрација малограђанског моралисања може се дочарати кратким цитатом „Срамота од света! Ово је први, седмодневни парастос, па један свештеник!“ (Нушић, 1999, стр. 11). Идилична слика уцвељених рођака прекида се наглим суновратом због неочекиване појаве ванбрачне ћерке и младог адвоката, тада фамилија скида лажне маске и показује своје похлепне намере. Оправдавајући своје поступке да “чува имовину“, фамилија се усељава у покојникову кућу. Примера ради: Мића се уселио у собу покојника, угасио кандило и оправдава свој поступак, Агатон га подржава, а исто чини Симка, којој Агатон држи страну „па ако, Симка, горело је недељу дана па шта чему више“ (Нушић, 1999, стр. 52).

Психологија јунака и емоције које ће глумац изразити на сцени, Нушић детаљно не објашњава: „Успутне дигресије и напомене потпуно су лишене Нушићевог хумора, његових досјетки и каламбура, и немају готово никакву специфичну комичну интонацију.“ (Лешић, 1981, стр. 220) Да би радња била комична, а не драмска, Нушић на специфичан начин даје јунацима сатиричну димензију – негативне људске особине дочарава као позитивне. Агатон се намеће, будући да себе доживљава као неког ко је главни у фамилији, па приписује себи највећи део наследства, те Сарки говори „једна гуша, једна душа!“ (Нушић, 1999, стр. 76), алудирајући на то да је Сарки потребно мало, јер је удовица без деце, те ће јој мало и припасти.

Фиктивна подела имовине, која се дешава у главама преосталих укућана и шире фамилије, изазива читав низ апсурдних ситуација, праве емоције везане за покојника, лажна љубав и дивљење према покојном Мати Тодоровићу сплашњава и претвара се у лажно пуританство, згражавање над сазнањем да је служавка Даница заправо, ванбрачна ћерка Матина, коју сви презриво посматрају. Па, Сарка констатује „зар наши закони признају ванбрачну децу? Ја знам да су ванбрачна деца онако нешто узгред... онако... како да кажем... као кад је човеку пробушен џеп па успут испадне пара“ (Нушић, 1999, стр. 93). Симка се надовезује на Саркину констатацију „Ја мислим да ми тај тестамент можемо оборити, јер она је незаконита ћерка, а ми смо законити рођаци“ (Нушић, 1999,

стр. 86). Да би, након почетног саблажњавања, свако од њих пробао да се приближи Даници, не би ли нешто ућарио од имовине за себе.

Будући да су укућани наслутили блискост између адвоката Петровића и Данице, који су и главни наследници Матине имовине, лажна емпатија према Даници достиже врхунац када Агатон одлучује да се послужи преваром како би се домогао иметка и саопштава укућанима ноторну лаж да је адвокат, заправо, његов ванбрачни син. Те залеђене гримасе на њиховим лицима гротескно одсликавају менталитет грађанског staleжа прожет лажном сликом савршеног породичног односа, који се у нас Срба негује.

ПРИПРЕМА СЦЕНАРИЈА ПОМОЋУ ИСТРАЖИВАЧКИХ ЗАДАТАКА (групни облик рада ученика путем игролике наставе)

Ученици, користећи групни облик рада и метод *игролика настава*, кренуће од изражајног читања драмских целина, чиме ће унапредити говорну културу, обогатиће лексички фонд, усавршиће језички и стилски израз, а затим ће приступити анализи и адаптацији драме за потребе наставе.

Површно извођење закључака о понашању јунака, који својим друштвеним и моралним изопачењима могу имати утицај на моделе понашања већине, може довести до урушавања етичких и моралних вредности у једном друштву, па ће подстицањем ученика на исказивање властитих ставова развити код њих критичку свест, односно, ученици ће моћи да критички сагледају лицемерје, користољубље, лажно пуританство у друштву и осуде их путем дебатног сучељавања и адаптацијом сценарија.

Драматизацијом се на креативан начин доживљава дело у учионици, а да не би настала конфузија међу ученицима, *игролика настава* добија на значају када су јасно дефинисани циљеви, односно, подељени задаци ученицима.

Истраживачки задаци могу да буду припремљени на следећи начин:

1. Ученици ће прво обрадити биографију писца како бисмо имали довољно података и ширу слику о његовом животу и времену у коме је стварао, односно, о економско-социјалним и друштвено-политичким приликама тадашње Краљевине Југославије. Такође ће упоредити такво стање са стањем у данашњој Србији, а затим ће обрадити дело користећи модел игролике наставе и податке њихових истраживања. На основу тога ће написати сценарио за адаптацију представе и поделити улоге.
2. Припремање сценског извођења драмског текста подразумева корелацију између сценографије и костимографије, па ће ученици морати да осмисле простор и сцену одговарајућу за комад.

3. У раду на припремању представе члановима драмске секције на којој ће поделити улоге, могу да помогну и чланови других секција (литерарна, затим новинарска).
4. Чланови ликовне секције би имали задатак да осмисле и реализују све елементе сценографије (кулисе, сликану позадину, намештај, унутрашњу декорацију, костиме).
5. Чланови литерарне секције заједно са драмском секцијом би могли да адаптирају текст и улоге за потребе наставе.
6. Новинарска секција тј. њени чланови могли би да ураде презентацију и блог на школском сајту и тако пруже могућност осталим ученицима да искажу свој суд о представи.

Напомена:

Представу адаптирати и сместити у Србију 90-их година прошлога века, будући да је драма ванвременска и може да се измести у било који временски и просторни контекст. Као у време антике, ученици ће сценарију додати, поред дидаскалија, пролог и епилог.

У прологу ће ученици публици дати шири контекст тј. најбитније информације неопходне за разумевање даљег тока радње, док ће у епилогу ученици изнети завршне мисли јунака и неку врсту наравоученија.

СЦЕНАРИО ЗА АДАПТАЦИЈУ ТРАГИКОМЕДИЈЕ (један чин)

Пролог

Радња – савремена београдска породица у којој је покојни Мата Тодоровић, контроверзни бизнисмен, увозник нафте и нафтних деривата у време председавања Милошевића 90-их година.

Порекло имовине и понашање покојниково за живота доводи фамилију у заблуду да их чека велико богатство после четрдесетодневног помена. Међутим, како је контроверзни Мате имао имовину стечену на полулегалан начин, те је имовина сумњивог порекла, у народу познатију као “авиони-камиони“, није ни свесна да је богатство мртав капитал, од кога ће један део, вероватно, запленили банка због неизмирених дуговања, други део може одузети антикорупцијско тела које се бави пореклом испитивања имовине.

Традиционално средство за рушење, наизглед, идеалне породичне слике – ванбрачна ћерка Даница, која има помоћ младог адвоката који тестамент треба да прочита фамилији након 40 дана од Матине смрти. Како похлепна фамилија не може да дочека

деобу и читање тестаментa, они се усељавају у Матину вилу, а “фиктивна подела” имовине, постаје камен спотицања.

Лица:

- Агатон Арсић, срески начелник у пензији
- Танасије Димитријевић, трговац
- Прока Пурић, општински чиновник
- Трифун Спасић, незапослени грађанин
- Мића Станимировић
- др Петровић, адвокат
- Симка, Агатонова жена
- Вида, Танасијева жена
- Гина, Прокина жена
- Сарка, удовица
- Тетка
- Даница

Место радње: Топчидерско брдо. Укућани се приближавају вили Мате Тодоровића од петстотинак квадрата, која је смештена на хектар и по поседа. Централни хол води нас у продуховљени амбијент библиотеке од махагонија. Наравно, књиге су се у кући ретко конзумирале, али се бринуло о чистоћи и прабини, свакодневно би Даница брисала полице препуне којекаквих књига “на метар” као и код било које друге грађанске породице која држи до “духовности”. Напољу је исто тако невероватан приказ застакљеног базена који је требало да потпомогне физичком здрављу укућана, који се може користити и зими као ботаничка башта. У једном делу тог стакленика је и сауна како би укућани били и физички и духовно здрави.

Време: 90-те године 20. века, тзв. владавина СПС-а, са Слободаном Милошевићем на челу. У то време због санкција држава нија могла сама да увози нафту и нафтне деривате, те је преко својих увозника, “ћерки фирми”, које су биле продужена рука владајућој привредној мафији, увозила деривате за потребе државе и њених грађана.

И док рођаци кују планове ко ће и шта “отети” и кришом разгледају унутрашњост виле, видно узнемирени да ли због жалости за Матом или раскоши виле коју би радо поседовали, спонтано нам ређају своја размишљања о покојнику, лагано им спадају маске дирљивих рођака који пате за покојником, преовлађује похлепна жеља да се присвоји део богатства. Страх је појачан сазнањем да је Даница, дотадашња служавка, ванбрачна ћерка покојникова.

И пре но што су саслушали читање тестаментa адвоката Петровића, Агатон Арсић, (приказује себе као лажног моћника, који је управљао срезом од 25.374 становника...27

година радио као срески начелник, прерано пензионисани срески начелник, још у пуној снази, заваљујући се у удобну кожно фотељу, гледајући слику Мате, после седмодневног помена, привидно скрхан смрћу рођака, присећа га се. Близак Мати и његовим пословним трансакцијама, али недовољно упућен у комплетно Матино имовинско стање), говори укућанима... да тестамент не могу да оборе, будући да постоји законски наследник.

Први чин

Симка:

- Овако осрамотити фамилију, страшно!
- Ванбрачна ћерка, ужас, каква срамота!

Танасије:

- Изиграти?
- Не, него подвалити нам, упропастити нас!
- Замисли, наметнути нам судског старатеља, невероватнооооо!

Мића:

- Оборићемо тестамент, нечувено, нећемо га признати!

Трифун:

- Па, ми смо фамилија, какав судски старатељ, ми смо битнији од неког тамо тестамент!

Прока:

- Отићи ћу доктору Стојановићу, он је најчувенији адвокат, па ће видети адвокат Петровић – чија мајка црну вуну преде...

Танасије:

- Да, да, код њега, него шта, па да видимо коме ће се гаће трести?!!!

Прока:

- Са Стојановићем нема шале, он обара тестамент док си рек'о пиксла...

Танасије:

- А, да Мату прогласимо лудим? Као није био урачунљив док је писао тестамент? Тако ћемо најлакше оборити тестамент!

Симка:

- Све, оставио Даница, а овамо, јадна, служавка, море, требало је одмах да је преслишам..., а овако, виноград и продавница на Теразијама, могла сам салон лепоте да отворим, а вила с базеном и џакузијем и сауном, јаоооо, мене!!!!

Гина:

- Све, све, и то без нашег знања!

Симка:

- Није га срамота!

Гина:

- И видите ли ви само како се и та девојка претварала пред нама?

Сарка (улази у дневни боравак у црвеној хаљини):

- Како шта ми би? Нека тетка носи црнину, а не ја. Осам дана носим црнину за две хиљаде динара, доста му је и то!

Агатон (долази задихан):

- Ми не можемо оборити тестамент!

Вида:

- Је л' ми сад њу треба да третирамо као нашу рођаку?

Прока:

- Она нам није рођака, она је срамота за нашу фамилију!

Гина:

- Треба да је игноришемо, она није вредна нашег присуства.

Вида (резигнирано):

- Што се мене тиче, ја ћу окренути главу кад је сретнем.

Мића:

- А, ја бих могао да је оженим!???!!

Симка:

- Јуууу?! Мићо, срам те било, па је л' тако да увредиш фамилију....!?

Мића:

- Ја, то из сажаљења, онако, ...

Појава Данице у дневном боравку, изазива општи презир укућана,...

Мића: (креће са својим планом, лагано, ко вели, што ја да не ућарим нешто...)

Даница:

- Уздржите се; нису ми потребне никакве изјаве...

Мића:

- Да, најбоље је прећи преко тога. Живот је одиста тако чудан, тако пун изненађења.

Мића: (објашњава јој да су далек род, седмо колено, да не брине, може да рачуна на њега, онако као мушкарца...)

Даница: (не хаје за то, прекинута у размишљању о тетки која јој је једина подршка. Тврди да ће у жалости бити дуго, да јој је покојник био драг и да јој не пада на памет да се уда.)

Мића:

- Како да се не удаш?! Млада си, лепа, богата, може неко да те превари, искористи, ... Ево, ја ћу ти се ту наћи да ти помогнем, треба водити читаво богатство, организовати све...

Даница: (одсечно)

- Бићу у жалости – шест година!

МИЋА: (унезверен)

- КОЛИКО? Не, то је немогуће, та, ја ћу ти помоћи, видећеш, не треба ти толико дуго да прежалиш Мату, (Мића инсистира, напетост у ваздуху и нелагодност међу свима расте).

Агатон: (придружује се разговору)

- Да, да ... детету треба помоћи, ево, кажем ја Симки, треба се наћи детету док се не снађе ...(већ размишља о винограду и како да се утали са Шпанцима и извезе вино, и то прво на шпанско, а онда и европско тржиште,....а, милиони, само се множе, множе...!!!)

Агатон (нешто касније поподне, после разговора са Петровићем, наслутивши могућу блискост између адвоката Петровића и Данице, Агатон осмишљава невероватан план како да се домогне читаве имовине, користећи се преваром, саопштава свима вест.)

- Ја остајем овде, можете полако да се пакујете!

(Укућани збуњено и са неверицом гледају у њега.)

- Зато, (наставља Агатон, после драматичне паузе) видите, зато што је тај адвокат Петровић мој ванбрачни син!
- Гледа залеђене гримасе укућана и мисли – Е, сад сам удесио ствар!...

Епилог

Залеђена лица фамилије, тек неки од њих, се опорављају од пређашњег шока....

- Симка: (када се прибрала, у својој глави, после шока) могла сам Агатона толико пута преварити, а, ја, верна, убио ме Бог!
- Мића (себи у браду): Ето, док сам се ја удварао, шта се зби....баш немам среће, ... (разочараног лица)
- Агатон: (дивећи се себи): Е, ал' сам паметан, нема ми равног, па нисам цаба био срески начелник и то од 25.374 становника, мало ли је!!!

ЗАКЉУЧАК

Савремено, потрошачко друштво нужно са собом носи измене у систему вредности како људи тако и њихових потреба. Конформизам, који нужно долази са технолошким и економским напретком, великом брзином гради потрошачке навике чији су продукти – површни укус читалачке публике. Баналност је постала болест друштва, духа и тела, те нам се и укус у уметности и писању мења. Наметањем површних, идеолошких или излобраних критеријума, мења се свест и читалачкој публици.

Ученици, критикујући грађанско друштво, односно, његове стереотипне навике и моделе понашања који се преносе генерацијски, стављају се у улогу сценаристе, са револуционарном жељом да то учмало паланачко друштво уздрмају и трансформишу, адаптирају трагикомедију *Ожалошћена породица* Бранислава Нушића за потребе наставе. Тиме су функционално применили стечена знања и вештине и кроз представу их доживели.

ЛИТЕРАТУРА:

Примарна литература:

- Глигорић 1964: Глигорић Велибор, *Бранислав Нушић*, Београд: Просвета.
Јовановић 1996: Мирослав Јовановић, *Досељавање руских избеглица у Краљевину СХС 1919–1924*, Београд: Стубови културе.
Лешић 1981: Јосип Лешић, *Нушићев смијех*, Београд: Нолит.
Нушић 1864–1999: Бранислав, Нушић, *Ожалошћена породица*, Удружење издавача и књижара Југославије (друго издање, приредио Огњен Лакићевић).
Рајс 1928: Родолф Арцибалд Рајс, *Чујте Срби!*, Ваљево: Видиа штампа (превод Драган Кебељин).

Уџбеничка и методичка литература:

Брчкало 2015: Бранка Брчкало, *Стваралачки поступци у настави књижевности*, Пале Универзитет у Источном Сарајеву.

Деретић 1981: Јован Деретић, *Историја српске књижевности*, Београд: Нолит.

Клеут 2008: Марија Клеут, *Научно дело од истраживања до штампе*, Нови Сад: Академска књига.

THE INTERPRETATION OF THE PLAY “THE BEREAVED FAMILY”
(OŽALOŠĆENA PORODICA) BY BRANISLAV NUŠIĆ

(SCRIPT FOR THE ADAPTATION OF THE TRAGICOMEDY “THE BEREAVED FAMILY”
FOR TEACHING PURPOSES)

Summary

The research and creative approach in teaching develops students' reading habits, stimulates their imagination and interest in literary and dramatic arts. The work *The Bereaved Family* by Branislav Nušić has the potential to achieve educational, upbringing and functional goals of the Serbian language and literature and represents a good starting point for acquiring linguistic, artistic and cultural literacy.

The starting point in the research is an interpretive approach, which puts the literary work and the attitude of readers towards it at the center of the work, and then the adaptation of the work as well, in the form of a script, for the purpose of educating students.

Key words: methodology of teaching literature and language culture, interpretation and adaptation of tragicomedy.

Достана Стевић¹
Универзитет у Источном Сарајеву
Филозофски факултет Пале
Катедра за српски језик и књижевност
Студент мастер студија

МОТИВ КОЛА У ЊЕГОШЕВОМ *ГОРСКОМ ВИЈЕНЦУ*

У овом раду анализираћемо феномен колективног јунака из дјела *Горски вијенац*. Објаснићемо појаву мотива кола, у функцији колективног јунака и његову улогу у Његошевом спјеву. Говорићемо и о поријеклу кола у митологији словенских народа и његовој улози у животу српских предака. Циљ овог рада јесте да откријемо и објаснимо везу и сличности између античких драма и *Горског вијенца* и начин на који је Његош трансформисао и уклопио антички мит у романтичарско дјело.

Кључне ријечи: коло, мит, Његош, *Горски вијенац*, трагедија, колективни јунак.

Горски вијенац спада у групу дјела која нас наводе на размишљање и дубљу анализу онога што је Петар Петровић Његош хтио рећи у својих 2819 стихова. Његошево дјело је предмет бројних тумачења, како књижевних критичара попут Јована Деретића, Валентине Питулић, па чак и Иве Андрића, тако и читалаца који неријетко цитирају његове стихове, стога не чуди што је често долазило до разилажења у мишљењима истих. *Горски вијенац* представља јединство књижевних жанрова, јер у њему препознајемо лирске, епске и драмске елементе. Епске елементе проналазимо већ у поднаслову и теми дјела, и то да је *Горски вијенац* „историчерско собитији“ о истрази потурица у Црној Гори. Главни догађај није приказан, него о њему свједоче ликови. Иако у *Горском вијенцу* нема правог драмског тока, дијалози који откривају унутрашња и спољашња збивања у дјелу прелазе у драмско кретање и тиме надокнађују недостатак драмског тока. Лирски елементи се огледају у откривању емоција, мисли, идеја јунака спјева.

Бројни су трагови утицаја античке књижевности и митова у свјетској књижевности, а ни српски књижевници нису могли да се одупру утицају и не унесу понешто из античких дјела у своје редове. Међу њима је и Његош, који већ у уводном дијелу *Горског вијенца*, тј. у *Посвети праху оца Србије* показује да познаје римску и грчку књижевност јер помиње у истом дијелу богове рата, Белону и Ареса:

„У њ се осам близанацах у један мах изњихаше
из колевке Белонине, и на земљи показаше [...]
Ареи је, страва земна, славом бојном њих опио
и земљу им за поприште, да се боре, назначио“ (Његош, 2015, стр. 41).

¹ dostanastevic@gmail.com

Када узмемо у обзир Његошево образовање и претходно поменуто познавање античке књижевности, не чуди што у *Горском вијенцу* примјећујемо његову сличност са античким драмама у формирању ликова, тј. примјећујемо присуство колективног јунака који није толико чест у српској књижевности. Као што знамо, колективни јунак у античким драмама био је именован као хор, а једна од важнијих улога хора јесте да нас уведе у митску причу на коју се драма наслања, што је веома важно за читаоце данас, јер се готово свака сачувана драма заснива на некој митолошкој причи.

Хор уз помоћ пјесме саопштава шта је од користи цјелокупној друштвеној заједници, оно што говори увијек је аргументовано, једнако као и реплике осталих ликова. Такође, хор нам даје неопходне информације и контекст без кога би наше разумијевање трагедија било знатно отежано. У Софоклеовој трагедији *Антигона*, хор својим коментарима означава ток сукоба између ликова. Он наглашава трагичност субине главног лика, Антигоне, и преноси мишљење и суд обичних људи, посматрача. Хор има улогу да понављањем главне теме, помоћу тужних стихова, појача трагичност онога што се догађа у дјелу.

Његош је преузео антички мотив хора и трансформисао га у облик који је ближи српској народној традицији и који се до данас његује, у облик кола. Данас коло познајемо као фолклорну игру, међутим, из народне књижевности видимо да коло није било обична разбигра, оно је некада било ритуалног карактера и његова симболика сеже у далеку прошлост, још у доба паганства и Старих Словена што још једном потврђује да је Његош био одличан познавалац историје и обичаја (Кулишић, Петровић, Пантелић, 1970, стр. 198). Вјеровало се да ће кружна игра ланчано повезаних играча осигурати човјеков напредак и заштитити га од злих сила, али и да је могуће играњем у круг и пјевањем од богова измолити здравље, благостање, кишу, добре приносе усјева и сл. Кулишић, Пантелић и Петровић (1970, стр. 199), даље говоре и да је круг имао посебно значење јер се вјеровало да се унутар круга концентрише најјача енергија и да је тада магијски ефекат најснажнији. Када су Словени примили хришћанство, није било лако у потпуности избрисати све обичаје које су вијековима практиковали. Неке од њих су само измијенили и прилагодили свецима из нове религије. Да су се трагови овог паганског обичаја задржали дуго међу српским народом свједоче и народне пјесме, које су сврстане у групу „обредних пјесама“. Тако Вук Караџић за коледарске пјесме каже да су примањем хришћанства оне постале божићне пјесме, јер су некада пјевале о доласку младог бога Коледа, а касније су славиле рођење Исуса Христа, Божић. Ипак, начин на који су пјесме пјеване је остао исти, играњем у круг. То потврђује и одредница

богородичино коло из Вуковог *Рјечника* гдје стоји: „Пред олтаром у гдјекојијем црквама извишено коло, а у гдје којијем од мермера различите боје начињено, гдје се чита јеванђелије, апостол и т. д. У једној пјесми (може бити само стиха ради) зове се и коло црквено“ (Карацић, 1852, стр. 34). На основу ове одреднице видимо да се до 19. вијека задржао обичај да се и у црквама моли Богу стојећи у круг. Стога, можемо довести у везу коло из Његошевог *Горског вијенца* и *богородичино коло* о ком говори Вук Карацић.

Писац се враћа кроз вијекове и кроз пјесму кола, које се у дјелу јавља шест пута, прича о српским јунацима којима је вјера „прађедовска“ била преча од живота.

Коло је колективни лик, како каже војвода Милија (Његош, 2015, стр. 55), преноси мисли из главе цијелог народа и појављује се шест пута. Оно је, у ствари, само формалан лик који своје пјесме пјева, док његове извођаче и начин извођења Његош не казује. Иако није приказано, коло се може сматрати јединим од главних јунака, поред владике Данила, јер оно представља народ и његове интересе. Коло и владика се појављују паралелно све док владика не донесе коначну одлуку о спровођењу истраге потурица, тада коло ишчежава и појављује се тек на крају спјева када пјесмом слави резултате истраге. Говор народа у колу ослања се на српску народну, епску књижевну традицију, а народни дух уткан је и живи у цјелокупном Његошевом дјелу.

„На тој чињеници да су кола у *Горском вијенцу* спона која га повезује са нижим облицима поезије из којих се и сам развио, и заснива се, по нашем мишљењу, њихова аналогност са хоровима у грчкој драми. Грчки трагички хор представља такође остатак нижих врста поезије, врста из којих се грчка драма као нова поетска форма развила“ (Деретић, 2017, стр. 89).

Деретић даље наводи да је хор недрамски елеменат грчке трагедије чији је задатак да упуту у радњу, исто као што и коло у Његошевом дјелу открива историју и оно што је претходило догађајима и дјелу.

Помоћу кола, Његош нас уводи у свијет магије и ритуала, који ће утицати на цјелокупан развој радње дјела. Прва појава кола има посебну симболику, јавља се на гувну и коло игра како би отјерало најмрачније силе које се на том мјесту јављају.

„Гувно је једно од места на којима се, по народном веровању, радо баве демони, посебно зли, и то најчешће вештице. [...] Отуда је свакако и постојало веровање да као што не ваља ноћу ићи на јазове, ћуприје (мостове), буњишта, раскршћа и друга места где се могу срести душе предака или зли демони, тако није добро ноћу излазити на гувна“ (Кулишић, Петровић, Пантелић, 1970, стр. 111).

У свом дјелу *Композиција Горског вијенца*, Јован Деретић истиче да је прва појава кола супстанцијална основа спјева (2017, стр. 206). Оно је у првој појави имало задатак да покрене борбу против најмрачнијих сила које су задесиле Црну Гору. Тада долази и до првог сукоба доброг и лошег, у ком добро својом игром жели да сатјера зло дубоко у земљу. У пресудним историјским моментима народ јасније и брже спознаје истину него појединац, што можемо видјети на примјеру владике Данила, који након дугог размишљања не може да донесе одлуку и да правилно расуди, за разлику од кола које без размишљања, већ у првој појави, истиче оно што је најбоље за црногорски народ, а то је слобода. Оно нам приказује цјелокупну историју српског народа који пропада због унутрашњих раздора и уводи нас у тематику спјева.

Антички хор је био активан учесник драме и са глумцем је учествовао у представљању дате драме (Тронски, 1951, стр. 132), а можемо рећи да је коло било надахнуће за јунаке Његошевог спјева на путу ка ослобођењу од потурица. Народ води коло и пјева пјесму у којој велича јунаке који су учествовали у борби за слободу, а проклиње издајнике и малодушнике. Попут некадашњег хоровађе, коло ће проносити тај мотив јунаштва као једну константу, као нешто с чиме се Црногорац роди, живи и умире, било да се о њему прича у прошлом времену, као сјећање и понос или да се на јунаштво позива у садашњости.

Најважније је нагласити да коло у *Горском вијенцу* има улогу призивања мртвих јунака, дакле оно његује култ јунака који је својом жртвом постао модел и узор, попут Милоша Обилића и браће Југовића.

„О Милоше, ко ти не завиди?
Ти си жртва благородног чувства,
воинствени гениј свемогући,
Гром стравични те круне раздраба!“ (Његош, 2015, стр. 52)

Коло набраја све српске јунаке и њихове жртве с циљем да их призове, пробуди да стану у одбрану црногорског народа у њиховој великој бици. Како каже Валентина Питулић (2011, стр. 56) оно је постало колективни посредник кроз ритуално-жртвену игру и пјесму и на тај начин на себе преузело задатак да разбистри колективну свијест. Коло говори о добровољној жртви која је давно принесена, али која није била довољна, па зато оно позива нове јунаке како би зло било у потпуности искоријењено. На тај начин, коло уводи нови митолошки ритуал, а то је жртвовање које ће се задржати све до краја спјева, док не буде жртвован цефердан Вука Мандушића. Након те, завршне, симболичне жртве, почиње свјетлији период за Црну Гору.

Народно коло се пјевајући и приповиједајући сјећа како славног времена, тако и раздора у српском царству који је довео до слабљења српских држава и најезде Турака.

„Бог се драги на Србе разљути
за њихова смртна сагрешења.
Наши цари закон погазише,
почеше се крвнички гонити,
један другом вадит очи живе;
забацише владу и државу,
за правило лудост изабраше“ (Његош, 2015, стр. 52).

Видимо да коло у наведеном стиху из *Горског вијенца* каже да су Срби били кажњени због својих гријехова, братоубиства и оцеубиства, нарочито у лози Немањића и да их је због тога Бог осудио да се боре са невјерницима. Оно као да криви владаре за све невоље у којима су се нашли Црногорци, јер је то на неки начин окајавање њихових гријехова. Писац се послужио и мотивом хорског обраћања боговима из античке трагедије, и Бога помиње на самом почетку пјесме кола. Кроз хор су се антички јунаци, као што знамо, обраћали боговима за добро стање и милост.

„Хор о којем овдје говоримо свакако је античког поријекла, као у грчким трагедијама: то је било обредно коло око жртвеника или олтара; народ који, обилазећи око олтара, описује ситуацију или невољу у коју је запао, те износи молбу или жељу да га божанство спаси; а хору-колу народа одговара свештеник на олтару; он приноси жртву којом се божанство умилоствљује, а онда преноси и одлуку самог божанства народу. Из тог мистеријског хора развио се онда у антици трагедијски хор-коло“ (Видовић, 2018).

Управо такав модел обраћања боговима можемо пронаћи у Софоклеовој трагедији *Антигона*:

„Еро, боже непобедни,
Еро, ти што на плен падаш
и девојци у потаји
на образу лежиш нежном
и прелазиш преко мора
и сељаку у стан сврћеш,
ни бесмртник још ниједан
а ни човек маловечан
твојој моћи не утече.
Кога раниш помахнита“ (Софокле, 2009, стр. 34).

Можемо рећи да нам Његошев колективни јунак износи историјске чињенице које се преносе међу народом вијековима. Оно приказује трагичну судбину јунака, у овом случају цјелокупног црногорског народа. Затим се коло укључује у радњу и прати разговоре међу ликовима и пјева о јунаштву и великим подвизима Црногораца и

представља надахнуће главарима при доношењу одлука и именује Црну Гору као посљедње упориште слободе.

Пјесму кола можемо читати и као издвојен дио спјева, нарочито пјесме другог, трећег и четвртог кола у којима доминира лирски поступак, док су прва и шеста пјесма кола у снажнијој вези са контекстом спјева. Иако је могло бити изостављено, Његош га је задржао јер представља везу између историје, славног доба српског царства, традиције и времена у коме су живјели. Може да се протумачи и као опомена црногорским господарима и подсјетник на још веће зло које их може задесити уколико не покажу јунаштво у преломним тренуцима за очување православља. Коло је попут античког хора пратило збивања и давало свој суд о ситуацији у којој су се Црногорци задесили. Оно је наглашавало трагично пропадање српског царства, исто као што је и хор наглашавао трагичност неког од античких јунака. Оно што треба истаћи јесте родољубље које без поговора заступа коло и сваку жртву за слободу сматрају светом и неопходном.

Мотив кола није једини митолошки мотив који можемо пронаћи у *Горском вијенцу*, на његовим страницама можемо пронаћи ликове који се још увијек плаше вјештица, чува се вјеровање да гавранови слуте несрећу, али и да су кукавице отјелотворење душа кћерки цара Лазара и да је гријех да их неко убије. Можемо рећи да је Његош колом хтио да призове срећу својим јунацима, да им обезбиједи заштиту и помоћ од давно настрадалих јунака, да умилостави Бога да опрости гријехе српском народу и да им помогне да побиједе у борби против невјерника. Исто тако, могуће је да писац није хтио да се изгуби везу са прецима, а самим тим и са традицијом српског народа, од паганског до хришћанског доба, јер би губитак традиције довео до губљења националног идентитета.

ИЗВОРИ:

Петровић Његош, П. (2015). *Горски вијенац*. Београд. Евро-Ћунти.

ЛИТЕРАТУРА:

Видовић, Ж. (2018). *О чему се ради у „Горском вијенцу“*. Стање ствари. Преузето са: <https://stanjestvari.com/2018/05/03/vidovic-o-cemu-se-radi-u-gorskom-vijencu/>. Датум приступа: 26.12.2018.

Деретић, Ј. (2017). *Композиција Горског вијенца*. Београд: Српска књижевна задруга.

Кулишић, Ж., Петровић, П. Ж., Пантелић, Н. (1970). *Српски митолошки речник*. Београд: Нолит.

Питулић, В. (2011). *Трагом архетипа од усмене ка писаној речи*. Београд: Друштво за

- српски језик и књижевност Србије.
- Питулић, В. (2014). Клицање предака у Његошевом *Горском вијенцу*, у: *Од косовског завета до Његошевог макрокозма – Петар II Петровић Његош (1813–2013)*. Зборник радова са тематског научног скупа одржаног 2014. Косовска Митровица: Филозофски факултет Универзитета у Приштини са привременим сједиштем у Косовској Митровици.
- Софокле, (2009). *Антигона*. Београд: Завод за уџбенике.
- Стефановић Карацић, В. (1852). *Српски рјечник, истумачен њемачкијем и латинскијем ријечима*. Беч: Штампарија јерменског манастира.
- Тронски, И. М. (1951). *Повијест античке књижевности*. Загреб: Матица хрватска.

THE MOTIVE OF „KOLO“ IN „GORSKI VIJENAC“ BY NJEGOŠ

SUMMARY:

In this work we will discuss about Njegoš's collective hero from his poem „Gorski vijenac“. We will explain the apperance of motiv „kolo“, in the function of collective hero and his role in Njegoš's poem. We will also talk about the origin of „kolo“ in the mythology of Slovenes and its role in the life of Serbian ancestors. The goal of this work is to discover and explain the connection and similarities between ancient drama and „Gorski vijenac“ and the way that Njegoš transformed and fitted the ancient myth in romantic work.

Key words: „kolo“, myth, Njegoš, „Gorski vijenac“, tragedy, collective hero.

Зорица Пенић
Универзитет у Источном Сарајеву
Филозофски факултет Пале
Катедра за српски језик и књижевност

ОБРАДА ТЕКСТА ПУТЕМ ДОМИНАНТНОГ КЊИЖЕВНОГ ЛИКА У ПРИПОВИЈЕЦИ *ЧУДЕСНА СПРАВА* БРАНКА ЋОПИЋА

У овом тексту посветићемо се обради књижевних дјела у настави путем савремених метода рада, стављајући акценат на метод обраде текста путем доминантног књижевног лика. Обрадићемо причу Бранка Ћопића анализирајући лик дједа Рада, као доминантног лика у овој причи.

Кључне ријечи: савремене методе у настави, доминантан књижевни лик, дјед Раде, Чудесна справа, Бранко Ћопић.

Основни циљ наставе српског језика и књижевности заправо се заснива на савладавању књижевног језика са свим његовим правилима и нормама у сврху правилног усменог и писменог изражавања. Неки од основних задатака су: развијање љубави према писаној ријечи, развијање осјећаја за естетске вриједности књижевног дјела, оспособљавање ученика да самостално репродукују дати садржај својим ријечима у потпуности схвативши смисао и поруку написаног. Најтеже је ипак, а у исти мах и најважније пробудити у ученицима љубав према писаној ријечи. Нагли развитак информационе технологије са собом је донио губљење интереса за књигу и читање уопште. Наставник је тај који треба да пронађе модус да премости те потешкоће и да ученицима, кроз обраду текстова на часовима улије љубав и пробуди интерес за књижевност. Вук Милатовић је представио осам модела у склопу савремене наставе по којима се могу обрађивати књижевни текстови, а један од њих је и обрада текста путем доминантног књижевног лика. Овај модел најзаступљенији је у вишим разредима основне школе и у средњој школи. У питању су обично ликови који захтијевају дубљу анализу, нпр. психолошку, а таква анализа лика није препоручљива за ученике млађе доби. Почетак часа увијек је одређен за изношење утисака о прочитаном и размјени тих истих утисака. Овдје би се више требало говорити о утисцима до којих долазимо анализом ликова, односно о доминантном лику него о утисцима до којих долазимо са више аспеката. Анализа се своди на доношење закључака на основу става доминантног лика према: другим ликовима, појавама, његовим размишљањима, понашању и сл. оваквом анализом постепено долазимо до одговора – које су пишчеве поруке и намјере,

чему жели да нас научи и како све то заједно утиче на формирање нашег мишљења и става о причи. Код ове методе готово да се анализа текста своди на анализу лика, у овом случају дједа Рада. Анализом лика дједа Рада у односу са другим ликовима, њиховим поступцима и сл. долазимо и до суштине саме приповијетке *Чудесна справа*. Корази по којима се одвија анализа на часу су следећи:

1. Пишчев став о дједу,
2. Однос дједа Рада према сату;
3. Спознаја о дједу на основу дијалога у причи;
4. Дједово поистовјеђивање сата и Петрака;
5. Говор којим се служи дјед Раде.

Када је први корак анализе у питању ученици проналазе пишчеве ријечи које директно говоре његово мишљење о дједу. Износе закључак на основу датих ријечи. Други корак односи се на дједово поређење сата и човјека, његово наивно поимање. Код трећег корака долазимо до сазнања о карактерним особинама главног лика на основу дијалога који води са другима или из дијалога других саговорника. Четврти корак продубљује анализу дједовог односа према сату. Сат је паметнији од човјека, он рачуна вријеме и он зна да ли је Петрак жив или није. Крај анализе везује се за студирање говора у цјелини, пишчевог, његових ликова... Студирају се ријечи својствене нпр. само главном лику у односу на друге ликове, говор специфичан само за тај крај итд. Будући да је код Ћопића изражен тај необични хумор, бавимо се и тим необичностима и поткрепљујемо дијеловима текста. Обавезно је направити и дигресију између народног и стандардног говора у тексту. Уз помоћ групног начина рада који се најчешће комбинује са методом о којој смо говорили ученици долазе до заједничких, групних одговора на основу којих добијамо поруку приче. У овом случају порука је да треба вјеровати у своје снове до краја живота јер, снови су ти који нас покрећу.

Долазимо до закључка да је метод – обрада текста путем доминантног књижевног лика, онај који би врло често требало користити код обраде текстова, поготово код текстова Бранка Ћопића јер код њега се дјед Раде као лик јавља веома често. Анализирајући доминантан књижевни лик у многеме помажемо ученицима јер на тај начин долазимо до суштине текста на краћи и једноставнији начин. Ученицима ће оваква врста обраде текста оставити трајно памћење на сам текст јер је овај метод занимљивији за њих саме.

II

УВОДНИ ДИО ЧАСА: 10 МИНУТА

На почетку часа осврнемо се на збирку приповиједака „Башта сљезове боје“ у којој се налази и ова приповијетка. Кратко поразговарамо о утисцима (ученици су код куће прочитали приповијетку). Осврћемо се и на пишчеву биографију, вријеме и мјесто рођења и смрти, најпознатија дјела.

ГЛАВНИ ДИО ЧАСА: 30 МИНУТА

Прочитали сте причу код куће и рекли сте да вам се допала. О чему се заправо говори у причи?

Како се дјед Раде опходи према сату?

На основу чега то закључујемо? Пронађите те дијелове текста (ученици читају разговор са Савом и Петраком).

Зашто је дјед Раде био озарен када је сат прорадио?

Како тумачите ријеч бена?

Зашто су дјед и унук двије бене док на крају приче гледају у Мјесец?

Који се ликови јављају у причи?

Ко је главни лик у причи?

Које су особине дједа Рада?

Очекивани одговори:

У причи се говори о дједу Раду и његовом односу према сату.

Дјед Раде се према сату опходи као према живом бићу.

Увјерио се да је сат жив као што је мислио, а Петрак је, самим тим такође жив.

Бена је ријеч која значи будала, али је дјед не користи у пезоративном смислу, већ за изражавање милоште.

Зато што су обојица сањари и вјерују у немогуће.

Петрак, Саво, стриц Ницо, унук, дјед Раде.

Главни лик у причи је дјед Раде.

Дјед Раде је поштен, сањар, маштовит.

На основу одговора које смо добили добијамо и комплетну слику о приповиједи. Подијелим ученике у 4 групе, свака група има 5–6 ученика. Групе су мјешовитог типа, што се односи на знање и могућности ученика. Свака група добија наставни листић на ком се налазе по четири задатка. Бирају вођу групе који ће презентовати испред групе оно што су урадили. Смијештају се у клупе и раде уз моју евентуалну помоћ (ако буде потребно објашњавам додатно смисао задатка).

Када сваки вођа групе прочита одговоре, повезујемо их смислено у једну цјелину, тј. у један одговор.

Укупно добијамо четири одговора које записујемо на табли и у свеске.

Четири цјелине би требало да гласе овако:

1. Писац се користи народним говором да би што вјеродостојније представио своје ликове и средину у којој су живјели.
2. Дјед Раде је човјек који има смисла за хумор и добру душу, а његови другови га поштују због тога.
3. Дјед Раде је частан домаћин, разборит, радан, понекад занесењак који жели да вјерује у своје снове.
4. Писац се користи ретроспективним причањем и прича у 1. лицу. Писац и дјед су присни и сањалице су по природи.

На основу четири добијене цјелине добијамо поруку приче.

Шта нам писац поручује овом причом?

Треба вјеровати у своје снове до краја живота јер снови су ти који нас покрећу и чине живима.

ЗАВРШНИ ДИО ЧАСА: 5 МИНУТА

Ученицима дајем домаћи задатак. Под утиском приче напишите састав на тему: „Мој дјед“. Пронађите и истакните особине које дијелите са својим дједом. Нагласите карактерне особине у односу на физички изглед.

Ученицима такође предлажем да прочитају још бар двије приче из збирке приповиједака „Башта сљезове боје“.

ИЗВОРИ:

Ћопић Бранко, (2018). *Чудесна справа*. Читанка за 7. разред основне школе, Завод за уџбенике и наставна средства, Источно Ново Сарајево.

ЛИТЕРАТУРА:

Брчкало, Бранка (2015). *Стваралачки поступци у настави књижевности*. Пале: Филозофски факултет.

Милатовић, Вук (2005). *Методика наставе почетног читања и писања*. Београд: IPD TORU.

Савић, Мирјана (2018). *Читанка за седми разред основне школе*. Источно Ново Сарајево: Завод за уџбенике и наставна средства.

TEXT ANALYSIS BY THE DOMINANT LITERARY CHARACTER IN THE NARRATION „A MIRACULOUS DEVICE“ BY BRANKO ČOPIĆ

Summary

The main point of this work is analysis of literary work applying modern methods. To be more specific, the work deals with the text method in the narration „A Miraculous device“ by Branko Čopić, putting the dominant literary character, grandfather Rade, in the center of the analysis.

Key words: dominant literary character, modern methods, „A Miraculous device“, Branko Čopić, grandfather Rade.

Кристина Шупић¹
Универзитет у Источном Сарајеву
Филозофски факултет Пале
Катедра за руски и српски језик и књижевност

УТИЦАЈ ПСИХОАНАЛИТИЧКЕ ТЕОРИЈЕ У РОМАНУ *НЕЧИСТА КРВ* БОРЕ СТАНКОВИЋА

Рад се бави изучавањем развоја различитих књижевних теорија кроз историју, све до психоаналитичке теорије и њеног утицаја на српску књижевност и домаће ауторе. Даје се увид у основе Фројдових и Јунгових постулата психоаналитичке теорије. Анализира се утицај психоаналитичке теорије на роман *Нечиста крв* аутора Борисава Станковића. Испитује се који наративни поступак аутор користи, како прави заокрет према унутрашњем, субјективном животу јунака, према приказивању њихових снова, психичких стања и еротске енергије, те како из реализма српска књижевност улази у модерну. Циљ је показати колико је роман *Нечиста крв* психолошки роман и указати на елементе који указују да је психоанализа итекако утицала на формирање Станковићеве главне јунакиње Софке.

Кључне ријечи: психоанализа, Сигмунд Фројд, *Нечиста крв*, Софка.

1.

Роман *Нечиста крв* је једно од најрепрезентативнијих дјела српске књижевности и најпознатије дјело аутора Борисава Станковића. Прича прати успон и пад главне јунакиње Софке, коју је аутор у роману приказао из једног, сасвим новог угла, до тада мало познатог српској читалачкој публици.

Овај рад бавиће се приказом романа *Нечиста крв* српског писца Борисава Станковића кроз утицај психоанализе. Прије свега, у раду ће се анализирати однос између главне јунакиње Софке и осталих јунака. Софка, јунакиња чији животни успон и пад пратимо, и остали јунаци, огрезли у гријесима предака носиоци су оног, што аутор у роману зове *нечиста крв*. Међутим, однос међу главним ликовима био је изузетно буран, обиљежен инцестоним, еротским, фаталним према себи и другима. Стога ће у овом раду пажња бити усмјерена и на анализу Софкине комплексне структуре личности, а затим и начин на који се односи према свом, али и животу људи који је окружују, третирајући је као објект у којем је она видно, једино материјал за задовољење личних потреба. Због таквог односа јунакиња Софка почиње се мијењати и она доживљава психички слом, губи властиту личност и постаје зависна о човјеку којем је потчињена. У раду се бавимо искључиво књижевним ликовима, дакле анализом књижевних

¹ kristinasupic@gmail.com

карактера². Будући да је једини за психоанализу истински увид у личност онај дијалошки, интимни приликом психоаналитичке терапије, у раду ће се користити и метода примијењене психоанализе, односно психоаналитичке књижевне критике. Приликом такве анализе пажња ће се усмјерити првенствено на психоаналитичке појмове нарцизма и инцеста. У раду ће се разматрати и питање женске потчињености, губитка идентитета, проблем Софкине идеализације Томче, те његовог тиранског односа према њој. Као што је наглашено, у раду приликом анализе полази се првенствено од текста споменутог романа, те психоаналитичке литературе као темељне теоријске подлоге, а према потреби тврдње се поткрепљују и осталом одговарајућом литературом.

2.

Психоанализа настаје примарно као терапеутски, а не научни метод. Не можемо говорити о једном систематском учењу, нити једном научном затвореном систему који доноси позитивистичке дефиниције оног специфично људског. Сасвим јасно је да у том погледу психоаналитичка испитивања остају отворена, што је уједно предност и мана ове теорије. Она код Фројда остаје и даље подложна интерпретацији и различитим читавањима. Фројдово посматрање културе се темељи на анализи односа оног урођеног човјеку и оног што је настало од његове руке. И поред критике, противрјечности, па и погрешних тврдњи ове теорије, њена вриједност се огледа у њеној савременој актуелности. Примјењујући психоаналитички метод као примарни за истраживање романа *Нечиста крв*, долазимо до закључка да се у њему итекако могу препознати елементи психоанализе, чије је постулате одредио њен оснивач, Сигмунд Фројд. Кроз цјелокупан роман и доминантне јунаке у њему, отвара се читав спектар доживљаја и чулних визија и снова. Станковићеви јунаци су међу најспецифичнијим у српској књижевности, јер нису типични, они нису само носиоци физичких и психичких особина, њима аутор даје и трећу димензију, а то су јако развијени чулни доживљаји, који остају неостварени и доводе до деградације и побједи Танатоса над Еросом, што ликове уједно чини и веома трагичним. У свом истраживању *Еротско у нечистој крви* професор Горан Максимовић (стр. 61) констатовао је постојање четири елемента у којима се огледа

² Скуп етичких, интелектуалних, емотивних својстава неке личности; такође; личност или јунак у књижевном дјелу; најопштије; битна особина по којој се нешто одликује или разликује од нечег другог.

еротско у роману. То су *психолошки* елемент (епизода Софке и глумонијевог слуге Ванка), *сензуални* (купање у хамаму), *карневалска* еротика (слике свадбе и мијешања еротских нагона) и *обредна* еротика (снохачество). Само у оквиру ова четири елемента да се препознати Фројдов рад и постулати на којима почива психоанализа. Њиховим детаљним тумачењем у оквиру овог романа, остаје да примијетимо да је ово ипак један нови тип романа у српској књижевности, те да је, и поред тога што је социолошки и историјски, ово апсолутно и биолошки роман, односно роман личности, гдје свака личност носи своју причу и свој скривени унутрашњи доживљај и свијет.

Све до друге половине 19. вијека методологија изучавања књижевног дјела кретала се у оквирима старе поетике и реторике. До преокрета долази, појавом новог правца у филозофији, који је назван *позитивизам*. У центар интересовања се ставља приватна, грађанска личност писца, његово друштвено окружење и психологизам. Међутим, превласт позитивизма није дуго трајала, јер већ крајем 19. вијека почиње наилазити на отпоре и критике. Због тих, примјетних пропуста позитивизма, на које критичари и теоретичари књижевности почињу указивати већ у 20. вијеку – не можемо издвојити ниједан апсолутно заступљен правац у проучавању књижевности. То ће резултирати тиме да ће се из позитивизма у 20. вијеку развити *плурализам* метода. Плурализам метода, довео је до тога, да данас истраживачи и теоретичари могу на различите начине приступити анализи књижевног дјела, са различитих аспеката, самим тим наћи готово све што их у дјелу интересује. Према Милосављевићу, неке књижевне оријентације су сродне, а неке неспојиве. Он их групише на а) оне које се баве контекстом дјела и б) оне које се баве самим текстом (Милосављевић, 2006, стр. 121). У проучавању књижевности, утицајем и других друштвених наука попут социологизма, марксизма, психоанализе, осим позитивистичких начела, која акценат стављају на писца и околности у којима је стварао, сада се фокус ставља на испитивање подручја у књижевности, које зовемо његовим *контекстом*³, а што проширује подручје проучавања још дубље, до психолошких становишта.

Психологија је улазила у критику преко интересовања за психолошко проучавање писца, стваралачког процеса, тумачењем ликова и њихових карактера, али и утицај са психолошког аспекта, књижевног дјела на читаоца. Писање биографија, приближило је истраживаче књижевности психологији, јер је закључено да дјело не само да је повезано

³ Контекст (lat. *contextus* од *contexere* — узајамно повезивање при ткању) — У свим случајевима када било која књижевна јединица — од најмање до највеће — функционално и значењски зависи од присутности или суседства других књижевних јединица, говори се о књижевном контексту.

са животом писца, оно настаје из пишевог доживљаја, а тај доживљај се преноси и на читаоце. Најзначајније доприносе за изучавање књижевности са психолошког аспекта, дали су аналитички радови Сигмунда Фројда, Карла Густава Јунга и Алфреда Адлера почетком 20. вијека, који су у центар истраживања ставили личност аутора.

Фројдова психоанализа задржала је у најскривеније кутке људске свијести откривајући њену структуру, облике дјеловања, чак симболику снова и смисао стварања. Фројд је дошао до сазнања да се у структури људске свијести разликују три нивоа – свјесно (ја, его), предсвјесно тј. оно што је у вези са друштвеним нормама (над ја, супер его) и подсвјесно (оно, ид) које представљају оно што човјек потискује и спутава јер није у складу са друштвеним нормама. Кроз снове, мисли и жеље које су спутане човјек их пушта у своју свијест. Због тога и снови постају симболи, који су вриједни истраживачима у тумачењу књижевног дјела. Фројд своју анализу показује на примјеру Едиповог комплекса, затим кроз тумачење Шекспировог Хамлета, Микеланђеловог Мојсија и Достојевског као писца (Фројд, 2015, стр. 354). На тај начин Фројд је поставио и темеље за развој психологизма у проучавању књижевности и подстакао сљедбенике да наставе давати и своје доприносе. Један од тих сљедбеника, био је и Карл Густав Јунг. Међутим, кроз свој рад почео се одвајати од Фројдове концепције психоанализе. Док се Фројд најчешће ослањао на психичко стање личности, проучавајући дјетињство, Јунг је сагледавао однос према будућности. Из тога он издваја појмове као што су *колективно несвјесно*⁴ и *архетип*⁵. Колективно несвјесно Јунг доводи у везу са митологијом као општим извором традиције човјечанства. Из колективног несвјесног настаће архетипови, односно резултат типичних искустава предака. Према Јунгу, писац је глас цијелог човјечанства. Међутим, Јунг нарочито замјера психоанализи јер улази у лични живот ствараоца, па се анализа тада удаљава од самог дјела које треба да буде предмет психолошког истраживања. Психоаналитичка критика дала је значајне резултате за истраживање стваралачког процеса, пишеве личности и књижевног дјела. Као главне мане можемо издвојити пренаглашавање утицаја сексуалног нагона и медицинских поремећаја писца на његово дјело, због чега се некада запостављала естетска страна књижевности. Међутим, ова метода и даље је интересантна и привлачна истраживачима.

⁴ Праслике у миту и у песништву које, потпуно несвесно код песника, из *колективне подсвести* увиру у ликове и симболе и најмодернијег песништва, јер се увек изнова користе и на нов начин обликују.

⁵ (gr. *ορχήτρος*; — праззорак, модел). Термин који у неким савременим књижевним теоријама означава симболичне ликове, слике и ситуације у којима су представљени најхитнији и најтрајнији елементи људског постојања.

Ова оријентација је позната и као *психокритика* из чијег окриља су се развиле специфичне психолошке методе као што су *митска критичка* и *архетипска критика*.⁶

3.

У српској књижевности почетком 20. вијека настаје књижевна формација под називом *лирски реализам* (Деретић, 1987, стр. 104), због елемената реализма који су још увијек актуелни, али губе своју доминантност услед развоја модерне. Међу главним представницима су Борисав Станковић, Иво Ћипико, Петар Кочић и Светозар Ћоровић. „Једини српски роман тога времена, у коме је остварена синтеза неонатуралистичке и декадентно-симболистичке поетике на начин најзначајнијих романсијерских остварења тадашње модерне, била је Станковићева *Нечиста крв*“ (Вучковић, 2005, стр. 80). Овај роман угледао је свјетлост дана 1910. године и од тада не престаје да занима критичаре. Његовим појављивањем фокус више неће бити толико на историјским и социјалним елементима, него на биолошким, чулним и насљедним особинама главне јунакиње.

Аутор романа, Борисав Станковић рођен је у Врању а умро у Београду. Рано је остао без оба родитеља, па га је одгојила баба. Живот без родитеља, у осиромашеној хаџијској породици оставиће трајан печат на писца. Као дипломирани правник боравио је у Паризу, гдје је радио као царински службеник, а потом у Министарству просвете у Београду. У том периоду вријеме је проводио у боевским круговима. За вријеме Првог свјетског рата био је заробљен, затим и пуштен, а због тешког живота и оскудице био је принуђен да сарађује са окупаторским листом *Београдске новине*, што му се по окончању рата замјерало. Из његовог опуса издвајају се збирке приповједака *Из старог јеванђеља* (1899), *Божји људи*, *Стари дани* (1902), драма *Коштана* (1902), роман *Нечиста крв* (1910). Роман *Газда Младен* и драма *Ташана* остали су недовршени. Након пишчеве смрти, 1929. године објављен је и мемоарски спис *Под окупацијом*. Посебно су га интересовали морал и психологија личности, тамно и дубоко у човјеку, у дјелима је постављао питања – шта је то што изазива бол и безграничну тешку жал. Са пуно лиризма и носталгичних тонова сликао је слике у којима се снажно судара сурова реалност и младалачки снови који резултирају неслућеним драмама човјекове интимае.

⁶ Приступ књижевности инспирисан савременом дубинском психологијом, прије свега учењем К. Г. Јунга, по коме је свака праслика на коју се пјесничко дјело може редуцирати, заправо већ резултат безбројних како унутрашњих тако и спољних искустава човјечанства, заједничка својина некакве »колективне подсвјести«.

Роман *Нечиста крв* у себи носи елементе социолошког романа јер су у његовој основи садржани и временски и друштвени односи, али и промјене које су се дешавале у датом времену и друштву. Оно што је посебно у овом роману је иновативност у српској књижевности јер се у њему, осим социолошког и историјског, јавља и биолошки аспект. Биолошки аспект, отвара у роману могућност за анализу психологије јунака, а та анализа је једна од најкомплекснијих када је у питању понирање и дочаравање стања главних јунака и њихових душевних стања у српској књижевности.

Полазећи од генеалогije, како би поближе објаснио стања главних јунака, тј. пратећи генерацијски развој, али и материјални и биолошки пад породице, Станковић прати њихова биолошка и насљедна својства, са посебним акцентом на њиховим нагонима и страстима додирујући мање или више и предјеле несвјесног, ону тамну и помало прозирну страну њиховог бића. То је и први такав прилаз личностима у нашој књижевности, кроз натуралистичко осликавање јунака које је поразила властита крв и живот. Главни актер романа је Софка, чувена љепотица, чију нам судбину Станковић предочава све од првих дјевојачких дана па до губитка њене снаге и љепоте. „У оквирни план *Нечисте крви* уграђена је прича о једној породици и њеном пропадању и дегенерацији. Станковић је хроничарску причу задржао само у оквирним деловима романа (у уводном и закључном), а централни део приче посветио је кратком, згуснутом и драматичном приказу живота главне јунакиње Софке у тренутку њене душевне кризе. Станковић је тако породичну драму центрирао у једној личности, о чијој судбини и приповеда...” (Вучковић, 2005, стр. 83).

У уводном дијелу романа дата је прича о Софкиним прецима, посебно оним који су искочили из стандардног начина понашања, тако што су се предали својим нагонима и тако били осуђени на моралну, али и материјалну пропаст. „Толико умоболних, узетих, толико рађања деце са отвореним ранама, умирање у најбољим годинама, вечито долажење чувених ећима, лекара, бабица, толико бајање, посипање разним водама, вођење код врача...“ да би се на крају из таквих коријена развили и ефенди Мита и његова кћерка Софка, у себи носећи гријехе својих предака“ (Станковић, 2009, стр. 9). Ефенди Мита, последњи је потомак богате чорбацијске породице. Он је господин, пријатне спољашњости, образован, говори грчки, турски, и арапски језик. Посјеђивао је само најутицајније људе свога времена. Иако се оженио лијепом женом, често је бирао самоћу и отуђен проводио сате. Његово осамљивање посебно се почело осјећати након

ослобођења, док се гасило традиционално, све оно на шта је ефенди Мита навикао, а долазило ново, које није доносило добро за људе старог васпитања, на шта ефенди Мита и други попут њега нису могли да се привикну. Због тога ће ефенди Мита отићи у Турску, немоћан да се укључи у нове токове живота. Имао је једну кћерку, Софку којој се повремено враћао из даљине, а у њеним очима и уснама, тражио је нешто, што, како је изгледало, никада није нашао. Из чега закључујемо да Станковић још једном свог јунака уводи у стање несвјесног, у поље сјећања и дубоке замишљености. Како је Софка расла и ефенди Митини доласци били су све рјеђи. Писац као да жели да објасни због чега је то, и открива да је можда из страха. Страх од љепоте сопствене кћерке. Сада нам се открива тајна ове „нечисте крви“ и свих који су је у себи носили. Да ли је и ефенди Мита имао грешне мисли и нагонске реакције, инцестног у себи? Овде се можемо присјетити Фројда који каже да су „жеље које обликују сан тако често настране, инцестуозне природе, или да разоткривају неслућено непријатељство према најближим и вољеним сродницима“ (Фројд, 2013, стр. 356). Нечиста крв Цоне и учитеља, Кавароле, умоболног дјевера, Ристе, не ишчезава из јунакиње Софке. Између Софке и њеног оца Мите наслућују се инцестовидни знаци. Постоји потенцијални инцест – Мита одлази од куће када Софка одраста, када постаје жена, и овога је она сама свјесна. О притајеној родоскрвној вези између оца и кћерке наслућујемо ако пажљивије тумачимо Софкине снове о идеалном мушкарцу. Тај идеални мушкарац је врло сличан њеном оцу. И опет се можемо позвати на учења психоанализе. Јунг говори о подсвјесно изграђеној слици фигуре идеалног мушкарца, анимуса, који би био архетип оца, и о фигури идеалне жене, аниме (Јунг, 1986, стр. 16). Али, и Фројд износи становиште о родоскрвним везама према родитељу супротног пола (Фројд, 2013, стр. 220). „Када полемише на тему развоја детета, Фројд налази фазу у којој се превазилази тај родоскрвни мотив, који се касније може задржати уколико се у одређеној фази развоја не разреши. У својим тумачењима Фројд неретко, уз коришћење искустава са својим пацијентима, ослања се на књижевност. Отуда помиње Едипов и Електрин комплекс, позивајући се на античке митове и драме“ (Фројд, 2013, стр. 248). Због тог осјећаја неморала и гријеха који лебди изнад оца и кћерке, ефенди Мита долазио је само ноћу и ноћу одлазио. И однос Софке и свекра Марка представља један тип инцеста. У сеоској средини у коју Софка силази као са друштвеног трона у понижавајуће, срамно културно дно, виднији су поремећенији људски односи. Док су Софкини преци крили своје мрачне тајне, Маркова лоза слободније показује своје склоности. И газда Марко, као и остале Станковићеве личности, носи неживљеност и промашеност живота, ускраћеност многих младалачких

снова, страсти и љепоте. Снохачество или обичај да свекар проведе ноћ са снајком која улази у кућу истовремено мучи и мами Софкиног свекра Марка. Ово би био само један детаљ те поремећене и нездраве културе. Слика сеоске средине у којој влада други вид сексуалности, готово да доживљава врхунац на сватовском весељу. Слику сеоског свијета обогаћују елементи описа тијесне везе сексуалног и смртог, мириси у којима доминира тежак смрад баљеге. Анимално понашање сватова приповједач дочарава ријечима: „Сви мушки претварају се у једног мушког, све женске такође опет у једну општу женску. Ни старо, ни младо, жена, снаја, стрина, ујна или какав род. Само се знало за мушко и за женско, и онда једна мешавина: стискање, штипање, јурење око куће и крклање“ (Станковић, 2009, стр. 119). Ова сцена се у великој мјери подудара са Фројдовим описом првобитне заједнице. „Желите ли знати како то разјашњавамо? Вјерујемо да је култура настајала под притиском животних невоља, и то на уштрб задовољења нагона, те да се то догађа увијек изнова, чим појединац који тек улази у људску заједницу приноси на жртву задовољење својих нагона у корист цјелине“ (Фројд, 2013, стр. 23). Однос спрема културе није нужно негативан у смислу да је одбацивао као нешто непотпуно и лишено вриједности већ се ради о једном радикално критичком ставу спрема тога како култура дјелује на човјека и његову природу. Фројдово испитивање културе се односи на анализу човјекових осјећања у култури као сопственој творевини и оног психопатолошког што из тог односа настаје. Проучавајући неурозе, Фројд долази до закључка да су за њихову појаву и развој криви друштво и култура. Култура намеће моралне и ограничавајуће норме сексуалном нагону и тиме га сублимира у појединцу. Сублимација сексуалног нагона се екстраполира у виду неуроza које се, уколико се не разоткрију на вријеме могу развити у психозе и тиме бити у потпуности деструктивне по појединца и његов живот (Фројд, 2013, стр. 24). Јунг је, сагледавајући и сам значајну формулу понашања дјетета у патријархалном друштву, мање у односу дјетета према родитељима видио сексуалну жудњу, више један осјећајно наглашен комплекс зависности дјетета од родитеља и његове тежње да посједује родитеље, да се за њих грчевито ухвати, да завиди и буде љубоморно итд. Касније је Јунг у Едиповом комплексу препознао архетипску основу сматрајући да су тјелесни родитељи за децу значајни и као носиоци Имаго родитеља. Дакле, осим непосредне улоге у контакту са дјететом, родитељи за дијете отјелотворују још и слику или Имаго »бити-вољен«, или »хтјети-остати-дијете«. Насупрот Фројдовом дуалистичком филозофском становишту (Јунг, 1984, стр. 18). У лику Софке Станковић спаја спољашњу љепоту оца и мајке, а немир и врелу крв својих предака и мада се у прво вријеме та нечиста крв у њој није испољавала,

растом и развојем све више се почиње манифестовати. Била је лијепа, раскошне и заносне љепоте, обла, једра и витка. На тај начин и код других је изазивала дивљење, поштовање и страх, а колико је била сигурна у себе, пише Станковић – сваког мушкарца је гледала у очи, све док не би оборио поглед. Међутим, увидом у њен унутрашњи свијет открива нам се хоризонт њених страхова од доласка млађих и љепших, неких које би је лако замијениле. Софка себе види као савршену. Она има свијест о својој изузетности и посебности. Зато јој је потребан неко њој раван. Али, таквог нема. Снажна нарцисоидност, самозаљубљеност, претјерана загледаност у себе доводе до нарцисоидне сексуалности. Софка себе доживљава као друго биће. Она пројектује другу Софку. Она креира своје друго ЈА. Када је хвата *оно њено*, све се у њој јави, и слобода, и еротске жеље, и телесна пожуда, и чула, и страсти. Осјећа потребу за другим бићем које би је испунило и задовољило. Софка се у тим моментима двогубости отвара за друго савршено биће. У опису ових сцена честа ријеч је *дубоко*. Софка има потребу за тјелесним испуњењем, за сексуалним задовољством. Из гордог виђења себе као недостижног и јединственог савршенства, рађа се осјећај празнине и усамљености, и она трага за неким ко би надомјестио дубоку празнину у њој. „За разумијевање Софкиног карактера важно је предочити и њен однос са слугом Ванком, мутавим момком. У тренуцима навале еротске енергије, када Софкина доминантност и нарцисоидност траже физичко испољавање, она позива себи слугу Ванка, који би задовољио њене потребе. Упечатљив је тренутак када узима његову руку и ставља је на своје груди. Приносећи је к себи, рука његова дође јој онако црна, тврда и као нека шапа... откри своја прса и на своју једру дојку силом положи његову руку, придржавајући је, притискајући је...” (Максимовић, 2014, стр. 63). Фројд је, рецимо, повезивао феномен мастурбације са могућношћу менталне дегенерације. Истицао је да је самозадовољавање уз прекинути однос један од главних етиолошких чинилаца, тзв. актуелних неуроza (Фројд, 2013, стр. 372). Набој еротске енергије осјећа се и у опису купања дјевојака у хамаму, гдје се ерос ослобађа кроз игру и пјесму. Наиме, Софка у овој сцени пролази кроз процес иницијације, тако што кроз обредно купање прелази из дјевојке у жену. Затворен простор хамама ослобађа дјевојке и жене свих моралних стега, а ослобађа њихова страсна тијела и сензуалност. О томе пише и Новица Петковић у својој књизи *Два српска романа*: „У критици је рано, већ код првих приповедака, запажено да се телесним покретима – гесту и мимици – даје много места и значаја... Као паралингвистичка средства, гест и мимика служе за општење и, мање или више, кодирани су у обичајном систему културе. Њихова множина, учесталост и степен кодираности код Станковића су

доста високи“ (Петковић, 1988, стр. 96). На крају романа долазимо и до преображаја Софкиног Ероса. Њен однос са мужем Томчом у психологији назван је *онкофилија*⁷, односно синдром лаког пада под туђи утицај, јер из њиховог односа закључујемо колику моћ има Софка над Томчом, који је сматра и мајком и женом и љубавницом. А Софка у моментима Томчиног развоја ослобађа свој ерос, надајући се да ће он бити тај њен прави мушкарац. Ослобођеног ероса, била је мирна и задовољна животом, све до тренутка Томчиног преображаја. У психоанализи се користи термин *садизам* за особе које наносе бол другима, а да притом осјећају лично задовољство. Тако и Томча, почиње да гаји садистичке осјећаје према Софки, услед свог неослобођеног Ероса. Неослобођен је јер му понос не да да оствари апсолутно чулно задовољство са супругом, а без ње не зна и не може. Од тог тренутка настаје и физички и психолошки пад главне јунакиње, а сама прича добија свој мазохистички крај гдје Ерос и Танатос коначно успостављају своју везу. О томе шта веза Ероса и Танатоса представља говорио је Фројд. За њега Танатос значи нагон за смрћу, деструкцијом. Тај нагон за самодеструкцијом присутан је код свих људи, тј. жеља да се вратимо у неживу, неорганску материју, из које смо и потекли. Ерос би самим тим био нагон за животом, скуп свих конструктивних нагона који служе одржавању живота (Фројд, 2013, стр. 526). Он је сматрао да у човјеку постоје два основна нагона: Пранагон живота (ерос) и Пранагон смрти (танатос). Овај други се испољава кроз вандализам и насилно понашање. По томе сваки пут кад избије насиље узрок је пранагон смрти. Говорио је да сви остали нагони могу да се изведу као комбинација ова два нагона. Наиме, живот се покренуо из мртве материје. Такође, ерос и танатос, као и њихови издаци могу се спајати, неутралисати једни друге или замјењивати. Из чега закључујемо да је Софкин пад, означио и побједу Танатоса и развој жеље за њеном самодеструкцијом. „Он, нестанком материним, као зарадова се, јер се осети сасвим слободан. Отада он је, не само ноћу, него и дању могао долазити кући и са Софком радити шта хоће. А и за саму њу било је лакше што је она, после сваког његовог одласка, готово луда од болова а највише од раздражености, остајала сасвим сама и није морала да стрепи да ће је ко онакву гледати. Јер он, иако пијан, ипак се није дао преварити као други мужеви кад је већ грли, љуби, него би напротив, у инат, да би је још више намучио, онако раздражену остављао, те би она по читаве дане и ноћи морала лежати, једнако одајући се пићу, само да би се сасвим умртвила. Доцније, како се причало, толико је то ишло далеко, толико је после Томчиног одласка бивала луда, не

⁷ Психолошки феномен када субјекат има недољиву потребу да се на неког или на нешто ослони.

знала за себе, да би, онако пијана, ноћу падала и онда звала себи слуге. И зато су онда сви момци што би служили код ње морали увек бити глувонеми“ (Станковић, 2009, стр. 14).

5.

Закључићемо да је Станковић у роману дао веома важне описе тјелесних промјена код јунака, посебно у ситуацијама када они сами доносе судбоносне одлуке у вези са својим животима, па нас је на тај начин увео у њихове мисли, а уз то нам дао и увид и приказ њихових тјелесних и чулних промјена. Из наведеног закључујемо да Софка, није само љепотица, него комплексан лик који има и свој унутрашњи свијет, мисли, осјећања, врло буран унутрашњи, психички свијет. Њена интригантна и веома тешка судбина не би били толико интересантни читаоцу да аутор није владао њеном свијешћу и чулима. Станковић је увођењем *ероса* у структуру романа и грађење лика Софке уз утицај психоанализ постигао иновативност у српској књижевности јер се у роману, осим социолошког и историјског, јавља и биолошки аспект. Биолошки аспект, отвара у роману могућност за анализу психологије јунака, а та анализа је једна од најкомплекснијих када је у питању понирање у дубине менталитета и дочаравање карактера главних јунака и њихових душевних стања у српској књижевности. Из свега наведеног, изводи се јасан закључак да је, иако не можда директно, али индиректно у сваком случају, психоаналитички метод утицао на обликовање главних јунака Станковићевог романа *Нечиста крв*.

БИБЛИОГРАФИЈА:

- Станковић, Б. (2009). *Нечиста крв*, у: *Антологија српске књижевности*. Београд.
- Вучковић, Р. (2005). *Модерни роман двадесетог века*. Источно Сарајево: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Петковић, Н. (1988). *Два српска романа*. Београд: Народна књига.
- Максимовић, Г. (2014). *Казивање града и други огледи*. Ниш: Филозофски факултет.
- Деретић, Ј (1987). *Кратка историја српске књижевности*. Београд: БИГЗ.
- Милосављевић, П. (2006). *Теорија књижевности*. Ваљево: Логос.
- Фројд, С. (2013). *Увод у психоанализу*. Загреб: Невен.
- Одабрана дела К. Г. Јунга*. (1984). Нови Сад: Матица Српска.
- Група аутора (1986). *Речник књижевних термина*. Београд: НОЛИТ.

THE INFLUENCE OF PSYCHOANALYTIC THEORY IN THE NOVEL "IMPURE BLOOD" BY BORA STANKOVIĆ

Summary

The paper deals with the study of the development of various literary theories throughout history, all the way to psychoanalytic theory and its influence on Serbian literature and domestic authors. An insight into the basics of Freud's and Jung's postulates of psychoanalytic theory is given. The influence of psychoanalytic theory on the novel "Impure Blood", by Borisav Stanković, is analyzed. It examines which narrative procedure the author uses, how he looks back at the inner, subjective life of the heroes, towards the depiction of their dreams, mental states and erotic energy, and how Serbian literature enters modernity from realism. The goal is to show how much the novel "Impure Blood" is a psychological novel and to point out the elements that indicate that psychoanalysis greatly influenced the formation of Stanković's main heroine Sofka.

Keywords: Psychoanalysis, Sigmund Freud, Impure Blood, Sofka

Марија Николић¹
Универзитет у Источном Сарајеву
Филозофски факултет Пале
Катедра за српски језик и књижевност
Студент мастер студија

ЈЕЗИЧКО-СТИЛСКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ ДИЈАЛОГА И ГОВОРНЕ АКТИВНОСТИ ЛИКОВА У АНДРИЋЕВОЈ ПРИПОВЕЦИ *ПРИЧА О КМЕТУ СИМАНУ*

У раду ћемо, са аспекта стилистичке анализе, истражити језичко-стилске карактеристике дијалога и говорне активности ликова у Андрићевој приповеци *Прича о кмету Симану*. *Прича о кмету Симану* прати линију догађања у животу православног кмета Симана, који ће, уздајући се у мисао да ће промена турске власти аустроугарском влашћу донети општедруштвену корист православног становништву на тлу Босне, спроводити правду вођену сопственим уверењима и моралним начелима. Посматрајући дијалог као посебан тип говора настојимо да утврдимо језичку подлогу на којој је грађен, како је уведен и шта се њиме постиже. Говорним активностима ликова биће посвећено највише пажње, јер је говор ликова, реализован језичким средствима која им стоје на располагању, најбољи показатељ њихових друштвених и психолошких карактеристика: унутрашњих стања, емоционалних набоја, тежњи, ставова и уверења.

Кључне речи: дијалог, ликови, језик, говор, стил.

УВОД

Мало је приповедача какав је Андрић. У српској књижевности окарактерисан је као *мајстор приповетке*. Узмимо у обзир да су сви мајстори градитељи, али да нису сви градитељи мајстори, јер у основи глагола градити леже многобројна значења, и сва се, на изванредан или мање изванредан начин, могу дешифровати као њему сродни глаголи попут: *правити, стварати, израђивати, конструисати*.

Уколико књижевно дело посматрамо као грађевину већ смо употребили концептуалну метафору: *Књижевно дело је грађевина*. Андрић је стваралац, необичан градитељ, коме на том стваралачком путу стоји на располагању широк спектар алата који може употребити у ту сврху. Књижевном делу као грађевини сваки писац даје свој допринос: језиком којим се служи, избором језичких средстава, начином на који помоћу истих тих језичких средстава обликује снагу свог израза, оживљавањем својих ликова и ставом који према њима заузима стварајући један нови фиктивни свет.

¹ marija.aleksandar.8894@gmail.com

Интересантан је начин на који Андрић гради своја књижевна дела. Прво што упада у очи кад се сусретнемо са његовим приповедачким опусом јесте чињеница да се већи број његових, наизглед чисто наративних текстова, одликује видљивим дијалошким елементима, динамичним радњама и мноштвом ликова.

Андрић је своју позорницу населио галеријом ликова из босанског завичајног тла, коме и сам припада. Као пример те врсте текстова наративне структуре, у којима су у великој мери заступљени дијалошко-драмски моменти, посебно је интересантна за анализу *Прича о кмету Симану*, која прати судбину главног јунака Симе Васковића, званог Симан, прожету уверењем да ће аустријска анексија Босне и Херцеговине угушити стари кметовско-агински поредак и побољшати друштвени положај кметова. Аустријску власт дочекали су различито: Симан са радошћу, верујући да је прошло време ропства, а Ибрага са стрепњом за иметак и будућност. И оно што их је годинама спајало као ланцем – земља која их је, сваког на свој начин хранила и привлачила, сада је постала узрок сукоба. „Као сваки добар проматрач живота, као Пруст, на пример, Андрић је у тачној психолошкој анализи налазио одјек једне друштвене ситуације, те је стога његова друштвена анализа основа психолошких реакција његових личности“.²

У раду ћемо испитати језичко-стилске карактеристике дијалога реализоване кроз говорне активности ликова. Нужно је опипати језичку подлогу на којој је грађен дијалог Андрићевих јунака, начин на који је уведен, какве је структуре и шта се њиме постиже. Говору ликова биће посвећено највише пажње, јер је жива реч, реализована језичким средствима која им стоје на располагању (вербалним и невербалним), најбољи показатељ њихових карактеристика: унутрашњих стања, емоционалног набоја, тежњи, ставова и уверења.

У *Наратолошком речнику* Џералд Принс (Принс 2011) дијалог дефинише као представљање (драмско по типу) усмене размене која подразумева два лика (или више њих). У дијалогу говор ликова приказан је као да је (наводно) исказан и може му, а не мора бити придружена ауторска дидаскалија (конферанса). Дијалог код кога исказу говорника није придружена ауторска дидаскалија назива се одсечни дијалог. Поред ауторских дидаскалија постоје и дидаскалије које су драмског типа. Најчешће се сматра да такве дидаскалије долазе у облику презента и глаголског прилога и у форми трећег лица, што значи да се драмска радња увек дешава сада и овде. Њихове се функције крећу од референцијалне до поетске, укључујући и метајезичку (давање говорне

² Подробнији увид у тематику нуди: Бал, М. (2000). *Наратологија*. Београд: Народна књига.

карактеризације лика). У структури дијалога разликују се три елемента: дијалошки низ, дијалошка секвенца и реплика.

АНАЛИЗА ЈЕЗИЧКЕ ГРАЂЕ

На почетку овог нашег разматрања нужно је узети у обзир исечке текста реализоване у облику дидаскалија које непосредно претходе дијалогу, јер су обично у њима садржани стилски напори писца да дијалогу удахне живост, уверљивост, створи атмосферу, дочара околности у којима се дијалог одвија и сл. „Дидаскалије представља ауторски говор у драми; наравно, тај ауторски говор ни по чему не одговара истом слоју прозног текста, гдје се специфично преламање тачака гледишта реализира на различите начине у суодносу ауторског говора и говора ликова“.³ Дакле, њихова функција није само референцијална већ и поетска/естетска.

У првом делу доминантна је дескрипција. Предстојећа слика са собом носи све могуће доживљаје из природе: опис септембарског јутра, модре гране пуне плода, простран шљивик на коме лежи Симан, са рукама савијеним испод главе. Описни сегменти у приповедачком тексту понекад могу бити од маргиналног значаја, али су у овом случају логично и практично неопходни, те имају одлучујући значај. Параграф започиње чистим описом, чије су само две кратке исказне форме сведне на ниво датума и временских прилика. Ова слика заправо представља својеврсну метафору – Симанов душевни занос у потпуности је усаглашен са сликом природе чији је постао део и у коју се утопио до нераспознавања. Опис који следи јесте осликавање онога што лик види духовним очима. Симаново уживање произилази из унутрашњег стања испуњености које му даје мисао да је по први пут власник онога што би по праву својине требало да му припадне.

У последњој исказној форми употребљен је глаголски прилог садашњи *правећи се* да га не чује и не види, чије је улога да што веродостојније и сликовитије пренесе читаоцу информацију о околностима и начину на који се радња одвија. Писац је на исти начин допринео и говорној карактеризацији ликова, праћеној детаљима о њиховим психичким стањима, подлежући Симановом душевном заносу усаглашеним са раскошном сликом септембарског јутра и агином безбојношћу, која се јавља као споредни орнамент на слици на којој искрсава снажна Симанова фигура. Из стања

³Више видети: Katnić-Bakršić M. (2013). *Stilistika dramskog diskursa*. Sarajevo: University Press, Magistrat.

опијености буди га звук представљен преко ономатопејске фигуре – *шкрипа вратница*. Он шкрипу чује *као кроза сан*. Својеврсно поређење темељи се на пресликавању везе између две појаве. Избор лексема *сан* и *шкрипа* никако није случајан, јер показује Симанову решеност да не дозволи да га спољашњи догађаји отргну из стања опијености у коме се налази. Међутим, он пушта Ибрагу да му приђе сасвим близу.

Дијалошка секвенца која предстоји на једној страни сева варницама, а на другој се уз велики напор покушавају те варнице угасити или бар притулити њихов убојити сјај.

– Добро јутро, Симане.

– Добро и јест – каже Симан, а не устаје пред агом.

Реплике су необичне форме: једна је у виду устаљеног поздрава *добро јутро*, којим се ага обраћа Симану, а друга је Симанов одговор, праћен ауторском дидаскалијом која, поред глаголске лексеме *казати*, укључује и начинску квалификацију, чији је циљ да укаже на то како Симан лежећи дочекује свог агу. Саговорници деле исти физички, али не и ментални простор, јер се назире захлађење односа и промена у понашању. Ага је вербално учтив, док Симан то није. Агина учтивост огледа се у језику употребом поздрава којим се може, али не и нужно, изразити поштовање према саговорнику. У овом случају то може бити и један од видова стратешке манипулације језиком и начина да говорник оствари своје циљеве. Ага са своје стране још није сигуран на своме, јер извесност његовог права још није чиста. Симанова неучтивост пак огледа се и у језику и у понашању. Одсуство гестикулације, које се одражава тиме што Симан лежећи дочекује свог агу, уноси и истовремено мења значење вербалног исказа. У основи Симановог одговора лежи игра мисли комбинована са игром речи: у његов језички систем уграђене су агине речи које изврће, јер их користи у њиховом правом, буквалном, етимолошком значењу. Ага Симану жели добро јутро, на шта му Симан иронично одговара: *Добро и јест*. Понављање речи *добро* спада у звучне фигуре или фигуре дикције (амфиболија), али је њена стилска маркираност појачана ироничним значењем, које сугерише на постојање нарушених односа међу саговорницима. Иронично значење потврђује и његов став. Симанове речи одају привидно смирен тон, који у потпуности кореспондира са сликом шљивика у коме се налази и раскошима природе која га окружује. Одсуством геста устајања исказује директно непоштовање према Ибраги. За време турске владавине било је незамисливо да један кмет лежећи дочека свог агу. Када уз све то додамо реч, као једино вербално оружје које поседује Симан, стилски захват писца, реализован кроз намеру јунака, постаје потпуно јасан – игнорисање Ибрагиног присуства.

Писци у примени интерпункције понекад намерно одступају од норме, чинећи одређене стилске захвате. Андрић то чини тако што на месту Ибрагиног поздрава, уместо узвичника (којим се исказује емоционални став према ономе што је садржај реченице), ставља тачку. То доприноси изјавном карактеру Ибрагиног поздрава, чиме се потискује очекивани гест узбуђења, али пак појављује један несвакидашњи – стиче се утисак о обичној, мирној, сведеној конверзацији и муклом тону Ибрагиног гласа.

– Ја дош’о да ово шљива, што је моје, смирим – каже ага муклим гласом.

– Ниси моро долазити. Шљиве су мирне, а колико их буде требало смирити, умијем их и ја смирити.

Идући даље, ага гради дијалог репликом којом директно саопштава разлог свог доласка у Симанов шљивик. Ауторском дидаскалијом његов глас је оквалификован као мукли, те се пред нама ствара слика аге који говори тешко и туробно, споро и тихо, безвољно, равном интонацијом, ослабљеног интензитета – као да жели да заврши посао због којег је дошао и напусти простор који га стиска. Та слика несигурног аге изгледа тако натуралистички извајана да се стиче утисак превазилажења временске дистанце.

Своју реплику започиње глаголом употребљеним у облику крњег перфекта – перфекта без помоћног глагола. Крњи перфекат употребљавамо онда када желимо да саопшtimo неку новину и (или) нешто неочекивано. Употребом крњег перфекта ага саопштава Симану разлог свог доласка. Да је на овом месту употребљен обичан перфекат, који није стилски маркиран, новина коју Ибрага жели да саопшти Симану звучала би обично и не би имала афективну конотацију. У изговору глагола *доћи* запажа се редукција (испуштање гласа *a*), која је једно од својстава разговорног језика. У основи агине реплике налази се глагол *смирити* (смирити је синоним за покупити, обрати, с тим што се ове две лексеме разликују по афективној, емоционалној обојености), којим се исказује његова жеља да их што пре обере и напусти воћњак, наглашена уметнутом секвенцом – *што је моје*. Ово је накнадно додати део исказа, којим се жели нарочито истаћи и тиме појачати експресивност казивања. Интонација агине реплике опада све до уметнутог дела, када се мало подиже, да би се након уметнутог дела поново спустила. Агиним исказом шљиве су персонификоване, тј. дата им је особина живог бића, најчешће детета које треба смирити. Симанов одговор лежи у употреби истог глагола, у етимолошком значењу: *шљиве су мирне*, при чему се ствара комичан, ироничан и двосмислен ефекат. То је заправо исказ који се може схватити двојачко због потенцирања вишезначности лексеме *смирити*. Ово је такође амфиболија, која се доживљава као изразито експресивно средство комичних учинака. Смисао игре речима лежи у одлуци

да престане са давањем пореза Ибраги, али и тежњи да га надмудри, потцени, као и да се што пре и потпуније изрази. Наредни део његове реплике је, слободније речено, индиректна мисао упућена Ибраги, у чијој основи лежи порука да је непожељан и да убудуће не долази.

Симанова реплика прожета је негацијом изричитости, у којој се прво саопштава оно што није, па се према томе одређује и претпоставља оно што јесте: *не, није тако, Ибрага*. Агина реплика у облику питања изречена је меким тоном његовог гласа, што сазнајемо из ауторске дидаскалије која, поред глаголске лексеме *питати*, укључује и ову начинску квалификацију. Први део реплике односи се на питање, а други на понављање дела Симанове реплике *кад, није тако*, чиме је интонација питања које поставља узлазна, да би се након зареза још мало повисила, јер се понавља, и самим тим наглашава део реплике коју је Симан изговорио. Агино питање доводи до тога да одговор који Симан даје буде ироничан и подругљив, јер се потенцира на сазнању да су се околности промениле, па је самим тим све постало очигледно и другачије. Разлике у темпераментима ликова откривају се у ставу који заузимају и речима које бирају. Искуство садашњости Симан замењује искуствима предака и у свом новом времену он постаје други човек. Наглашавање лексеме *други*, чиме се истиче као семантички најважнија (анафора) – *друго вријеме, друга права, па и друга судија*, проистиче из Симанове опсесије новонасталим друштвено-историјским променама, а уједно оживљава изречено, дајући му ритмичност и хармоничност. Интонација Симановог говора је отприлике оваква: почетни део реплике је опадајуће интонације, све до паузе, када се развија и рашлањује наредни део садржаја који ће пренети, да би се на почетку сваког новог набрајања мало повисила, и на самом крају, након везника *па*, који се изговара нешто дуже, поново спустила. Градациони низови обликовани у његовом говору заснивају се на ширењу исказа додавањем мисли прожетих субјективним ставом. Агини одговори обилују поштапалицама (*па, оно јест*) и редукцијом, а уједно сведоче о узнемирености која га изједа, непријатној ситуацији у којој је приморан да говори течно и да се што јасније изрази. Са аспекта стилистичке анализе посебна је занимљива реплика: *Оно јест, друго вријеме – божије давање тако! – али ти си паметан човек, Симане...*, којом Ибрага покушава да се додвори Симану, позивајући се на његову памет, како би остварио свој циљ. Исказ којим изриче слагање прожет је ускличношћу уметнуте секвенце – *божије давање тако!*, којом то друго време, време које је наступило, разуме као израз божије воље. Међутим, у другом делу његове реплике то се слагање потиरे, јер износећи свој став о припадности својине негира право по коме се ситуација може

одједном изменити. Почетни део агине реплике заснован је на нијанси мисли, расуђивања, па му је и интонација логична, да би, потом, уметнути део добио карактер ускличности, а уједно и одвојеност од претходног и наредног дела паузом, како би се последњи део реплике нагласио речцом *и* и истакао емоционални став о садржају онога што ће саопштити (негирање у вези са припадношћу својине). У агиној реплици присутна је инверзија *знаш добро*, при чему се као семантички најважнија издваја глаголска лексема *знати*, којом се подразумева да Симан зна да то што је његово не може постати Симаново. Агино порицање својине у Симану изазива лавину беса, те се активира посебна врста колективног памћења, у којој искуство садашњости Симан замењује искуствима предака. Очито је да Симан посеже за игром речи само у оним случајевима када реплику започиње ага. Игра речи произилази из његове жеље да га потцени и покаже своју умешност у томе, али сугерише на морални јаз и неразумевање међу њима. Реплика коју изговара ага усмерена је на претеривање у речима и велики занос коме се Симан препустио, обликујући своје изразе према мерама својих уверења. Симан у свом вокабулару има дубоко укореван осећај правог, етимолошког значења за речи и то га не напушта, при чему се стварају комичан и ироничан ефекат. Он се речима вешто игра, јер има циљ да из вербалног мегдана са агом изађе као победник. Освета коју жели да спроведе видљива је у свему што изговори. Могућност избора у његовој свести лепо се огледа у језику употребом глагола *моћи*. Увереност у промене доласком нове власти даје му за право да се понаша бахато и тиме истиче своју моћ над ситуацијом и саговорником. Употреба овог глагола ствара утисак превазилажења свих узуса. Своју моћ наглашава речцом *још: могу, још како могу, Ибрага*. Почетна интонација је опадајућа, равна, а затим се подиже након зареза и наглашене речце *још*, да би се на крају поново спустила.

– Не! – одговара Симан. – Ено ти шљиве, попи се па једи колико хоћеш, нека ти је халал, али једног уцрпка нећеш понијети одавде. Не дам; хоћу да те видим како се враћаш са празним сепетима оданле одакле си се увијек враћао са пуним. То ми је мерак и то ми је, знај, свима мојима мртвима за душу, за четири стотине година.

У основи Симановог *не* лежи осећај необичног задовољства, које ће му причинити агин повратак кући празних сепета са истог оног места одакле се увек враћао са пуним. Оно је емоционално, снажно, усклично, растућег тона, и мења значење читавом вербалном исказу који ће уследити. У оваквим случајевима присутни су поједини језички елементи Симановог говора који га идентификују, карактеришу као мудрог човека из народа, чврсто убеђеног у своја уверења и космичку правду која му следује.

Начин на који склапа исказе и маневрише речима које проистичу из његовог менталног лексикона ствара невероватне естетске доживљаје. Помислимо само како вешто комбинује речи и смешта их у необичне просторе, временске тачке својствене садашњости чији је циљ да осветли прошлост! Занимљив је пример у коме показном речцом *ено* смешта свог саговорника у простор у коме се налазе шљиве, дајући му до знања да може боравити у њему колико хоће, али да ништа из њега не може понети. То нешто што не може понети, а из контекста знамо да су то шљиве (плод), он именује уцрвком. Овај неубичајени синоним показатељ је субјективне оцене и емотивног стања у коме се налази. Употребом императива глагола *знати* у обраћању Ибраги скреће пажњу на део исказа који ће тек изговорити – *и то ми је, знај, свима мојим мртвима за душу, за четири стотине година*. Наглашавањем последњег исказа Симанова освета добија другу димензију, поприма глобални карактер, напуштајући сферу појединачног усељава се у сферу општег – вербална освета уперена је свим тлачитељима овога света. Порука коју преноси бива упућена свима у друштву; у њему је нагомилан бес за све оне генерације које су угњетавали Турци. Прекидање, упадање у реч и наглашавање личног става доприноси живом, сугестивном и динамичном дијалогу. Као представници простог и необразованог слоја често говоре језиком који одступа од норме, али истовремено појачава утисак реалистичности и ствара илузију усменог казивања.

Силина заноса у коме се налази доводи то тога да заћути. Са њим ћути и Ибрага. Монотонију ћутања прате нејезичка вербална средства која потпуно замењују говор, немо изражавање мисли и осећаја. Слика без тона бива праћена агиним кратким, једва видљивим покретима, узрокованим стањем беса и тескобе у којој се налази: стезање вилица, одмахивање рукама, нечујним дијалогом. Тај нечујни дијалог је разговор који води сам са собом. Све оно што није у стању рећи Симану, а што га изједа, садржано је у тој унутрашњој препирци са самим собом. Продужено ћутање доприноси стилизацији читавог текста, јер на веома необичан начин мења структуру дијалога и као да успорава или прави затишје пред коначан исход, док у исто време буди напетост и ишчекивање. Ликови не могу да сакрију своје унутрашње осећаје; они се, на овај или онај начин, мање или више, готово увек огледају у погледу и покретима. Симанов унутрашњи свет рефлектује се немирним погледом свуда око себе (док ага гледа само испред себе), што је одлика беса и несигурности, али и путем ономатопејских глагола *цептати* и *бректати*. Они су реална фотографија природних појава на језичком плану. Слични су звуку и покрету у самој стварности. Њихова значења добро илуструју немире који муче Симана – непомичност и тешко испрекидано дисање јављају се као продукт ситуације у

којој се налази. Овакве дидаскалије не само да нас уводе у даљи ток дијалога, чинећи га драматичним већ су и показатељ тога да је вербална муниција истрошена.

Агина реплика структурирана је на веома чудан начин; док у исто време показује решеност да оствари циљ због којег је дошао у Симанов шљивик, реплика којом му се обраћа само је у форми питања, а у стварности маска којом се из nelaгодности и страха потискује права намера – молба. У питању је, дакле, индиректни говорни чин. Тај страх и несигурност агиног говора испољава се у неименовању себе у првом лицу једнине већ у првом лицу множине, којим у своје питање и своје ја укључује Симана. Употребом аориста, који није стилски неутралан, смањује се дистанца између Симана и Ибраге и појачава експресивност. Смисао извртања агиних речи и употребљавање у етимолошком значењу лежи у игнорисању одговора, али и избегавању конверзације. Покушај да окрене ствари на безазлену страну, позивајући се на Симанову памет, завршава се безуспешно, јер је у Симановој свести дубоко усађена мисао о припадности својине, која се рефлектује враћањем онога што је припадало његовим прецима. Послуживши се модификованим фраземом *да не дуљимо лакрдију*, исказује свој емоционални став о (не)важности агиних речи и жељу да се конверзација међу њима приведе крају. Фразем *не дуљити лакрдију* заправо је синоним фразему *скратити причу*. У исто време, овде се јавља и метафоричко значење – читава прича добија негативну конотацију, јер бива протумачена као којештарија и бесмислица. Последња реплика веома је необичне структуре. Симаново неодобравање, мотив освете и поновне припадности комешају се у чврстој маси његових речи. Симанова реплика обликована је на понављању и истицању најважнијих елемената. Након паузе, којом најављује садржај који ће изговорити, приметно је интонационо таласање – интонација се полако подиже у оним деловима реплике одмах иза зареза и свако благо повишење означава емоцију коју носи и која се истиче као значењски најважнија. Садржај речи дочарава слике тачно онако како су замишљене у његовој свести. Понављањем вокала и консонаната појачава се звучна компонента, ствара се ритмичка организација, а тиме и експресивност израза: *ви, ми, четири, нас, вас, јакати, оних, трећих* (асонанца и алитерација).

У наредном дијалогу представљен је сусрет аустријског полицајца Васе Генга и Симана.

– Шта ти ту радиш, Симане? – Вала, ништа. – Како ништа? – Хајде са мном! – Ама да бијаш ја свршио оно посла што имам... – Не може – каже чудним и новим нагласком Васо – него ваља одмах до господина повјереника. Иди ти, молим те, а ја знам гдје је господин повјереник. Ево ме одмах, кад ти кажем. – Не заврзуј, него хајде одмах кад ти кажем... Ти си

заборавио да ово није Турска и да је Аустрија заступила ево четврта година. Аустрија, еј! – Ама де, знам ја. Шта ме крстиш кад сам крштен? Аустрија! Аустрија! Аустрија! К’о да си ти Аустрија! – Е видиш – јесам! За тебе сам ја Аустрија! Па шта хоћеш сад? – Ти? – Ја, и да ниси више писнуо, јер ћу те везана проћерати кроз чаршију. Доста је и твога, бели! – У име закона, напријед!

Дијалог је уведен Васиним питањем којим се директно обраћа Симану, а чији је циљ да прозре његове намере и сазна откуд се налази баш на том месту на коме се налази. Од четири реплике којима почиње дијалог, само је једна Симанова. То је показатељ друштвене неједнакости у којој се налазе, али и Симанове потчињености у друштву. Посебно наглашавање заменицом за 2. лице – ти, поред имена, јасан је показатељ да говорник нема симпатија према саговорнику, али такође истиче још нешто – оштар, набусит, дистанциран став. Заповест коју упућује Симану реализована је у говору заповедном речцом *хајде*, чиме је и његова интонација усклична.

Наредна дијалошка секвенца уведена је дидаскалијом којом се дочарава кретање ликова у простору, а мисли којима су закупљени огледају се у положајима тела које заузимају. Васо се намешта и мршти, желећи да остави ауторитативни став, како би био у складу са прописима и законима Аустрије и повратио самопоуздање, док Симан тражи начин да се извуче из ситуације успоравајући корак и тражећи Васин поглед. Неврбална језичка средства у оваквим случајевима потпуно замењују говор саговорника, али се истовремено могу идентификовати са њим, јер баш као и говор преносе одређену емоционалну поруку и ставове које саговорници желе да заузму.

Оштрина и набуситост полицајца лепо се огледају у употреби императива *не заврзуј*, којим захтева да се прекине започета реплика и да Симан учини оно што се од њега очекује. Искази неодобравања попримају облик претње санкцијама: *Ти си заборавио да ово није Турска...*, којим усмерава Симаново понашање у складу са својим интересима, предочавајући му последице. Увереност у сталност Аустрије одражава се у употреби глагола *заступити*, који је одраз бирократског језика и административних списа силе којој је покоран. Подражава манире, говор, понашање друштвено-политичке норме Аустрије, што је врста мимикрије која му пружа јачи осећај самопоуздања. Симанов став садржан је у усклицима у којима износи свој емоционални став према Аустрији као институцији, а затим и Васи на кога, као на део те институционализованости, гледа са ниподаштавањем.

Симанова интонација постаје узлазна, тон повишен; његовим криком проламају се све патње потлаченог народа који се бори за своја права и настоји да очува национални

идентитет. Утисак строгаће и покорности који Васо жели да оствари, очито нико, па ни Симан, не види као такав, јер је у свести хришћанског народа утемељено искуство о томе ко је заправо Васо Генго. Елиптична форма Симанове реплике видљива је у употреби заменице ти, којом са дозом ниподаштавања, презира и чуђења посматра аустријског полицајца. Овај потез мења Васин тон у целости, те у комуникацији са Симаном престаје да буде званичан. Говор бирократије бива пресељен у интимну сферу, босанску свађу, тј. постаје онај ко заправо јесте. Поновно посезање за претњом, која се ускоро претвара и у санкције, лепо се огледа у језику: *И да више ниси писнуо, јер ћу те везана проћерати кроз чарију....* У тренутку када прелази у интимну сферу обраћања бива потпуно разоткривен. Језик бирократије напушта и у потпуности замењује живим народним говором, турцизмима, примитивним претњама, праћеним непримереном гестикулацијом (уноси се Симану у лице), што га смешта у оне категорије људи који чак и када желе не могу побећи од свог порекла.

Последња реплика представља команду, клишеирани израз са већим интензитетом директивности, а уведена је ауторском дидаскалијом, која је формирана као шира конструкција, те укључује и поређење: *изговори гласно и одсечно свега четири речи, али као свештену формулу на туђем језику.* Радња се квалификује на експресиван и стилски маркиран начин. Интонација последњег дела реплике, одмах иза зареза, додатно је повишена: *У име закона, напријед!*

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Анализом грађе Андрићевих дијалога увидели смо не само од какве је материје саткан језичко-стилски мозаик приповетке *Прича о кмету Симану*, већ и однос приповедача према појавама које ликови преносе својим дијалогом, те се на готово идентичан начин фиктивни свет писца као ствараоца обликује према стварности коју ликови посматрају духовним очима.

Закључили смо да су дијалози чисти, грађени на подлози свакодневног изрази; пуни су слободних простора загрејаних снагом невербалних језичких средстава и ћутањима. Они су најчешће последице унутрашњих сукоба, емоционалних ставова на којима се понекад развија и нарација. У приповеци има и одсечних дијалога, који се карактеришу као дијалози драмског типа. Они се обично јављају на оним местима на којима се реплике брзо смењују, емотивни набој расте, те су и саговорници принуђени да говоре брзо. Дидаскалије којима су уведени дијалози код Андрића нису само пратећи

елементи ауторске речи нити сценска упутства драмског типа већ и снажни извори поетске функције језика. Оне су права прозна острвца између дијалога и пишчеве речи. Веома често стварају атмосферу, дају лирски, благо прожет меланхолични тон целом тексту, доприносе карактеризацији ликова и усмеравају даљи ток приповедања.

Лексички фонд није превише богат; у њиховим речницима не преовладава много речи, нити се ликови њима разуздано користе. Пре се може рећи да је свет мисли, који преносе у виду реплика, прожет специфичним и снажним, вешто одабраним и прилагођеним изразима. Такве су и речи које бирају – њихова лепота не лежи у квантитету изреченог него у броју емоција и порука које преносе читаоцу.

Извори

Андрић, И. (2015). *Прича о кмету Симану и друге приповетке*. Београд: Просвета.

ЛИТЕРАТУРА:

Бал, М. (2000). *Наратологија*. Београд: Народна књига.

Катнић-Бакаршић, М. (2001). *Stilistika*. Sarajevo: Ljiljan.

Катнић-Бакаршић, М. (2013). *Stilistika dramskog diskursa*, Sarajevo: University Press, Magistrat.

Милановић, Б. (1981). *Иво Андрић у свјетлу критике*, Сарајево: Свјетлост.

Принс Џ. (2011). *Наратолошки речник*, Београд: Службени гласник.

LINGUISTIC AND STYLISTIC FEATURES OF THE DIALOGUE AND SPEECH ACTIVITY IN THE STORY "PRICA O KMETU SIMANU" BY ANDRIĆ

Summary

The essay analyzes the speech of characters in a literary section from the point of view of stylistic analysis. In the first part of the paper, more specifically in introduction, we talk about dialogue as a specific type of speech and what it consists of. The central part of the paper is devoted to the analysis of language material based on the characters' speech. We concluded that the speech of characters is very important, because the language reflects characteristics of the characters involved in the dialogue. The characters' speech is reflected in the use of everyday language, expressive vocabulary, a lively vernacular, orientalism, and unusual phrases. They are indicative of not only the characters' speech activity but also their mental states and personal rebellions.

Key words: dialogue, characters, language, speech, style

Маријана Љубичић¹
Универзитет у Источном Сарајеву
Филозофски факултет Пале
Катедра за српски језик и књижевност
Студент мастер студија

ЕЛЕМЕНТИ ЖЕНСКОГ ПИСМА У РОМАНУ *ЛАГУМ* СВЕТЛАНЕ ВЕЛМАР ЈАНКОВИЋ

У овом раду бавићемо се проналажењем и разматрањем елемената женског писма у роману *Лагум* Светлане Велмар Јанковић. Говориће се о одредници женског писма, о томе шта оно заправо представља и да ли је оно поетичка или родна одредница. Видјећемо које су то типично женске теме, да ли би о њима писао мушкарац и када би писао, како би то заправо изгледало. Посебан акценат у раду биће на историји која је дата из женске перспективе.

Кључне ријечи: женско писмо, историја, субјективизам, исповиједање, тјелесност, поступак иницијације.

Средином XX вијека под утицајем видљивих промјена у друштвеним односима међу половима, појављују се релативно бројне и значајне књиге које освешћено, на директан начин, који се данас сматра феминистичким, говоре о специфично женским искуствима која висока литература до тада није препознала као релевантну тему. Појава жена у књижевности и писање о неким женским темама, као што су теме породичних, брачних и љубавних односа, мајчинства и женске свакодневице, положај жена у друштву, условили су подјелу књижевности на женску и мушку, односно људску, како каже Скерлић.

Данас се много полемише о *женском писму*, а врло ријетко се прецизира шта оно у суштини представља. Постављају се питања и разматра се зашто жена размишља на такав, специфичан начин, да ли би о темама попут улоге модерне жене у модерном друштву писао мушкарац и у крајњем случају, кад би био подстакнут да пише о томе, како би то сагледавао. Иако један дио критике заступа схватање да синтагма женско писмо представља кровни термин којим се обухвата цјелокупна књижевна продукција коју пишу жене, с друге стране Владислава Петковић Гордић истиче да се женско писмо не смије поистовјећивати и изједначавати са књижевним стварањем свих аутора женског пола, а још мање са тривијалном литературом, јер оно по дефиницији напушта оквири традиционалних модерних стилова зарад прихватања алтернативне и маргинализоване

¹ MarijanaMaja94@hotmail.com

позиције (Гордић Петковић 2011: 16). Стога, закључује се, женско писмо је поетичка, а не родна одредница.

Још давно је Јунг говорио о архетипу женског као урођеној несвјесној предиспозицији за поимање женских квалитета и за живљење на типично женски начин. Тај архетип женског у свим културама и временима повезан је са рађањем, стварањем, његовањем, храњењем и заштитом.

Жена као писац у српској књижевности јавља се још у средњем вијеку, присутна је као пјевач у народној књижевности, а затим и као пјесник, романописац и творац бестселера.

У ред најплодотворнијих ауторки тзв. женског писма на нашим просторима спада Светлана Велмар Јанковић. У својим дјелима бави се проблемима мушко-женских односа, слика напетост и дисбаланс у тим односима, бави се положајем жене у друштву и породици, великим историјским догађајима који и утичу на разне промјене у друштву, темом рата и оним што у друштву остаје послје тог рата. Основна стилска обиљежја која карактеришу њена дјела су: самооткривајуће исповиједање ликова, субјективност, асоцијативност, фрагментарност приповиједања, непостојање чврсте фабуле, дескриптивност, те наглашавање тјелесности као велике женске теме.

Умјетничка проза Светлане Велмар Јанковић својеврсни је документ историје Србије и Београда, жива и надахнута умјетничка реконструкција времена са модерним реалистичким поступком, изванредно психолошки обојеним и обогаћеним упечатљивим драмским ситуацијама. Један такав документ историје Србије и Београда јесте и роман *Лагум*, који прати судбину једне београдске породице у драматичним данима током њемачке окупације у Другом свјетском рату и непосредно послје ослобођења земље и доласка комуниста на власт. Лагум је, како и сама ауторка наводи, мјесто таме.

Светлана Велмар-Јанковић, усталом као и Андрић, Црњански или Пекић, како то тачно запажа Михаило Пантић, „не приповеда тек само зато да би одговарајућим историјским представама дала одговарајући облик, већ да би се, идући тим путем, што више приближила суштини људске природе, њеним својствима која су антрополошки задата, а на променљив или непроменљив начин испољена у историји“ (Пантић 2009: 70).

Једно од моћних средстава за упознавање унутрашњег, интимног свијета, најчешће женских ликова јесте и њихово самооткривајуће исповиједање, као што то ради Милица Павловић у *Лагуму*, као у интимном дневнику или неком виду аутобиографије. Главна протагонисткиња романа је, дакле, Милица Павловић, али истовремено и наратор и

аутор интимног рукописа у роману *Лагум*. Субјективизам, лични и интимни тон у књижевности данас је особина жене-писца.

У данашњем нелиричном и неромантичном добу човек-писац, који је некад толико и тако радо причао о себи, добио је неку врсту књижевног стида, постаје све одмеренији и уздржљивији, док жена-писац говори готово искључиво о себи, исповеда се, показује своје унутрашње тајне, разголићује своју душу (Скерлић 1974: 96).

Миличино становиште о значају исповједног писања поклапа се са поетиком Светлане Велмар-Јанковић, са њеним увјерењем „да је причом могуће оправдати, искупити, и, како би рекао Црњански, испунити своје постојање“.

Јунакиња пише своју личну историју, ону која ће сведочити један вид постојања кроз турбулентни XX век и која ће сачувати трагове оног живота који је нова идеологија анатемисала и избрисала са страница своје победничке историје. Старица, како сама метафорично наглашава, своје интимне белешке пише у песку, алудирајући на идеју да је све пролазно и променљиво (Копицл 2013: 78).

Владислава Петковић Гордић наводи да је за женску прозу деведесетих карактеристична историја „преобликована женском руком“, те да је неоспорна важност приватног и доживљеног у српском женском писму. Светлана Велмар-Јанковић управо на такав начин пише овај роман. Дотиче се велике историјске теме, историјских догађаја и ликова, обликујући их и нијансирајући их на посебан начин, који је својствен женском посматрању свијета.

Својствено женском перу, Светлана Велмар Јанковић излази из оквира историје и открива мрачније и стравичније тамне бездане, односно лагуме људске душе. У роману *Лагум* појављује се велики број ликова које Светлана Велмар-Јанковић мајсторски ствара и оживљава, посвећујући велику пажњу изградњи њихове психологије. Она их стрпљиво и брижљиво обликује разноврсним средствима. Прије свега, она их пушта да, у складу са својим свјесним и несвјесним поривима и намјерама, дјелују у различитим ситуацијама, да се опредјељују у тешким искушењима, у драматичним ситуацијама и околностима у којима су се затекли. *Њени ликови су често сасвим наизглед обични људи, али који су се, као у неком природном експерименту, изненада нашли у необичним, застрашујућим и погубним ситуацијама, пред трагичним изборима, како би показали своје право лице и карактер (Требјешанин 2013: 798).*

Са Другим свјетским ратом, као и са наглим сломом старе српске грађанске културе, умиру и личности које су дубоко укоријењене у ту културу. Светлана Велмар-Јанковић пажљиво посматра шта се дешава појединим људима у овом „природном

експерименту“. Она, као врсни психолог анализира како се код њених јунака, под притиском сурових околности, распада и губи стари лични идентитет и како се, релативно брзо ствара потпуно нови. Као особина поетике женског писма издваја се и поступак потпуног преображаја и иницијације једног лика у други и једног стања у друго, којем ауторка често прибјегава.

„Опет сам имала оно осећање да стално присуствујем (или се и сама налазим у њему?) процесу необичног преображавања. Елемент необичног у том процесу било је свакако то што је процес изгледао један и потпуно исти у различитим људима. Оно што се опадало на нашем услужном бакалину са угла, Јерменину, када је престао да буде и услужан и бакалин; што се видело на нашем примереном кућепазитељу Милоју, када је престао да буде и примеран и кућепазитељ; што је постало упадљиво на нашој оданој усвојеници Зори, кад више није пристајала да буде ни одана ни усвојеница – све се садржавало и то у највећој мери, у овом пуковнику кога сам некад, пре много столећа, упознала као сликара Павла Зеца (Велмар-Јанковић 2006: 199–200).

Најизразитији преображај доживљава Зора, која представља оличење издаје, пакости, незахвалности и зла. Ауторка намјерно у причу уводи лик младе женске јунакиње, дјевојке која је била на прелазу из доба адолесценције у свијет одраслих, јер јој је било итекако погодно да на постојећи преображај дода нови и да од дјевојке којој су спасили живот створи незахвалницу која им окреће леђа. Миљеница породице Павловић, спасена од усташких злочина, она потискује у себи и најмањи траг захвалности, милосрђа и саосјећања и свети се онима који су јој учинили добро.

Лик веома битног мушког јунака ауторка у роман уводи постепено. Павле Зец је прије рата млад, шармантан, комуниста, опасан и хладан заводник, сигуран у себе, даровит умјетник и асистент професора Павловића, мужа главне јунакиње, али и он после рата скида са себе маску и претвара се у осветника, хладног и безобзирног. *Баш као и Зора, и овај нови Робеспир, управо зато што га је Милица Павловић, по цену властитог живота, као рањеног комунисту скривала и неговала у свом стану, свети јој се тако што јој немилосрдно, бездушно узима и последњу драгу успомену на негдашњи, идиличан живот, отима јој слику Саве Шумановића коју јој је лично сликар поклатио са поштом (Требијешанин 2013: 803).*

Овај догађај ауторки помаже да помјери фокус са главних и битних догађаја на детаљно описивање умјетности Саве Шумановића. Фрагментарно, у заградама, даје своје коментаре и као да на неки начин покушава да експонира своје знање о умјетности, пошто је, како се наводи у Јанковићевој биографији, и сама била врстан познавалац.

Оно што је карактеристично за овај роман јесте и ауторкин поступак у коме неочекивано пријатељски, несебични гестови, често долазе онда када се томе најмање надамо и то са *непријатељске* стране, баш као што подмукла издаја и злоба долазе са *пријатељске*. Тако ће Милица Павловић у најтежим тренуцима, када се борила да прехрани своју дјецу, највише помоћи Криста Ђорђевић, жена на коју је Милица Павловић била љубоморна, као и госпођа министар која ће јој на крају омогућити да ради преводе књига.

Нашу списатељицу највише од свега занима човек, његове моћи и немоћи, морални успони и падови, његова стремљења и његов усуд овде на земљи, али и у вечности. И када пише романи о личностима из савремености, али и из историје, углавном деветнаестог века, нашу списатељицу, док гради свој конкретни лик, не занима историјска реконструкција доба, догађаја и улога познатих оновремених делатника по себи, већ је пре свега занима да преко конкретних, особених личности и њихових појединачних судбина допре до језгра човека, до саме ванвремене људске природе (Требјешанин 2013: 806–807).

Као што наводи Јулија Кристева, особина женског писма је и наглашавање тјелесности и уношење ритмова мајчиног тијела. У прилог њеним ријечима појављује се *Лагум*, тачније они дијелови романа у којима Милица Павловић описује своје дане трудноће проведене у Паризу као и ослушкивање чула и тијела.

Већ смо рекли да је архетип женског у свим културама и временима повезан са рађањем његовањем, храњењем и заштитом, а овај роман заправо представља јединствену причу жене која је трауму рата живјела храбро водећи своју дјецу у неко непознато, неизвјесно боље.

Говорећи о преображају појединих ликова свог романа, Светлана Велмар-Јанковић ће се дотаћи и питања језика, односно утицаја друштвених и историјских ситуација на језик:

Касније ћу прочитати како је Орвел у књизи 1984 описао једну варијанту осиромашеног језика тоталитарног друштва коју је назвао Новогovor. У оном сада из новембра 1944. још ништа нисам знала ни о Орвелу ни о Новоговору, па чак још готово ништа ни о тоталитарном друштву, али сам осетила да нова Зора, која више није наша зато што је њихова, увелико проговара и новим језиком. Без муцања. Без застајкивања. Одлучно. У већој или у мањој мери тим су језиком почињали да говоре сви: бујао је као нека силовита пузавица од осиротелих, обезличених речи, злокобно разбокорених. Бујао али

он сам, тај језик, муцао: Крени. Кажу. Хајде, друг. Стој, друг. Не може, другарице. Брже, другови. Удри (Велмар-Јанковић 2006: 194).

Све те коментаре, као и читаве расправе о језичким недоумицама, те превазилази у нашем језику, Светлана Велмар-Јанковић наводи у заградама. Своју намеру да промовише своје знање о језику, будући да је била професор језика, покушала је да реализује дуж читавог романа.

Списатељица се у роману доста базира и на описивање. У први план истиче се телесна Миличина лепота, а затим и она унутрашња, духовна. Њена лепота се не може сакрити чак ни ако је у старом неишчетканом капуту, старим ципелама и под марамом. Зато јој и кћер Марија каже: „ништа не вреди што се прерушаваш у Пепељугу кад се одмах види да си принцеза“. Њеном лепотом очаран је њен муж, који се њоме поноси, Павле Зец, који свим силама настоји да је заведе, као и смртно заљубљени бакалин, који се претворио у мајора партизанске војске. Миличина лепота је ауторки и више него добар повод за повезивање најразличитијих судбина и то на типично женски начин. Анализирајући даље лик Милице Павловић, Требјешанин наводи да је она „високоиндивидуализован лик, она је истовремено и типски, чак можемо да кажемо архетипски лик српске жене, а то је жена мученица, жена јунак, која све недаће и патње прима стиснутих зуба, уздигнуте главе, стојички, достојанствено, чувајући свој систем вредности и свој интегритет и интегритет породице неокрњен, ударцима судбине упркос“ (Требјешанин 2013: 798).

Дакле, кроз лик Милице Павловић дат је положај жене у рату, у друштву, на послу, у породици и разним недаћама, а све то из угла жене ауторке.

Свим њеним ликовима је заједничко да су брижљиво грађени разним књижевним средствима (описом понашања — вољног и невољног, особеним говором и исповиједањем).

Живи и сугестивни јунаци какви се често срећу у делима женских писаца имају важну, чак можда и носећу улогу у Јанковићевим романима (Требјешанин 2013: 795).

Врло често ауторка помјера фокус са ликова на предмете, приближавајући их читалачкој публици. Као судбину и живот јунака, она прати и судбину разних предмета. Описујући Чипндејлов салон из стана у Господар-Јевремовој, затим истог салона из стана у Доситејевој, као и описујући ноћни сточић од махагонија и придајући му наизглед непотребну пажњу, јасно је да је ово незаобилазан сегмент у стваралаштву Светлане Велмар-Јанковић, али и у женском писму уопште.

Својствено женском перу, Светлана Велмар-Јанковић излази из оквира историје и открива мрачније и стравичније тамне бездане, односно лагуме људске душе. Управо овакав поступак обликовања човјска и лика доводи Светлану Велмар-Јанковић на врх српске књижевне сцене деведесетих година.

Својим дјелом хтјела је да направи отклон и од тривијалних романа са устаљеном тематиком и очекиваним срећним крајем, као и да стави тачку на поистовјећивање квалитетног женског писма и шунд литературе. На разне критике, реаговања, оговарања и ниподаштавања писма које пишу жене, једини одговор Светлане Велмар-Јанковић услиједио је кроз њено квалитетно књижевно дјело.

ЛИТЕРАТУРА:

- Велмар-Јанковић, С. (2006). *Лагум*. Београд: Стубови културе.
- Копицл, В. (2013). *Женска читанка*. Нови Сад: Академска књига.
- Гордић Петковић, В. (2011). *Женски гласови у савременој српској књижевности; између канонизације и комерцијализације*. Нови Сад: Славистична ревија.
- Лукић, Ј. (2002). *Женско писмо у деведесетим годинама*. Сарајево: Медиацентар; доступно на <http://sveske.na/files/brojevi/SS%2002.pdf>
- Гордић Петковић, В. (2002). *Мотиви и модели женскости: српска женска проза деведесетих*. Сарајево: Медиацентар; доступно на <http://sveske.na/files/brojevi/SS%2002.pdf>
- Требјешанин, Ж. (2013). *Ликови, процес њиховог грађења и улога у романима Светлане Велмар-Јанковић*. Београд: доступно на <http://knjizevnaistorija.rs/editions/151Trebjesanin.pdf>
- Пантић, М. (2009). *Прозраци Светлане Велмар-Јанковић или слагање времена, Књижевност*.
- Скерлић, Ј. (1974). *Писци и књиге 7*. Београд: Нолит.

Милена Бунијевац¹
Универзитет у Источном Сарајеву
Филозофски факултет Пале
Катедра за русистику
Студент мастер студија

ДРАМЕ НИКОЛАЈА ВАСИЉЕВИЧА ГОГОЉА

У раду ћемо говорити о хронологији настанка Гогољевих драма, бавићемо се анализом сваке понаособ са посебним нагласком на *Ревизора*, драму која је од свих његових дјела, имала највећи утицај на даљи развој руске, али и српске књижевности.

Најприје ћемо се осврнути на биографију аутора и његов први додир са руском драмом, као и на то шта Гогољ захтијева од руске драме, шта уноси у руску књижевност и зашто га Бјелински сматра оснивачем *натуралистичке школе*.

Кроз рад ћемо објаснити зашто су сцене из недовршених комедија *Предсобље*, *Парница*, *Одломак* и *Јутро пословног човјека* повезани са првим записаним насловом Гогољеве комедије – *Владимир трећег степена*.

Посебна пажња обратиће се на драму *Ревизор*, на умјетничке поступке које је аутор користио при изради дјела; које заједничке карактеристике *Ревизор* дијели са мелодрамом и водвиљом, презрених Гогољем, те на присуство страха и смијеха. Бавимо се избором ликова, одсуством позитивног јунака, начином на који је аутор представио Хлестакова, градоначелника и друге ликове из друштвеног живота и јавне управе.

Циљ рада је да се изнесу начини којима се Гогољ користио при стварању умјетничких дјела, затим да се укаже одјек његових драма на руску и српску књижевност.

Кључне ријечи: Гогољ, драма, *Ревизор*, *Владимир трећег степена*, комедија.

1. Биографија Николаја Васиљевича Гогоља

Николај Васиљевич Гогољ рођен је 1809. године у Полтавској губернији. Одраста у селу Васиљевки, гдје је његов отац управљао породичним имањем. Са 10 година почиње школовање у Полтави, а гимназију учи у Нижењу. Гимазију завршава 1828. године и након тога креће у Петроград. Наредне године добија службу у Департману царских имања, а 1831. напушта ту службу. Исте године се упознао са Пушкином. Одлучио је да напусти Русију и преко Њемачке, Швајцарске и Француске одлази за Италију. У наредним годинама враћао се у Петроград и Москву, али се до 1851. године није званично преселио у Москву. Почетком наредне године, живећи у тешком материјалном стању, нагло се разболио и умире 12. фебруара. Вијест о његовој смрти погодила је не само породицу, пријатеље, већ и поштоваоце његовог дјела.

¹ milena.bunijevac94.mb@gmail.com

2. Гогољев књижевни пут

Гогољев књижевни пут предодређен је чињеницом да се већ у дјетињству сусрео са жанром у коме ће настати његова најбоља дјела. Наиме, његов отац Василиј Афансјевич Гогољ, као страствени љубитељ позоришта, написао је неколико пјесама и комедија из украјинског живота. Но, то није једини сусрет младог Гогоља са драмом. Богати велможа и бивши министар Тришчински, који је даљи рођак Гогољевих, посједовао је на свом имању позориште чији су глумци били родитељи младог драматурга. Још од тог периода пишчева љубав и интересовање за овај облик умјетности не престају. Током похађања Нижињске гимназије постаје један од најактивнијих учесника у школском позоришту, како као глумац тако и као редитељ. Међутим, са правим позориштем Гогољ се упознао тек крајем 1828. године, доласком у Петроград, гдје је покушао да постане члан Александринског позоришта, но то није резултирало успјехом. Током наредне године под псеудонимом В. Алов, Гогољ све наде полаже у малу књижицу *Ханс Кихелгартен. Идила у сликама*. Исту аутор спаљује након што су се у часопису појавиле двије негативне критике. Но ни на овој препреци млади Гогољ није одустао, посветио се раду на првој књизи *Вечери на салашу код Дикањке (Вечера на хуторе близ Диканьки)*, која му је донијела похвалу од Пушкинову коме се дивио, али и књижевно име. Након првог успјеха у књижевном раду, јавила му се жеља да напише комедију. О томе је извјестио и пријатеља Погодина: „Ја сам полудео за комедијом. Док сам био у Москви и на путу, од када сам дошао овамо, она ми никако не избија из главе... Већ и сиже... почео је да се формира, већ је и наслов написан на облој свесци: *Владимир трећег степена (Владимир третьей степени)*, и толико злобе смеха и јеткости, одједном сам застао увидевши да се перо стално чеше о она места која цензура ни у ком случају неће пропустити...” (Зерчанинов, Рајхин, Стражев, 1947, стр. 77). Када је схватио да неће бити изведена на сцени, одустао је од завршетка исте, образлажући поступак тим да аутор нема ништа од комедије уколико се она не изведе на сцени. У намјери да напише комедију Гогољ успијева 1834. године када настају *Младожење и Женидба (Женитьба)*. Занимљиво је схватање Гогоља о руској драми и позоришту у ком су се претежно изводиле мелодраме и водвиљи. Мелодраме су забављале публику призорима пуним крви и ужаса и настојале навести на страх или плач приказивањем страдања невиних на позорници, док је водвиљ забављао смијехом, сатиром и оштроумним скечевима. Недостатак ових комада Гогољ види у томе што долазе из западне Европе и што нису оригинално руско драмско стваралаштво. Истицао је како руски савремени

живот даје довољно материјала за комедију, али то нико не примјећује јер живи у њему. Наглашавао је уколико би се тај живот приказао на папиру, а потом и на сцени, тек тада би постао комедија. Током 1835. године, која је била и више него успјешна за Гогоља, из штампе излази зборник *Арабеске*, као и збирка *Миргород (Миргород)* и комедија *Ревизор (Ревизор)*. Исте године почиње његов рад на *Мртвим душама (Мёртвые души)*, чији први том излази 1842, када је написао и приповијетку *Шињел (Шинель)*.

Појава Гогољевих дјела из 1835. године на Бјелинског оставља јак утисак. Он истиче да је Гогољ у руску књижевност унио како нове елементе тако и дао многе подражаваоце и да управо са Гогољем почиње нови период руске књижевности.

„Бјелински је у претходној краткој забелешци назвао нова Гогољева дела најнеобичнијом појавом у нашој књижевности...” (Зерчанинов, Рајхин, Стражев, 1947, стр.77).

У часопису *Телескоп* Бјелински пише о томе како је Гогољ заузео мјесто које је напустио Пушкин, како је на челу руске књижевности која је друштву дала нови поглед на роман. Истиче да је публика почела читати само младе талентоване писце, чија су дјела настала под утицајем стваралаштва Гогоља, али и да је таквих писаца мало и да мало и пишу. Но, Гогољ након објаве *Изабраних мјеста из преписке с пријатељима (Выбиранные места из переписки с друзьями)* доживљава оштру критику Бјелинског.

„Половином јула Белински пише из Њемачке своје познато *Писмо Гогољу* у коме му између осталог, каже: ...ако сте имали несрећу да се с гордом скрушеношћу одрекнете својих уистину великих дела, онда би било неопходно да се са искреном скрушеношћу одрекнете своје последње књиге и да тежки грех њеног објављивања искупите новим делима која би подсећала на ваша пређашња дела“ (Вулетић, 1983, стр. 135).

3. Драмски одломци и *Владимир трећег степена*

У горе наведеном рекли смо да је Гогољев први покушај писања комедије *Владимир трећег степена*, од чијег даљег писања је одустао након што је схватио да због цензуре неће бити представљена публици. Већ написане сцене поменуте комедије касније је дописао и објавио. У Пушкиновом часопису *Савременик* објавио је први пут *Јутра пословног човјека*, а неколико година након тога, у IV тому сабраних дјела објављује други пут *Јутра пословног човјек (Утро делового человека)*, као и драмске сцене: *Парница(Тяжба)*, *Предсобље (Лакейская)*, *Одломак (сцене из отменог живота)*(

Отрывок). Када бисмо спојили наведене драмске одломке у једну цјелину могли бисмо да замислимо сиже никада објављене комедије *Владимир трећег степена*. Наиме, жеља јунака *Јутра пословног човјека* Ивана Петровича Барсукова, који је уједно требало да буде и главни јунак необјављене комедије, је да добије орден Владимир трећег степена, но у томе не успијева, па се за помоћ обраћа Александру Ивановичу, који је у сродству са министром. Иванович не само да не жели да му помогне у његовој намјери, него чини све да Барсуков не добије орден Владимир трећег степена. На радњу сцене *Јутра пословног човјека* може се надовезати сцена *Парнице*, изведене први пут крајем септембра 1844. године у Петрограду. Бурсакова у поменутој сцени тужи спахија Христофор Петрович, јер је фалсификовао тестамент и присвојио наслједство од тетке. Међутим, Бурсакова у драмском одломку *Предсобље* ситни чиновник Закатишчев обавјештава о намјерама Христофора, па му за ту услугу тражи награду. Основа сцене је један дијалог из *Владимира трећег степена*, док је остатак Гогољ написао током 1839. и 1840. године. Први пут публика је имала прилику да види *Предсобље* у фебруару 1851. године током Гогољеве посјете Одеси. Драмски одломак *Одломак*, чији је провобитни назив *Сцене из отменог живота* доводи се у везу са *Владимиром трећег степена* зато што су његови главни јунаци сестра Барсукова, Марја Александровна и њен син. Занимљиво је да је ова сцена први пут изведена у Александринском позоришту, у коме је Гогољ неколико година раније доживио дебакл.

4. Драма *Женидба*

Драму *Женидба* Гогољ је почео да пише 1833. године и њен првобитни назив гласио је *Просиоци*. Радња првобитно замишљене комедија одвијала се на спахијском имању. Од прве редакције ове комедије сачуван је само први чин. Након двије године Гогољ наставља рад на комедији и сада она носи назив *Женидба*. Представља је у присуству књижевника у Москви исте године. Разлика између прве и друге редакције дате комедије је у мјесту одвијања радње и у новим ликовима уведеним у другој редакцији. Као што смо горе навели, радња комедије *Просиоци* одвија се на спахијском имању, док се радња друге редакције комедије одвија у трговачко-чиновничкој средини Петрограда. У првој редакцији комедије нису постојали ни Поткољосин нити Кочкарјов, док су у другој редакцији комедије они главни ликови. Током године у којој је први пут прочитана, Гогољ је почео да је спрема за позориште, али је тај рад запоставио посветивши се раду на *Ревизору*. Коначна редакција комедије је написана 1842. године.

Годину дана касније *Женидба* је премијерно изведена пред петербуршком публиком, која је није са одушевљењем прихватила. Но, наредне године изведба комедије у Москви доживљава успјех.

5. *Ревизор* Николаја Васиљевича Гогоља

Идеју за своју најпознатију комедију *Ревизор* Гогољ добија од Пушкина. У овој друштвеној комедији, на којој је радио од 1834. до 1842. године, настојао је да обухвати све слојеве руског савременог друштва, јер се управо у књижевности најбоље огледа стање друштва. Приказана је слика цјелокупне хијерархијске љествице провинцијског градића, чија се неморалност и изопаченост извргавају беспошtedној сатири. Иако је *Ревизор* првенствено друштвена комедија, комично је изграђено и на личностима. Гогољева једина позитивна личност из дате драме јесте смијех, којим он настоји да разоткрије лажне ауторитете на сцени. Смисао његове драме је да пробуди свијест читаоца о самом себи. Оно што су му критичари најчешће замјерали је одсуство позитивног јунака. Но Гогољ је одсуство позитивне личности правдао тим што је циљ писања *Ревизора* да гомилу свега што неваља у Русији скупи на једном мјесту и исмије о једном трошку. Присуство позитивне личности привукло би пажњу читаоца, а главна тема – изопаченост и неморал руске бирократије тог времена били би потиснути у други план. Његови јунаци су типични:

„У типичности ликова испољила се вредност Гогољеве комедије. Он је сам изнео мисао да „оригинали“ већине лица његове комедије „скоро су увек пред очима“ (Зерчанинов, Рајхин, Стражев, 1947, стр. 90).

Формирање типичности његових јунака је предодређено средином. Они се не рађају такви какви јесу, они постају то што јесу захваљајући средини у којој живе. Занимљиво је да сви јунаци Гогољевог *Ревизора* осјећају страх који је врло значајан покретач радње. Он је створио „атмосферу ишчекивања“ (Вулетић, 1983, стр. 13) и наводио чиновнике на грешку коју су починили, а то је да у сваком странцу виде ревизора. Страх је усмјерио и радњу на два тока: реалан и привидан. Значајно за драму *Ревизор* је поменути њену повезаност са мелодрамом и водвиљом презрених Гогољем. У датим сценским врстама доминантни су спољашњи утицаји. Но, управо је страх спољашњи фактор и он као такав представља основну ситуацију драме *Ревизор*. Стољашњи утицај није једина чињеница која повезује најзначајнију драму Гогоља са водвиљом и мелодрамом. Сличност са овим сценским врстама је и присуство тзв. грубе

комике, чији је циљ да насмије и забави публику. Циљ сцена тзв. грубе комике *Ревизора* је да што боље прикаже личности и оно најдубље у њима.

6. Дrame *Коцкари (Игроки)*, *Одлазак из позоришта после представе нове комедије (Театральный разъезд)* и недовршена драма *Алфред (Альфред)*

Драма *Коцкари* Николаја Васиљевича Гогоља први пут је објављена у IV тому Гогољевих сабраних дјела, у одјељку *Драмски одломци и поједине сцене*. Гогољ тему за *Коцкаре* узима из позоришног живота с краја XVII вијека. Мотив карата и карташке интриге присутан је и у осталим Гогољевим дјелима. Карте су значајна карактеристика Хлестакова у *Ревизору*, као и двојице чиновника у *Јутру пословног човјека*, док се у *Мртвим душама* само дотакао поменутог мотива. Централна тема Гогољевих *Коцкара* није карташка игра, већ покушај играча карташке игре да преваре лика Ихарова. Карташка игра послужила је као начин да се представе карактери ликова. Прије него што је премијерно изведена са комедијом *Женидба*, драма *Коцкари* била је подвргнута строгој позоришној цензури. Баш као и комедија са којом је изведена и она драма *Коцкари* доживљава хладан пријем код публике. Повољна критика представе појавила се у *Московским новостима* из фебруара 1843. године.

Одлазак из позоришта после представе нове комедије је замишљен као одговор на бројне критике поводом *Ревизора*, али у својој коначној редакцији је добио шири значај и постао Гогољев умјетнички принцип. Први пут је објављена у IV тому Гогољевих сабраних дјела 1842. године. У Маринском позоришту у Петрограду је представљена први пут поводом педесетогодишњице смрти њеног аутора.

Алфред је недовршено драмско дјело Гогоља, које је осмислио и дјелимично скицирао 1835. Тема драме је побједа краља Алфреда над скандинавским народима, који су 873. године упали на територију Енглеске. На основу сцена I и II чина, које је први пут објавио П. Кулиш 1856. године у књизи *Записи о Гогољевом животу* Чернишевски је наслутио да је идеја драме слика борбе незнања и самовоље племића који су угњетавали народ.

7. Закључак

Значај Гогољевог рада потврђује чињеница да је он постао инспирација за писце следећих покољења. Одјек његовог рада превазишао је границе Русије. Драматург и његов *Ревизор* били су скоро три деценије предмет интересовања Бранислава Нушића. Управо је предговор *Сумњивом лицу* Бранислава Нушића инспирисан изведбом *Ревизора* први пут пред београдском публиком. Гогољ је писац који је слиједећи траг Пушкина дошао до реализма и постао оснивач *натуралистичке школе*. Његови јунаци и данас живе.

„,Гогољевско‘ живи. Реч и облик израза великог песника – сатиричара још и данас су нам понекад потребни не само у свакидашњем животу, већ и као оштро оружје у великим животним борбама“ (Зерчанинов, Рајхин, Стражев 1947, стр. 104).

Извори:

Гогољ, Н. В. (1972). *Ревизор*, превео Живојин Бошков. Сарајево: Свјетлост.
Гогољ, Н. В. (1991). *Сабрана дела (драме)*, превеле Марија Стојиљковић и др Вера Николић. Београд: Југославијапублик.

ЛИТЕРАТУРА:

Зерчанинов, А. А., Рајхин, Д. Ј., Стражев, В. И. (1947). *Руска књижевност*, превео Блажо Вукићевић. Београд: Просвета.
Стојнић, М. (1978). *Руска књижевност*, књига 2, прво издање. Београд: Нолит.
Вулетић, В. (1983). *Ревизор Николаја Гогоља*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

DRAMAS OF NIKOLAI VASILYEVICH GOGOL

Summary

In this work we will be talking, chronologically, about how Gogol's work saw its light. We will be dealing with each drama one by one, especially 'The Government inspector'. This drama had the biggest influence on the development of Russian and Serbian literature as well.

First of all we will be dealing with author's biography and his first touch with Russian drama, and what Gogol insists on when we are talking about Russian drama, what he brings into Russian literature and why Bjelinsky considers him a founder of 'naturalistic school'.

Through the paper we will explain why are scenes from unfinished comedies, 'Morning of businessman', 'Entrance hall', 'The Lawsuit', connected to the first written title of Gogol's comedy 'Vladimir of the third class'.

Special attention will be paid to Gogol's 'The government inspector', to artistic actions which the author used while performing his work, to mutual characteristics that 'The government inspector' shares with melodramas and vaudeville of the despised Gogol with presence of fear and laughter. We are dealing with selection of characters, absence of positive hero, the way author presented Khlestakov the mayor, and other characters from the social life and public service. The aim is to show the ways Gogol used in his work while creating his dramas, and how his work affected Russian and Serbian drama.

Key words: Gogol, drama, Vladimir of third class, The government inspector, comedy.

Милица Г. Лазаревић¹
Универзитет у Источном Сарајеву
Филозофски факултет Пале
Катедра за српски језик и књижевност
Студент мастер студија

ПРОУЧАВАЊЕ ПРИПОВИЈЕТКЕ *ГЛАВА ШЕЋЕРА* МИЛОВАНА ГЛИШИЋА ПОМОЋУ ИСТРАЖИВАЧКИХ ЗАДАТАКА И ПЛАНА ТЕКСТА

У раду се говори о могућим начинима примјене истраживачких задатака и плана текста у средњој школи. Циљ је представити коегзистенцију два савремена модела наставе и приказати њихов значај при обради књижевних дјела. Ефикасност примјене ових модела наставе приказаћемо помоћу приповијетке *Глава шећера* Милована Глишића. Сегментарност приповијетке помоћи ће ученицима при изради плана текста, а истраживачки задаци освјетљавању дјела из различитих углова. Примјеном савремених модела наставе циљ је мотивисати ученике и подстаћи их на иновативност, самосталност и сарадњу. Овим облицима наставе наставник помаже ученицима да остваре трајнија знања у вези са проучавањем поменутог књижевног дјела.

Кључне ријечи: истраживачки задаци, план текста, приповијетка *Глава шећера*, савремени модели наставе, самосталност у раду.

Увод

Традиционални облик наставе, на челу са фронталним обликом рада који наставника истиче у први план а ученике доводи у улогу пасивних посматрача, дубоко је пустио коријене. Наставници треба да теже ка функционалнијим методама и приступима у настави, те треба да отворе видике према савременим рјешењима. Савремена настава и савремени модели наставе придају много пажње индивидуалним разликама међу ученицима и на ослобађање њихове потенцијалне способности. Стављајући акценат на индивидуални и групни облик рада, савремена настава подстиче ученике на развијање критичког мишљења које јасно изражавају, на продубљивање радозналости, самостално проналажење одговора и спознаје о унутрашњој и спољашњој мотивацији.

Познато је да се традиционалним приступом у настави наставник ослања на знање које се преноси просјечном ученику. Чињеница да наставник пружа знања ученицима који активно не учествују у настави, доводи ученике до несамосталности у раду јер они само прихватају понуђена знања. С друге стране, савремена настава тежи ка високом

¹ lazarevic.m31@gmail.com

степену самосталности приликом усвајања знања што доприноси крајњем циљу свих ученика и њихових наставника – да се ученик оспособи да се самообразује.

У циљу унапређења наставног процеса, потребно је разлучити у којем тренутку треба доћи до прекида са традицијом и дати више мјеста савременим рјешењима. Креативан наставник који прихвата промјене постаће огледало ученицима.

Дефинисање појмова план текста и истраживачки задаци

Приликом обраде књижевног дјела у којој се комбинују два модела савремене наставе – истраживачки задаци и план текста, ученицима се најприје да план текста да би се потом поставили истраживачки задаци за сваку појединачну тезу која је наведена у плану текста. У идеалним условима, ученици праве план текста у сарадњи са наставником, потом самостално рјешавају истраживачке задатке, међутим такав ток часа није економичан. Да би се исцрпили сви аспекти неког књижевног дјела, а истовремено уштедјело на времену, наставник може сам направити план текста водећи рачуна о примјерности таквог плана самим ученицима.

План текста је сажет приказ књижевног дјела који обухвата значајне и самосталне цјелине. Функционалност плана текста највише се огледа у обради дужих књижевних дјела или дјела чија је структура сложенија. Поред тога што омогућава ученицима и наставницима прегледност композиције текста, план текста помаже и у уочавању битних цјелина у књижевном дјелу као и њиховом именовању.

Истраживачки задаци подстичу ученикову самосталност и зато се препоручује да ученици овим обликом рада што је могуће раније тумаче књижевна дјела. Сараднички императиви, којима најчешће почињу истраживачки задаци, усмјеравају ученикову мисаону активност а задатак који му се поставља пробуђује његово критичко мишљење. Наставник може припремити истраживачке задатке да их ученици рјешавају кући, самостално, или их може подијелити у току часа гдје има могућност праћења њихове пажње и сазнајног пута.

Захват стварности је велики у приповиједи *Глава шећера* Милована Глишића, а свака од радњи и епизода носи снажну поруку. Циљ рада је да покажемо ефикасност комбиновања ова два модела савремене наставе на књижевном дјелу које има сложенију фабулу и више радњи које се међусобно преплићу.

Примјена плана текста и истраживачких задатака на приповијетку „Глава шећера“

Након упознавања ученика са ликом и дјелом Милована Глишића, наставник представља ученицима план текста:

1. Раданов разговор са професором
2. Приче у механи
3. Црно дијете
4. Продаја главе шећера
5. Слава Давида Узловића
6. Сусрет Радана и кума Мате
7. Годинама касније

Хронолошким редослиједом наставник ће водити ученике кроз приповијетку истраживачким задацима и подстицати њихов међусобни разговор или могући облик дебате. Прва тачка плана текста подстаћи ће разговор о Радановом подругливом ставу према професору који је „мало ударен обојком“, јер професор посједује књишка знања која не зна да употреби. У стварном животу се не сналази, а у свом незнању изгледа смијешан. Иако ће запазити да епизода са професором и Раданом нема значаја у остатку радње и да се професор више не појављује, ученици ће схватити да је то био начин да Глишић упуту критику лажним учитељима и стане на страну народа и практичних знања, што је само један од многих примјера у Глишићевом опусу.

Приче у механи освјетљавају догађаје који су претходили али и отварају могућност разговора о симболици имена и освјетљавању карактера ликова путем имена. Као антипод зеленашу Давиду Узловићу стоји Радан Радановић, сељак чије име такође открива његов карактер.

Ученицима неће бити сасвим јасно зашто се црно дијете изненада појављује у дјелу, нити да ли је оно стварно или плод Раданове маште. Наставник је ту да усмјери пажњу ученика на могућност поновног појављивања симболике. На тај траг би могао да их наведе и претходни разговор о симболици имена. Подсјећање на снажан утицај фолклорне фантастике на дјело Милована Глишића, која у његовим приповјеткама игра важну улогу, подстаћи ће мишљење да је црно дијете нечастива сила која упозорава Радана да је глава шећера коју носи са собом зло. У циљу повезивања два сегмента приче, односно двије тезе плана текста, наставник подстиче разговор о симболици главе

шећера и симболици црног дјетета. Наставник заправо има улогу да истраживачким задацима усмјерава пажњу ученика на оно што је значајно у дјело и на оно о чему треба разговарати како би се продубили слојеви схватања књижевног дјела. Ученици своја запажања износе како би одагнали или потврдили своја тумачења.

Слава Давида Узловића одличан је повод да ученици повежу своја знања из виших разреда основне школе са почетком овог поглавља у приповиједи. Изражајно читање наглас првих неколико редова овог поглавља помоћи ће ученицима при изазивању асоцијација, те ће лакше препознати да је приповједач преузео почетак из епских народних пјесама: „Славу слави српски кнез Лазаре/ У Крушевцу мјесту скровитоме/ Сву господу за софру сједао/ Сву господу и господичиће...” Пјесма *Кнежева вечера*, са којом су се ученици упознали у седмом разреду основне школе, стоји у најтјешњој вези са славом Давида Узловића, њеном важности и званицама. Наратор је тим повезивањем желио да акцентује ироничан однос према слави Давида Узловића и важности која јој се придаје.

Разговор о слави важан је и како би се упоредили ликови капетана Сармашевића и Давида Узловића. Заједничко капетану Сармашевићу и Давиду Узловићу је свакако то што обојица узимају од народа, један зато што је представник власти и народ жели да му се додвори поклонима, а други зато што је зеленаш и узима високу камату онима којима је новац пријеко потребан. Обојица раде о глави Радану Радановићу и желе да га доведу до пропасти како би се докопали његових винограда, куће и ливада.

Ученици су свјесни да се Радан нашао у безизлазној ситуацији и да је бацање главе шећера, приликом Радановог сусрета са кумом Матом, посљедњи напор да изађе из канџи зеленаша. Очекује се да ученици буду разноврсни у тумачењима порука које носи Раданов поступак, а наставник ће разговарати са њима зашто су дошли до таквих закључака. Уколико се ученици поистовјете са ситуацијом у којој се Радан нашао, закључиће да Радан жели да позове и друге на побуну, не жели да пристане на преваре а тај глас је толико снажан да се стиче осјећај да је то више глас наратора него Раданов глас.

Из разговора пандура Ђуке и његовог пријатеља Паје, који они воде годинама послје сусрета Радана и кума Мате, сазнајемо шта се десило са Раданом Радановићем. Његова судбина била је кобна и он се заиста одлучио за бунт. Ипак, прије потезања пушке на Узловића, Радан је имао још једну шансу да спаси свој дом и породицу. Нашао је човјека који би му позајмио новац, али будући да је он био у сродству капетану Сармашевићу, посљедња нада је пала у воду.

Поруке које носи ова приповијетка су многобројне и сваки проницљив и креативан одговор наставник ће посебно похвалити. Неки од очекиваних одговора су: наратор жели да нам каже да не треба да сједимо скрштених руку него треба да узмемо ствар у своје руке; не треба да пристајемо на преваре које нам власт намеће него треба да се боримо за правду; наратор жели да нас опомене на зло које влада свуда око нас, а глава шећера је само један од многобројних примјера како зло може да доведе човјека до пропасти; ако казнимо једног виновника зла не значи да ће зло нестати...

Приповијетка је написана у перфекту и аористу, међутим када наставник упуту ученике на пажљивије читање задњег пасуса у дјелу, ученици ће се сусрести са садашњим временом. Наставник тражи од ученика да тумаче зашто наратор бира презент када је већ крај приповијетке, те још једном изражајно чита ученицима тај пасус. Ученици ће, претпоставља се, рећи да наратор жели да закорачи у садашњост и да пренесе своју причу у садашњи тренутак. Наставник ће допунити њихове одговоре упознавајући их са књижевним термином *отворени завршетак*. Отворени завршетак је типичан поступак за реалисте у књижевности, јер тим поступком они преводе своју причу у садашњи тренутак, њихова прича прелази у живот, као да је наратор исјекао кришку из живота. Прича се, дакле, не завршава гдје и завршна тачка. Прича наставља да траје.

Закључак

Модел савремене наставе у којем се план текста удружује са истраживачким задацима садржи много неискориштеног потенцијала. Наставници би требало чешће да се одлучују на овај модел наставе јер су њене предности вишеструке. План текста као и истраживачки задаци не допуштају ученицима да лутају у одговорима него усмјеравају њихову пажњу на оно што је значајно. Тезе из плана текста се у току наставног разговора развијају и исцрпљују се њихове могућности.

Сложенија књижевна дјела, чија се радња протеже на више временских нивоа или прати неколико паралелних радњи, понекад је потребно обрађивати више часова. Чињеница да је приповијетка *Глава шећера* сегментирана у четири поглавља такође доприноси усмјерењу на изradу плана текста. План текста може бити од великог значаја

ученицима при понављању градива. Прегледајући план текста, ученици се присјећају главних догађаја и кључних момената одређеног дјела, а самим тим их брже и памте.

Истраживачки задаци, који не смију бити сугестивни, помажу ученицима да откривају нове слојеве и богатство књижевног дјела. Самосталност у раду навешће ученике да више учествују у разговору и искажу креативност, али и критичност, приликом тумачења. Самозадовољство које ће се појавити приликом похвале одговора, отвориће чула за нова сазнања, те ће ученици лакше прихватати сазнања о новим књижевним терминима, епохама, поетикама и слично.

ЛИТЕРАТУРА:

- Беоковић, Ј. (2012). Скромна сестра познатог брата. *Политикин забавник*. Преузето са: www.politikin-zabavnik.co.rs/pz/tekstovi/tri-zvezdice-umesto-imena.com. Датум приступа: 10.12.2018.
- Брчкало, Б. (2015). *Стваралачки поступци у настави књижевности*. Пале: Универзитет у Источном Сарајеву, Филозофски факултет Пале.
- Глишић, М. (2005). *Глава шећера*. Београд: Народна књига.
- Деретић, Ј. (2001). *Кратка историја српске књижевности*. Нови Сад: Светови.
- Николић, М. (2006). *Методика наставе српског језика и књижевности*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

STYDING THE SHORT STORY „GLAVA ŠEĆERA“ BY MILOVAN GLIŠIĆ USING RESEARCH TASKS AND A TEXT PLAN

Summary

This paper discusses possible ways of applying research tasks and a text plan in high school. The aim is to present the coexistence of two contemporary models of teaching and to show their importance in the processing of literary works. The efficiency of the application of these models of teaching will be illustrated with the help of the short story „Glava šećera“ by Milovan Glišić. The segmentation of the narrative will help the students in drawing up the text plan, and the research tasks will illuminate the work from different angles. By applying modern teaching models, the goal is to motivate students and encourage them to be innovative, independent and collaborative. With these forms of teaching the teacher helps the student to acquire more lasting knowledge in relation to the study of the mentioned literary work.

Keywords: research tasks, text plan, short story „Glava šećera“, contemporary teaching models, independence in work.

Садржај:

ФИЛОЗОФИЈА, ГЕОГРАФИЈА, СОЦИОЛОГИЈА.....	5
Огњен Кандић ТЕМЕЉНЕ ПОСТАВКЕ ЛАЈБНИЦОВЕ ФИЛОЗОФИЈЕ: ЛОГИЧКЕ И ЧИЊЕНИЧНЕ ИСТИНЕ, НАЧЕЛО ДОВОЉНОГ РАЗЛОГА И ПОСТОЈАЊЕ БОГА.....	6
Наташа Бањанин СУКОБ КАО ФАКТОР МОЋИ	13
Дејан Долијановић ПОЛОВИ И РОДНА ПОДЈЕЛА РАДА У ПОРОДИЦИ.....	22
ИСТОРИЈА.....	32
Владимир Гавриловић ДРАГАЧЕВСКИ СРЕЗ У АПРИЛСКОМ РАТУ 1941. ГОДИНЕ.....	33
Петар Милошевић Џ. Џ. МЕЈЕР, <i>СВЕТ СЕ РУШИ</i> , <i>ПОВЕСТ О ВЕЛИКОМ РАТУ 1914–1918</i>	45
Рада Милићевић ИСТРАЖИВАЊА КАСНОАНТИЧКОГ НАСЛЕЂА У ПОЛИМЉУ С ПОСЕБНИМ ОСВРТОМ НА ЛОКАЛИТЕТ КОЛОВРАТ	49
ПЕДАГОГИЈА.....	63
Ана Веселиновић АРТИКУЛАЦИЈА ГЛАСОВА КОД УЧЕНИКА МЛАЂЕГ ШКОЛСКОГ УЗРАСТА.....	64
Зорица Арнаут СВОЈСТВА НАСТАВНИКА ИНКЛУЗИВНЕ ШКОЛЕ	77
Јована Токовић КОМПАРАЦИЈА ГРАЂАНСКОГ ОБРАЗОВАЊА И ВАСПИТАЊЕ У РЕПУБЛИЦИ СРПСКОЈ И СРБИЈИ	87
Николина Рајић ПОГЛЕДИ ЂОРЂА ПЕЈАНОВИЋА НА РАЗВОЈ ШКОЛСТВА У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ (1987–1918).....	98

ПСИХОЛОГИЈА	117
Jelena Marković	
RELACIJE PERCIPIRANIH VASPITNIH STILOVA RODITELJA I INTERPERSONALNIH ORIJENTACIJA ADOLESCENATA	118
Maja Vejin, Nikolina Močević, Božana Bogdanović	
MOGUĆNOST ISPITIVANJA STAVA POTROŠAČA O MARKETINGU NA DRUŠTVENIM MREŽAMA.....	149
Ognjen Pjano	
MEHANIZMI ODBRANE U FROJDOVSKOJ I KLAJNIJANSKOJ TEORIJI: KLINIČKE IMPLIKACIJE U PSIHOANALITIČKOM TRETMANU	168
Младен Васић, Младенка Убипаровић	
РЕЛАЦИЈЕ САРАДЉИВОСТИ И ОТВОРЕНОСТИ КА ИСКУСТВУ СА СТАВОМ О ИНКЛУЗИВНОМ ОБРАЗОВАЊУ	188
ЈЕЗИК И КЊИЖЕВНОСТ	199
Mirjana Mandić	
ISTRAŽIVANJE KREATIVNOSTI U ENGLJESKOM JEZIKU	200
Nataša Kovač	
USING GAMES IN TEACHING ENGLISH TO CHILDREN	217
Даниела Миловановић	
ИНТЕРПРЕТАЦИЈА ДРАМЕ <i>ОЖАЛОШЋЕНА ПОРОДИЦА</i> БРАНИСЛАВА НУШИЋА.....	223
Достана Стевић	
МОТИВ КОЛА У ЊЕГОШЕВОМ <i>ГОРСКОМ ВИЈЕНЦУ</i>	233
Зорица Пенић	
ОБРАДА ТЕКСТА ПУТЕМ ДОМИНАНТНОГ КЊИЖЕВНОГ ЛИКА У ПРИПОВИЈЕЦИ <i>ЧУДЕСНА СПРАВА</i> БРАНКА ЋОПИЋА	240
Кристина Шупић	
УТИЦАЈ ПСИХОАНАЛИТИЧКЕ ТЕОРИЈЕ У РОМАНУ <i>НЕЧИСТА КРВ</i> БОРЕ СТАНКОВИЋА.....	245
Марија Николић	
ЈЕЗИЧКО-СТИЛСКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ ДИЈАЛОГА И ГОВОРНЕ АКТИВНОСТИ ЛИКОВА У АНДРИЋЕВОЈ ПРИПОВЕЦИ <i>ПРИЧА О КМЕТУ СИМАНУ</i>	257
Маријана Љубичић	
ЕЛЕМЕНТИ ЖЕНСКОГ ПИСМА У РОМАНУ <i>ЛАГУМ</i> СВЕТЛАНЕ ВЕЛМАР ЈАНКОВИЋ.....	269

Милена Бунјијевац ДРАМЕ НИКОЛАЈА ВАСИЉЕВИЧА ГОГОЉА.....	276
--	-----

Милица Лазаревић ПРОУЧАВАЊЕ ПРИПОВИЈЕТКЕ <i>ГЛАВА ШЕЋЕРА</i> МИЛОВАНА ГЛИШИЋА ПОМОЋУ ИСТРАЖИВАЧКИХ ЗАДАТАКА И ПЛАНА ТЕКСТА.....	284
--	-----

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна и универзитетска библиотека
Републике Српске, Бања Лука

1(082)(0.034.4)
91(082)(0.034.4)
316(082)(0.034.4)
94(082)(0.034.4)
37(082)(0.034.4)
159.9(082)(0.034.4)
81(082)(0.034.4)
82(082)(0.034.4)

СТУДЕНТСКА конференција (6 ; 2019 ; Пале)

Зборник радова са студентске конференције [Електронски извор] / Шеста студентска конференција, (одржана 30. 3. 2019. године) ; [главни и одговорни уредник Јелена Марковић]. - Онлајн изд. - Ел. зборник. - Источно Сарајево - Пале : Филозофски факултет Универзитета у Источном Сарајеву, 2021

Систематски захтјеви: нису наведени. - Начин приступа (URL): <https://ff.ues.rs.ba/studentska-konferencija/>. - Насл. са насл. екрана. - Ел. публикација у ПДФ формату опсега 292 стр. - Радови на срп. и енгл. језику. - Ћир. и лат. - Библиографија уз све радове. - Summaries.

ISBN 978-99976-45-20-3

COBISS.RS-ID 135122433